૧૬૫૭
ગુ૦ ગ
૨૨

भगवच्छंकराचार्य चरित

પ્રકાશક,
પુરૂષોત્તમદાસ ગીગાભાઈ શાહ.
ભાવનગર.

સર્વ હક્ક સ્વાધીન

ધી વિદ્યાવિજય પ્રીન્ટીંગ પ્રેસ-ભાવનગર.

૧૬૫૭

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

મુખબંધ.

ભારતીય સાહિત્યમાં ભગવાન્ શંકરાચાર્યનું જે અક્ષય ગૌરવ પ્રતિષ્ઠિત રહેલું છે તેથી શંકરાચાર્યના નામે જે જુદા જુદા અલૌકિક વૃત્તાંતો રચિત થયા છે તેમાં કાંઇ પણ વિસ્મય થવાનું કારણ નથી, મહાત્માઓનાં ચરિત અનૈસર્ગિક અને અલૌકિક બીનાથી પૂર્ણ હોય છે. ભગવાન્ શંકરાચાર્ય, પ્રદીપ્ત ભાસ્કરની જેમ ભારત ગગનમાં ઉદિત થઇ ગયાછે, અને તેમના જ્ઞાનરશ્મિના પ્રભાવે ભારતવર્ષમાં નવીન જીવન સંચારિત થયું છે, તેમનું યથાર્થ જીવન ચરિત, ભાષ્યાદિ ગ્રંથમાં અને ભારતવર્ષના ચિંતાશીલ મસ્તિષ્કમાં અનુપ્રવિષ્ટ થઇ રહેલ છે.

પૂજ્ય, માનનીય અને પ્રિયજનનો સાધારણ વૃત્તાંત અને ચરિત જાણવા અને તેની સમાલોચના કરવા સઘળા લોકને અનુરાગ પેદા થાય છે. જે અનુરાગ ઉપરથી તેમના ચરિતની લૌકિક કે અલૌકિક ઘટનાવળી જોવા માણસનું ચિત્ત એકાંત આતુર રહે છે.

મહાત્માની રહેણી તથા કરણી જોઇનેજ આ વિશ્વ સન્માર્ગે વળગે છે. મહાત્માનાં જીવન ચરિત તથા મહા વાકયોજ આ જગત્નાં રક્ષણ કરનાર છે, મહાત્માઓનાજ ઉપદેશથી આ જગતનું મંગળ તથા શુભ છે, મહાત્માઓનો આર્વિભાવ આ જગતમાં ન હોયતો જગત્ આલોકિત ન થતાં અંધકારમાં રહી પાશવી વૃત્તિનું અવલંબન કરત. મહાત્માઓનાંજ વચનાંમૃત આ જગત્ને સન્માર્ગે દોરે છે, સારો ઇનસાફ, મહાત્માઓના વાકયોથીજ થાય છે, સંક્ષેપમાં મહાત્માઓના બોલ, જગત્ને સદ્ધર્મમાં, સદર્થમાં અને સારા કામમાં પ્રવર્ત્તાવે છે. વળી એટલું નહિ પણ તેઓના સંગથી માણસ ભવાર્ણવતરી આ સંસારમાં અપુનરાવૃત્તિ મેળવે છે.

આર્યાવર્ત કરતાં દક્ષિણાપથમાં ભગવાન શંકરાચાર્યનો પ્ર-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભાવ, અધિક પરિમાણે લક્ષિત થાય છે. આ નાના પુસ્તકમાં અદ્વૈતમતના પ્રતિષ્ઠાતા ભગવાન્ શંકરાચાર્યના જન્મથી તે દેહ ત્યાગ પર્યંતના સઘળા જીવનની પ્રધાન પ્રધાન ઘટનાવળી વિવૃત કરી છે. ભગવાન્ શંકરાચાર્ય આવિર્ભૂત થયા તે સમયે કોઇએ તેમનું જીવનવૃત પૂસ્તકાકારે લિપિબદ્ધ કરી રાખ્યું નથી. કેવળ ભગવાન્ શંકરાચાર્યના સ્થાપેલા મઠની શિષ્યમંડલીએ ગુરૂદેવના જીવનનાં પ્રધાન પ્રધાન કાર્યો લખી રાખ્યાં છે. તે શિવાય ભગવાન શંકરાચાર્યનાં અલૌકિક કાર્યની ઘટનાવળી દક્ષિણાપથના કેરલ પ્રદેશના મુખથી સાંભળવામાં આવે છે. તે સાધન પણ ઘણી ખરી રીતે ભગવાન્ના જીવન ચરિત લખવામાં મદદગાર છે.

પ્રાચીન સમયમાં શંકરાચાર્ય ચરિત જે રચેલ છે તે યથાર્થ જીવન ચરિતમાં ગણાય તેમ નથી; એવા ગ્રંથોમાં છેવટનો ગ્રંથ વિદ્યારણ્યસ્વામીનો રચેલ શંકરવિજય ગ્રંથ છે.વિદ્યારણ્યસ્વામીએ નવ કાળીદાશ નામથી એ ગ્રંથ મહાકાવ્ય જેવો રચેલો છે; એ ગ્રંથનું અવલંબન આ લેખમાં મદદગાર થઇ પડયું છે.

સંસ્કૃતભાષામાં ભગવાન્ શંકરાચાર્યના જીવન ચરિતનું વર્ણન કરનાર હાલ ત્રણ ગ્રંથો જોવામાં આવે છે. માધવાચાર્ય ચરિત શંકરવિજય. આનંદગિરિકૃત શંકરવિજય. અને ચિદ્વિલાસ યતિપ્રણીત શંકરવિજય. એ ત્રણ ગંથોમાં પહેલો ગ્રંથ ભગવાન્ શંકરાચાર્યના શિષ્યમંડળમાં વિશેષ પૂજીત છે. એ ગ્રંથના પ્રણેતા માધવાચાર્ય " સર્વદર્શન સંગ્રહ " નામનો પ્રસિદ્ધ દર્શનિક ગ્રંથ રચી વિખ્યાત થયેલ છે. કેટલાએક કહે છે કે એ માધવાચાર્ય વેદના ભાષ્યકાર સાયનાચાર્યના જ્યેષ્ઠ ભ્રાતા થાય કેટલાએક તેને સાયનાચાર્યથી અભિન્ન આસામી ગણે છે પ્રત્ન તત્વજ્ઞ લોકોએ ગભીર શોધ દ્વારા સ્થિર કરેલ છે કે,

માધવાચાર્ય, ઇસવીસનના ચૌદમાં સૈકામાં પેદા થયેલ છે. એમ કહેવાય છે જે માધવાચાર્ય. વિજય નગરના બુક્ક રાજાના પ્રધાન મંત્રીપદ ઉપર હતા. છેવટે સંન્યાસ આશ્રમનું અવલંબન કરી શૃંગગિરિ મઠાયતનના અધિકારી થયા. સન્યાસ અવલંબન કર્યા પછી માધવાચાર્યનું નામ વિદ્યારણ્ય પડયું. માધવાચાર્ય, ભગવાન્ શંકરાચાર્યનાથી તે મઠાયતનની ગાદીએ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શિષ્યપરંપરામાં અગીયારમા પુરૂષ ભગવાન્ શંકરાચાર્યની આજ્ઞાથી વિશ્વરૂપાચાર્ય પ્રથમ, શૃંગગિરિમઠના આચાર્યપદે પ્રતિષ્ઠિત થયા. ૨જા, નિત્ય બોધ ઘનાચાર્ય, ૩જા જ્ઞાનઘનાચાર્ય, ૪થા જ્ઞાનોત્તમાચાર્ય, ૫મા જ્ઞાનગિરિઆચાર્ય, ૬ઠા સિંહગિરીશ્વરાચાર્ય, ૭મા ઈશ્વરતીર્થાચાર્ય, ૮મા નૃસિંહતીર્થાચાર્ય, ૯મા વિદ્યાશંકરતીર્થાચાર્ય ૧૦ મા ભારતીકૃષ્ણતીર્થાચાર્ય ૧૧મા વિદ્યારણ્યાચાર્ય અથવા માધવાચાર્ય. ઉપર કહેલા ત્રણ ગ્રંથોમાંમાધવાચાર્ય રચિત શંકર વિજય ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથ છે, શાથી કે તેની રચના પ્રાંજલ અને પ્રગાઢ પાંડિત્યથી ભરેલી છે. તે ગ્રંથમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એટલું બધું માધુર્ય છે કે તનો પાઠ કરતાં કરતાં પણ કંટાળો આવે તેમ નથી, બલકે તેના પાઠથી અત્યંત મોહિત થવાયછે. એ શંકરવિજયના લેખમાં દાર્શનિક અંશ બહુજ જટિલ છે. એ પુસ્તકનું આદ્યોપાંત લખાણ પકડી આ ગ્રંથનું મેં સંકલન કર્યું છે. જે સ્થળે અલૌકિક ઘટના બીલકુલ અસંભવિત અને ઈતિહાસ વિરૂદ્ધ છે, તે ઘટનામાં કાંઇક કાંઇક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે, વળી તેમાં એક જાતના વિચાર ઘણા ઠેકાણે સંનિવિષ્ટ છે તે કેટલાક છોડી દેવામાં આવ્યા છે. જેથી સાધારણ લોકોને વિરક્તિ કર ન થાય અને આદર પૂર્વક સઘળા લોકો આદિ ભગવાન્ શંકરાચાર્યનું પુણ્યમય ચરિત આલોચના કરી શકે તેના સારૂ એવી રીતનું પરિવર્તન કરવાની મને ફરજ પડી છે, એ શિવાય તેમ કરવામાં મારો બીજો ઉદ્દેશ નથી. હું આશા રાખું છું કે ભગવાન્ની સાક્ષર શિષ્ય મંડલી કૃપા પૂર્વક મારો એ અપરાધ ક્ષમા કરશે.

શંકરવિજયનાં ઘણાં સંસ્કરણ છપાઇ બહાર પડયા છે, તેઓમાં ધનપતિ સુરિ વિરચિત વિજય ડિંડીમ ટીકા સાથે મુંબઇ નગરીમાં ઓરીયેંટલ મુદ્રાયંત્રાલયમાં જે ગ્રંથ છપાયેા છે. તે ગ્રંથ અત્યંત શુદ્ધ અને પ્રામાણિક છે મેં એ ગ્રંથનું અવલંબન કરી. આ ગ્રંથની પાંડુલિપિ (મુત્સદ્દા—ડ્રાફટ) તૈયાર કર્યો હતો કેટલાક સ્થાને આનંદગિરિના રચેલા શંકરનો મત ઉધ્ધૃત કર્યો છે. આનંદગિરિકૃત શંકરવિજય બંગાળાનો એશીયાટીક સોસાઇટી તરફથી મૂલ બહાર પડયેા છે. એમ કહેવાય છે કે ભગવાન્ શંકરાચાર્યના શિષ્ય આનંદગિરિએ એ ગ્રંથ રચેલોછે કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે એ ગ્રંથ કોઇ પરવર્તી આનંદગિરિએ રચેલો છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પણ ત્યારે એ ગ્રંથનું અવલંબન કરી આ ગ્રંથનું સંકલન થયું નથી ત્યારે એ આનંદગિરિ શ્રીભગવાન્ શંકરાચાર્યના શિષ્ય છે કે પરવર્તી કોઇ આનંદગિરિ છે એ વિષયમાં મારે કાંઇ જોવાનું રહેતું નથી.

જે માનનીય મનસ્વીના ચિંતાસ્રોતે, ભારતવર્ષ વિગેરે પ્રદેશમાં નવ પ્રવાહની સૃષ્ટિ કરી દીધી છે. તે મનસ્વીના સમયનું નિરૂપણ ઇતિહાસમાં અવશ્ય નિર્ણીત થવું જોઇએ. પ્રાચીનકાળમાં હાલના ધરણ અને ચોજના ઉપર લખાતા ઇતિહાસ પ્રમાણે ઇતિહાસ લખવાની ભારત વર્ષમાં પ્રથા નહોતી. માત્ર ઇસવીસનના ઇ. સ. ૧૬૪૯ માં કલ્હણ પંડિતે કાશ્મીરનો ઇતિહાસ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યોછે.કાશ્મીરના જયસિંહ રાજાના સમયમાં કલ્હણ પંડિત તથા કલ્હણનો બાપ ચંપક પંડિત,મજકુર રાજાના રાજ સભાસદ હતા.એ ગ્રથ ઉપરથી રાજાઓનાં ચરિત નિઃસંશય ભાવે કાંક નીકળી શકેછે.

રાજતરંગિણીમાં કાશ્મીરના રાજાના લલિતાદિત્યના સમયમાં એક સંન્યાસીનું ટોળું કાશ્મીરમાં આવ્યું હતું એવા લેખ ઉપરથી કેટલાક પંડિત શંકરાચાર્યને તેઓના શિષ્ય સાથે ત્યાં ગયા હતા એવું અનુમાન કરી ભગવાન્ શંકરાચાર્યનો સમય ઇ.સ. ૭૨૧ ના વર્ષ પૂર્વે હતા એમ નિર્ણય ઉપર આવે છે. શાથી કે રાજ-તરંગિણીના મતમાં લલિતાદિત્ય ૧૧૮૬ વર્ષના પૂર્વે કાશ્મીરમાં રાજ્ય કરતો હતો.

તેલુગુભાષામાં કેરલ ઉત્પત્તિ નામના ગ્રંથથી માલુમ પડે છે કે ઘણુંકરી એક હજાર વર્ષ પૂર્વે કૃષ્ણરાવ જ્યારે શિવરાવ સાથે યુદ્ધ કરતાં પરાજીત થયો ત્યારે શંકરાચાર્ય મલણાર પ્રદેશમાં વિદ્યમાન હતા.

પંડિત વેંકટરામ કહે છે કે ઇ. સ. ૭૮૮ માં ભગવાન શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો હતો. અધ્યાપક એચ, એચ, વીલસન સાહેબ કહે છે કે ભગવાન્ શંકરાચાર્ય ઇસવીસન ૮૦૦ કે ૯૦૦ માં વિદ્યમાન હતા. પ્રાચીન દિગ્વિજય નામના ગ્રંથના ૧૫૭માં પૃષ્ટમાં લખેલ છે કે ઈ. સ. ૧૧૪૩ માં ગુજરાતના રાજા કુમા-રપાળના સભાસદ હેમચંદ્ર સાથે શંકરાચાર્યનો વિવાદ થયો હતો. ધી ઇન્ડીયન આંટીકવરી નામના ગ્રંથમાં લખેલ છે કે ભગવાન્ શંકરાચાર્ય ઇ. સ. ૮૦૦ વા ૯૦૦ માં વર્તમાન હતા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

A NOTE ON SHANKERS' AGE BY H. H. WILSON

The birth of Shanker presents to the same discordance of opinion as every other remarkable incident amongst the Hindus.

The Kadali Brahmins, who form an establishment following and teaching his system, assert his appearance about 2000 years since; some accounts place him about the beginning of the Christian era, others in the third or fourth century after. A manuscript history of the kings of Kong, in colonel Makenzies, collections, makes him contemporury with Tiru Vikram Deva Chacruvorty sovereign of Shundpure in the Dekhen A. D. 178. At Shringagiri on the edge of the Western ghauts and now in the Mysore territory, at which place he is said to have founded a college that stiil exists and assumes the supreme control of the Smarta Brahmins of the Peninsula, an antiquity of 1600 years is attributed to him. and common tradition makes him, about the 1200 years old. The Bhoja Prabundh enumerates Shunker amongst its worthies and contemporary with that prince. his antiquity will then be between eight and nine centuries The followers of Madhvacharya in Tulura seem to be attempted to reconcile Rese contradictory accounts by supposing him to have been born three times, first at Sivuli in Tuluva about fifteen years ago again in Malabar some centuries later and finally at Padukachaytra in Puluva no more than 600 years since. latter assertion being intended evidently to do honour to their own founder, whose date that was, by enabling him to triumph over Shanker in a suppossi-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

tion controversy. The Vashnava Brahmans of Madura say that Shanker appeared in the month century of Shalivahan or tenth of our era. Dr. Taylor thinks that, if we allow himabout 900 years we shall not be from the truth and Mr. Cole Brooke is inclined to give him an antiquity of about 1000 years. this last is the age which my friend Rammohon *Roy*, a diligent student of Shanker's work and philosophical teacher of his doctrine is disposed to concur it and he infers that " from a calculation of the spiritual generations of the followers of the Shanker Swami from his time up to this date he seems to have lived between the seventh and eight centuries of the Christian era' ' a distance of time agreeing with the statement, made to Dr.Buchanan in his journey through Shanker's native country Malabar, and in union with the assertion of the Kerala utpati. a work giving an historical and statistical account of the same province. and which according to Mr. Duncan's citation of it mention the regulation of the castes of the Malabar by this philosopher to have been affected about 1000 years before 1798. at the same time it must be observed that a manuscript translation of this same work in Colonel Mackenzies, possession states Shankeracharya to have been born about the middle of the fifth century or between thirteen and fourteen hundred years ago differing in this respect from Mr. Duncan statement. a difference of less importance as the manuscript in question, either from defects in the original or translation, presents many palpable errors and can not consequently be depended upon,

The weight of authority therefore is altogether in

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

favour of an antiquity of about ten centuries and I am disposed to adopt this estimate of Shanker's date and to place him in the end of the eigh and beginning of the ninth century of the Christion era.

ઉપર પ્રમાણે નિર્ણય કરતાં એચ એચ વીલસીન સાહેબ ભગવાન્ શંકરાચાર્યનો પ્રાદુરભાવ હાલ ઈસ્વીસનના આઠમાં સૈકાના અંતે અથવા નવમાં સૈકાની શરૂઆતમાં માને છે.

ઇ. સ. ૧૯૧૦ના વોલ્યુમ ૧૧ માના ૭ આ નંબરના જુલાઈ માસના ધી ઈંડીયન રીવીયુનામની પત્રિકામાં પૃષ્ટ ૪૯૬નામાં શંકરાચાર્યના આવિર્ભાવ સબંધનો એક ઇંગ્લીશ લેખ.

THE DATE OF SHANKER'S BIRTH

By

Mr. C. V. PICHU IYER.

(*Cochin Goverment Astrologer.*)

Opinion vary as to the exact date of the birth of Shri Shankaracharya the founder of the advait school of Hindu Philosophy. While some hold that he was incarnated in the year 14 of the Vikrama era others assign the year 3887 of kali era to the event. yet others date his birth in other years. This difference of opinion is keenly felt in district outside Malbar There is however concensus of opinion on the following point.

(a) That the holy personage was born at a place called Kaladi near Alwaye in the Travancore territory (b) that he was pre-eminantly spiritual as much so, that even divinity is ascribed to him by all his followers among Hindus (c) that he performed miraculous deeds both in Malbar and other place of India (d) that he introduced the social and religions

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

customs peculiar to a large section of the inhabitant of Keral and (e) that the same usages and customs are now existed for ages together and are still observed by them. When therefore this exalted personage was born and how long he lived, are thus questions of absorbing interest.

What material have we to determine the time of his incarnation ? Biographies of Shankeracharya are available both in Malabar and other places Mudhavacharya, who is admitted to be an authority ont his subject, declares in that masterl, work of his called Shri Shanker Vijaya. that at the time of Shanker acharya's birth, the planetary bodies had been arranged and grouped in a particular manner, in the Zodíac. A person, who had during his lifetime filled the responsible position of the minister to the first Hindu king of the celebrated Vijianagar, who has been close ly as sociated with the building of the city of Vijianagar, who after his retrement from secular labours had spent his life in writing his well known commentaries on the Vedas and other important religeous works of the Hindus, who in consequence had realized the dangers of exaggeration and equivocation and who had been once the chief Swami in Shringiri math under the name of Vidyaryanya such a person can not for a moment be supposed to have consciously designed to mislead his readers by stating facts with the accuracy of which he had not satisfied himself. We can therefore very well believe that he knew what he was writing about and what the character therefore was.

The verse is quoted below.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

लग्नेशुभेशुभयुतेसुखुवेकुमारं । श्रीपार्वतीवसुखिनीशुभवीक्षितेन ॥
जायास्तती शिवगुरोर्निजतुंगसंस्थे । सूर्येकुजेरविसुते च गुरौ च केंद्रे ॥
सर्ग २ पद्य ७१.

Assuming, then the accuracy of the astronomical date furnished in this verse, I trust that the birth of Shri Shankeracharya can be dated to the satisfaction of all. The verse says that the ascending sign (hyleg or lagnam) was auspicious for the reason that there was a benefic planet in it and that it was also aspected by benefics. Further it says that the Sun, mars, Jupiter and Saturn were then not only in their exaltation but occupied cardinal point positions (Kenra) in relation to the ascendant (lagnam).

Furnished With the above date, some may suppose that the Acharya's birth date can be easily determined, if the year in which this particular planetary combination occurred could be ascertained. But this is not easy as imagined, for the combination referēd to in the shloxa is not confined to any particular year in the past. It may have occurred in several cycles. To which of these years then is this epoch ma-king event to be referred ?

To answer this question, we have to look for other facts and circumstances which may throw some light on this obscure question. Are there any and if so how far are they to be believed ? Do the dovetail with the astronomical date? In Malbar there are various traditions concerning the doings of illustrious person, but the most important of them in

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

virtue of its far reaching effects, is the introduction of a new series of customs among the natives of Malbar.

No one can seriously deny that the reforms were inaugurated by the swami after he has finished his education and entered the order of Sanyasis. Some suppose that the propaganda was started on a first of Chingom in a place called "Killan" (quilon) From this spot he moved to the northwards always crying "change" "change" On th 31 st of that Chingom he reached the southeren bank of Bharata river which runs westwards through the middle of Kerala. From the 1 st of kanni the changes ordered by him were effected in those parts of kerala lying to the north of the river. This is the tradition about the beginning of the Kollon era now prevailing in Malbar. To the malayalis living on the southern side of the Barata river the new year therefore begins on the 1 st Chingon, instead of 1 st medom as it is does in other parts of India and as astronomy requires. and to those living on the opposite side of the river it begins from the 1 st of Kanni. Since the reformation began in "Killan (quilon] the era was called "Kollam Andu." The beginning of this era corresponds to the 1 st chingom of the year 3927 of the Kali era.

Though thise legends do not afford conclusive proofs, they furnish some pata from which we shall be justified in iferring that the customs Peculiar to the south-west coast were remodelled in Kerala by Shankeracharya 1085 years ago.

There are in some old cadjan manuscripts certain mnemonics of astronomical value relating to the pe-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

riods of some of the distinguished sons of Kerala. Some of them are.

(a) Chrros madra samprapa. (b) Yajnastanam samra kshyam. (c) Rakshath Govind markah. Others like the following refer to the days of consecration of the important temples of Malabar.

(1) Palakhole vetikkaka (2) Dhamvapa (3) Pathnam.

Among such astronomical minemonies is one (acharya Vagabhedya] evidently pointing to the day on which shri Shanker set about changing the customs. Further the sanscrit words forming the minemonies intrinsically mean. " The commands of the teacher are not to be violated. " This indicates what it was that the teacher set about doing. The accuracy of thise minemonies has been taken for granted by successive generations in Kerale. they contain in form of letters the number of solar days that have elapsed from the commencement of the Kali era up to any particular memorable day. The particular minemonic (acharya Vaga bhedya] tell us that on the 14, 34, 160 th solar day, shri Shanker effected social changes in Malbar.

When these days reduced to years, we get 31st Chingon 3927 of the Kali era. The argument based upon the minemonic and that based on the accepted interpretation of the ' Kollam era ' all point to the Kali year 3927. Shankeracharya must therefore have flourished about 1045 years ago.

It is also stated in the Shanker Vijayam of madhavacharya that the Acharya passed away from this world after his 32nd years. Vide shloka quoted below.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

एवं प्रकारैः कलिकल्मषघ्नैः । शिवावतारस्यशुभैश्चरित्रैः ॥
द्वात्रिंशदत्युज्जवल कीर्तिराशेः । समाव्यतीयुः किलशंकरस्य ॥

If, within a period of 32 years prio to 4927, Kali era, the planetary combinations mentioned by Madhavacharya, occur in any year, we may safely accept that year as the year of Shanker's birth. The sun reaches his exaltation only in the month of medom and so we conclude that to be the month of acharya's birth. since the year and the month can be secured in this manner, is there any means of finding out the date of birth and the ascending sign?

Even now in shringari and other places. a festival is celibreted in the month of madom under the following astronomical conjunctions;

The moon in the constellation Ardra Betel geuze) on the fifth day after the new moon. This festival is in honour of shri Shankeracharya. From this we infer that he was born under the same conjunction. But the moon may remain in the constellation Ardra on the 4th 5th 6th or 7th day after the new moon. which phenomenom is however confined to the month of medom.

From the Shringiri festival, we may gather that the birth of the Guru was on the fifth day after the new moon and that the moon then was in the constellation of Ardra. Shanker Vijayam tells us that the sun, mars, Jupiter and saturn were occupying exalted positions. If within a period of 32 years prior to 3927 Kali era, these combinations and conditions occur in any year, then that year may be set down as the year of the Acharya's birth.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

Fortunately, one such year fufills all the conditions. From the astronomical data thus supplied the subjoened horoscope of the holy Shankerachārya is prepared.

Of the different modes of calculation advocated and resorted to by the different schools of astronomy in India I have followed the Parahita system which has been in vogue in Malbar since its introduction in 3785 kali era. [vide sloka quoted below) because this great man was born in Kaladi 125 years after the introduction into Malabar of this astronomical system.

Drig vyashamyavasanmahasthalamutha Kallyabdaka mischief thassamskars vividhyryathah Parahitha thawam theshu veena shivayam.

The ascending sign being cancer, the presence of Jupiter in it makes it also auspiciuns and it is also aspected (vide shloka in " Brihat jalkam" beginning with Pridasha Trikone) by the two benefics mercury and Venus, from the 11th house (Tourus) The sun, mars Jupiter and saturn are in their exalatation. Thus all thee astronomical conditions described by madhvacharya in his verse are fulfilled in this horoscope and the local legends also corroborate to some extent.

HOROSCOPE.

Shaka year 728. Vikram year 863. A. D. 805 Kali year 3907 month medom date 18th day monday, time, Ghatikas 25 Vighatikas (12-58 P M) 13 Ghatikas 5 Vighatikas to sun set first quarter of constellation Ardra. Vaishakh shuddh 5th day

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

after new moon. ascending sign last Drekkana of cancer the moon had entered Adra 19 Vighatikas ($7\frac{3}{4}$) before birth. the fifth day after the new moon had begun 10 Ghatikas and 40 Vighatikas before (4 hrs 16 m)

Number of solar days from Kali 1426715

Ghatikas	17	6hrs 58m
Vighatikas	25	

PLANETARY POSITION.

Planets	Signs	Degrees	Minutes.
Sun.	0	16	36
Moon.	2	6	$44\frac{1}{4}$
Mars.	9	29	50
Mercury.	1	1	58
Jupiter.	3	19	41
Venus.	1	29	27
Saturn.	6	13	27
Ascending note	6	7	44
Ascending sign	3	29	17

PLENETS LOCATED IN THE ZODIAC.

	Sun descending node.	Venus mercury	moon
	Position in signs		ascendent jupiter
mars	Rashi.		
		Saturn ascending node	

ascending sign			descending node
Saturn	Position reduced to the ninth part		
mercury	Navamas		Sun.
ascending node jupiter moon			Venus mars

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઉપરના લેખથી માલુમ પડે છે કે ભગવાન શંકરાચાર્યનો જન્મ શક વર્ષ ૭૨૮ ઇ. સ. ૮૦૫ વિક્રમ સંવત ૮૬૩ અને કલ્યબ્દ ૩૯૦૭ ના વૈશાક શુદ ૫ સોમવારના દિવસે થયો.

વળી સંસ્કૃત ગ્રંથ આર્ય વિદ્યાસુધાકરમાં તેના રચનાર શાસ્ત્રી મહાશય ચન્દ્રેશ્વર ચીમણાજી પૃષ્ઠ ૨૨૬ માં લખે છે કે—

શંકરાચાર્ય પ્રાદુર્ભાવસ્તુ વિક્રમાર્ક સમયાદત્તી તે ૮૪૫ પંચ ચત્વારિં શદધિકાષ્ટશતીમિતે સંવત્સરે કેરલદેશે કાલપી ગ્રામે શિવ ગુરૂશર્મણો ભાર્યાયાં સંમભવત્ તથાચ સંપ્રદાય વિદઆહુઃનિધિ નાગેભ વન્યેબ્દ વિભવે માસિમાધવે ॥ શુક્લે તિથૌ દશમ્યાં તુ શંકરાર્યોદયઃ સ્મૃતઃ " ઇતિ નિધિનાગેભવન્યબ્દે ૩૮૮૯ નવાશી ત્યુતરાષ્ટશત્યધિક ત્રિમહસ્ર મિતે વર્ષે દત્યર્થઃ કલિયુગસ્યે તિશેષઃ ॥ તથા શંકર મંદાર સૌરભે નીલકંઠ ભટ્ટા અપ્યેવમાહુઃ " પ્રાસૂત તિષ્ય શરદામતિ યાતવત્યામેકા દશાધિકશતોનચતુઃ સહસ્ર્યાં । તિષ્ય શરદાં કલિયુગ વર્ષાણાં મિત્યર્થઃ ॥

શંકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ વિક્રમાર્કના સમયથી ૮૪૫ ના સંવત્સરમાં કેરલ દેશમાં કાલપી ગ્રામમાં શિવગુરૂશર્માની ભાર્યા ના પેટે થયો. સંપ્રદાયવિદ લોકો કહે છે કે—

કલિયુગના ૩૮૮૯ ના વર્ષે શંકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. વળી નીલકંઠભટ્ટ પોતાના શંકર મંદાર સૌરભ ગ્રંથમાં પણ એવી રીતે કહે છે કે, ચારહજાર વર્ષમાંથી એકસો અગીયારવર્ષ બાદ કરવાથી કલિયુગનાં ૩૮૮૯ વર્ષ થાય તે વર્ષમાં શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો. કલિયુગના એ વર્ષમાં સંવત્ ૮૪૫નું વર્ષ થાય અને ઇસવી સનનું ૭૮૯નું વર્ષ થાય. સંક્ષેપમાં ઉપરના બન્ને પદ્યોથી માલમ પડેછે કે શંકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ કલિયુગ ના ૩૮૮૯ના વર્ષે એટલે વિક્રમ સંવત્ ૮૪૫ ના અથવા ઇસવી સન ૭૮૯ માં થયો છે.

પણ બંબાઈ વિજયચંદ્ર મજમુદાર બી. એલ. એ વાતનો

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પ્રતિવાદ કરી કહે છે કે શંકરાચાર્યનો જન્મકાળ ઉપરની એ આર્યા વિદ્યાસુધાકરની સાલથી પૂર્વે થયેલો છે એમ પ્રમાણ મળી આવેલ છે અને એ સંપ્રદાયવિદ લોકનું અને શંકર મંદાર સૌત્રનું વચન સત્યતાથી ગ્રહણ થઇ શકતું નથી. એટલે કે તે અને વચનો ઉપર આસ્થા બેસતી નથી. માલુમ પડે છે કે—

સુરેશ્વર નામનો શંકરાચાર્યનો એક શિષ્ય હતો. સુરેશ્વર ભગવાન શંકરાચાર્યનો સમસામાયિક આસામી. એ સુરેશ્વરનો એક શિષ્યે ચાલુકય રાજાના સમયમાં સંક્ષેપ શારીરક નામનો એક વેદાંત ગ્રંથ બનાવી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તેનું નામ સર્વજ્ઞાત્મા. પોતાના પરિચયના સ્થળે તેણે લખેલ છે કે—

श्री देवेश्वर पादपंकजरजःसंपर्कपूताशयः । सर्वज्ञात्मगिरांकि, तो मुनिवरः संक्षेप शारीरकं । चक्रे सज्जन बुद्धिवर्द्धन मिदं राजन्य वंशे नृपे । श्रीसत्य क्षतशासने मनुकुलादित्येमुर्वशासति ॥

એમાં કહેવાયેલ છે જે જ્યારે એ ગ્રંથ રચિત થયો તે સમયે અક્ષત શાસન કરનાર મનુકુલનો "આદિત્ય" ક્ષત્રિયરાજા રાજ્ય કરતો હતો. ચાલુકય રાજાઓ, પોતાને મનુવંશોદભવ કહે છે એવું તેઓની સઘળી વિધિથી નીકળી આવે છે, હાલ ચાલુકય રાજાની વંશાવળી ઉપર દૃષ્ટિપાત કરવાથી માલુમ પડી આવે છે કે દ્વિતીય પુલ કેશીનું નામ વિક્રમાદિત્ય, પૌત્રનું નામ વિનયાદિત્ય અને પ્રપૌત્રનું વિજ્યાદિત્ય. કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે કે "આદિત્ય" નામ અંતમાં એક પુરૂષનું પુરાતન ન હોય. કેવળ "આદિત્ય" કહેવાથી રાજાનો પરિચય દઇ શકાય નહીં. એ ગણુ તરીએ તેઓ સંક્ષેપ શારીરકને અંતતઃના પક્ષથી વિનયાદિત્યના રાજ્યમાં રચાણું એમ બોલે છે. અમારે એ બાબતમાં વાંધોછે. પણ એ વાંધાથી સમયમાં વધારે ફેરફાર રહેતો નથી, વિનયાદિત્યનો સમય સ્વીકારવામાં આવે તો એ ગ્રંથનો સમય ઇ. સ. ૬૯૭ નો મધ્યવર્તી થાય છે. ભગવાન શંકરાચાર્યના સમસામયિક સુરેશ્વરાચાર્યનો શિષ્ય સર્વજ્ઞાત્મા મુનિ જ્યારે એ સમયમાં હતો. ત્યારે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભગવાન શંકરાચાર્યનો અભ્યુદય તે વર્ષોમાં હોવો જોઇએ. ઉપરની ગણનામાં ભગવાન શંકરાચાર્યનો આવિર્ભાવ કાળ ઇ. સ. ૭૮૯ માં થયેલ ગણાયો છે. ત્યારે ઇ. સ. ૬૮૦ ની ગણતરી અને ઇ. સ. ૭૮૯ ની ગણતરી વચ્ચે ઓછામાં ઓછો સો વર્ષનો તફાવત રહે છે.

સક્ષેપ શારીરક, શારીરક ભાષ્યનો સંક્ષિપ્તપ્રકાશ. અને એ ગ્રંથ જ્યારે ચાલુક્યરાજ કીર્તિવર્મા વીગેરેની પૂર્વે અને પુલ કેશી વીગેરે રાજાની પછી રચાયેલ છે એમ ગ્રહણ કરવામાં આવે ત્યારે ગ્રંથકર્તા, શંકરાચાર્યના સમસામયિક શિષ્ય સુરેશ્વરનો શિષ્ય હોવાથી ભગવાન શંકરાચાર્યનો આવિર્ભાવ કાળ ઇ. સ. ૬૯૦ ના પૂર્વે હોવો જોઇએ.

હવે ભગવાન શંકરાચાર્યના કોઇ રચેલા ગ્રંથમાંથી ભગવાનના આવિર્ભાવ કાળનો નિર્ણય થાય છે કે નહિ તે વિષયમાં જોવું અગત્યતા ભરેલું છે.

૧ બ્રહ્મસુત્રના **उभय व्यामोहात्ततसिद्धेः** ઉપરના ભાષ્યમાં છંદોગ્ય ઉપનિશદ્‌ના એક વચનના તાત્પર્યની વ્યાખ્યા કરી છે. તે ઠેકાણે કેટલાક રાજાઓના નામ જોવામાં આવે છે.જે ભાવથી એ વચનનો ઉલ્લેખ થયો છે તે ભાવ વિશ્વતરુપે કહેવાય છે ઉપનીષદ્‌ ના જે વચનની વ્યાખ્યા થઇ છે તે આ પ્રમાણે છે.—

तेऽर्चिषमभि संभवंत्यर्चिषोऽहः ॥ अहु आपूर्यमाणपक्षम् । आपूर्य माणपक्षा यान्षडुदगयनमासांस्तान् ॥

આનો સહજ અર્થ એ છે જે મૃત્યુ પછી બ્રહ્મ લોકમાં જવાના સમયે, પ્રથમે "**अर्चि**" માં જવું થાય. ત્યારપછી અર્ચિ થકી **अहः** અરથકી "**आपूयमाणि** પક્ષમાં ઇત્યાદિ અર્ચિનો અર્થ અગ્નિશિખા, અરનો અર્થ દિવસ અને આ પૂર્ણ માણપક્ષનો અર્થ શુકલપક્ષ, ભગવાન શંકરાચાર્યે કહેલ છે કે એ સઘળા શબ્દના અર્થ, તેઓના અધિષ્ટાન દેહ સમન્વય છે. એ સઘળા દેવો, મૃત આત્માને એક વિભાગથી બીજા વિભાગમાં નિર્વિઘ્ને પહોંચાડી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઢ છે. એ વાતમાં લૌકિક દૃષ્ટાંત આપતાં ભગવાન શંકરાચાર્યે કહેલ છે કે " लोकप्रसिद्धे ह्यपि अतिमात्रिकेषु एवं जातीयक उपदेशो दृश्यते गच्छत्वं इतो बलवर्मणां ततोजयसिंहं ततःकृष्णगुप्तं તેનો ભાવાર્થ એ છે કે આ સંસારમાં એવા દાખલા માલુમ પડે છે જે એક રાજ્યમ થી નિર્દિષ્ટ બીજા રાજ્યમાં જવાનું હોય તો એક એક રાજ્ય પાસેથી પાસ લઇ બીજારાજ્યમાં જવાય છે.પહેલાં બલવર્માના રાજ્યમાં, ત્યાંથી જયસિંહના રાજ્યમાં અને ત્યાંથી કૃષ્ણગુપ્તના રાજ્યમાં ગયા.

કર્નીંગહામ સાહેબના આર્કીયલોજીકલ સર્વેના ૧૪ મા ભાગમાં પંજાબ પ્રદેશમાંથી સંગૃહીત મૈત્રવર્માની લિપિમાં એક બલવર્માનું નામ છે. મૈત્રવર્માના પિતાનું નામ દિવાકરવર્મા. અને એ દિવાકરવર્મા, બલવર્માનો પૌત્ર લખેલ છે, એ ચાર પુરૂષોનું અંતર ૧૦૦ વરસનું ગણવામાં આવે તો મૈત્રવર્માના ૧૦૦ વરસ પૂર્વે પંજાબના હરકોઇ પ્રદેશમ બલવર્માનો અભ્યુદયકાળ હતો. લિપિ પ્રકૃતિ વીગેરેથી એ ખોદિત લિપિ આઠમા કે નવમા સૈકાની મધ્ય વર્તી હોય એમ માલુમ પડે છે એવી રીતથી ઇ. સ. ૭૫૦ નો સમય સ્વીકારવાથી ઇ. સ. ૬૫૦ નો સમય બલવર્માનો હોયછે. હવે એ બલવર્મા, અને શંકરાચાર્યે ભાષ્યમાં કહેલ બલવર્મા એકજ છે કે ભિન્ન છે તે જોવાનું હવે દુરસ્ત છે.

૨ ભગવાન શંકરાચાર્ય પંજાબ પ્રદેશમાં અનેક દિવસ રહેલા હતા એ બાબતનું વિવરણ ભગવાનના અનેક ગ્રંથથી નીકળી આવે છે. પંજાબની સાથે ગુજરાત અને માલવ પ્રદેશ સંલગ્ન જે સમયે બલવર્માનો રાજત્વકાળ અનુમિત થયો છે. એ સમયે ચાલુક્યરાજાઓ દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશામાં પ્રબળ થઇ પડ્યા હતા. સુપ્રસિદ્ધ ચાલુક્યરાજ દ્વિતીય પુલકેશીનો રાજ્યકાળ ઈ.સ. ૬૪૦સુધીનિર્ધારિત થયો છે, કેમકે. ઇ.સ. ૬૩૭માં ચીન પર્યટક હુયેનમાં તે રાજાને જોઇ ગયો છે. પુલકેશી પછી તેનો બીજો વિક્રમાદિત્ય દક્ષિણા પથનો રાજા થયો. અને એજ વિક્રમાદિત્યે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પોતાના કનિષ્ઠ ભાઇ જયસિંહને ગુજરાતનું અને માલવ દેશનું રાજ્ય સોંપી દીધું હતું, હવે સ્પષ્ટ જણાય છે કે જે સમયે પંજાબમાં બલવર્માનું રાજ્ય હતું તે સમયે ગુજરાત પ્રદેશમાં અને માલવ પ્રદેશમાં જયસિંહનું રાજ્ય હતું.

૩ માલવ દેશનો અતિક્રમ કરી પૂર્વ પ્રદેશમાં જતાં તે સમયે ત્યાં કોણ રાજા હતો તે બાબતનું હવે જોવાનું રહે છે. દ્વિતીય પુલકેશી, થાનેશ્વર અને કનોજના સુપ્રસિદ્ધ રાજા હર્ષ વર્દ્ધનનો સમસામયિક હર્ષવર્દ્ધન પછી કોણ રાજા થયો તે વાત કાંઇ અજવાળામાં આવી નથી હર્ષ વર્દ્ધનના બનેવીના કુલમાંથી મૌખરીવર્મા વીગેરેમાંથી યશોવર્મા હર્ષ વર્દ્ધન પછી ગાદીએ બેઠો એ વાત પણ નિશ્ચિત રૂપે જણાયેલી નથી. એ સમયે મગધમાં ગુપ્તવંશનો આદિત્યસેન. પૂર્વાચલના પ્રદેશમાં ખૂબ સમતા શાળી રાજા હતો. તે શિવાય પણ ગુપ્તવંશની એક શાખા ગંગ પ્રદેશમાં અને બીજા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતી હતી. તે સમયના પૂર્વે પચાસ વર્ષ ઉપર જુદા જુદા પ્રદેશનાં જુદા જુદા રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. પણ મગધના રાજાઓ સઘળા રાજાઓમાં સાર્વભૌમ રાજા કહેવાતા હતા, હર્ષવર્દ્ધનના મૃત્યુપછી કનોજની આણાદી લુપ્ત થઇ ગઇ હતી. ભગવાન શંકરાચાર્યે પોતાના વેદાંત સૂત્રના ભાષ્યમાં લખેલ છે ? તેના સમયે ભારતવર્ષ કોઇ સાર્વભૌમ રાજા હતો નહિ (એશીયાટીક સોસાઇટીના મુદ્રાંકિત સંસ્કરણમાં ૩૧૪ માં પૃષ્ઠે જોવું). એ સમયમાં કૃષ્ણગુપ્ત નામના અનેક રાજાઓ જોવામાં આવે છે, અને તેઓ બલવર્મા અને જયસિંહના સમસામયિક નહોતા ગંગપ્રદેશમાં એક કૃષ્ણગુપ્ત નામનો રાજા હોવો જોઇએ એ વાત અસંભવત નથી.

૪ વળી છાંદોગ્ય ઉપનીષદના ભાષ્યમાં એક દૃષ્ટાંત છે જે "यथापुण वर्मणः सेवा भक्त परिधान भोजफला, राज वर्मणस्तु सेवा राजतुल्य फलेतिदवत्" જોવામાં આવે છે કે જે સમયે કર્ણ સુવર્ણમાં શશાંક નરેંદ્ર રાજા હતો તે સમયે રાજ્યવર્દ્ધન અને ત્યારપછી હર્ષ વર્દ્ધન કનોજની ગાદીએ રાજા થયા. શશાં

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કનરેંદ્ર રાજાએ બુદ્ધ ગયામાં બોધિદ્રુમનો નાસ કરવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને રાજા પૂર્ણવર્માએ બોધિદ્રુમનું સારૂં રક્ષણ કર્યું હતું એ વાત ચીનપર્ય્યટક હ્યુએનસાં, પોતાની મુસાફરીના વૃતાંતમાં લખી ગયો છે. મૌખરીવર્મા રાજાઓ તે સમયે ગયા પ્રદેશમાં રાજ્ય કરતા હતા, પૂર્ણવર્મા, ચીનપર્ય્યટક હ્યુએનસાંયાનો સમ સામયિક હતો. ભગવાનશંકરાચાર્યે વળી 'असद्वेदं अग्रआसीत्' તેના ભાષ્યમાં પૂર્ણવર્મા સંબંધે જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેથી પૂર્ણ-વર્મા પૂર્વ સમયનો રાજા હોય એમ માલુમ પડે છે. એ દૃષ્ટાંતથી પણ બરોબર ઇ. સ. ૬૪૦ થી કાંક પરવર્તી સમય સૂચિત થાયછે.

ઉપરનાં પ્રમાણો સમવેત ભાવે ગ્રહણ કરવાથી અને તેઓના સાથે ભગવાન શંકરાચાર્યના શિષ્યોએ રચેલા ગ્રંથોનો સમય મેળવી જોવાથી શંકરાચાર્યને જયસિંહ અને બલવર્માના સમ સામયિક કહી શકાય છે. બ્રહ્મ સૂત્રના **तथाप्राणाः** વીગેરે સૂત્રના ભાષ્યમાં **यथासिंह स्तथा बलवर्मा** વીગેરેનાં દૃષ્ટાંત જોતાં બલ વર્મા રાજા, બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યના લખવાના સમયે જીવિત હતો એમ અનુમાન થાય છે. પુર્ણવર્માથી પુરવે અને જયસિંહના સમયે બલવર્માનો સમય નિરૂપિત થાય છે. આપણે અગાઉ બતાવેલો બલવર્માજ ભગવાન શંકરાચાર્યે ભાષ્યમાં ઉદાહૃત બલવર્મા અભિન્ન રાજા છે એમ કહેવું સંગત છે.

ભગવાન શંકરાચાર્ય જ્યારે સંક્ષિપ્ત શારીરક ગ્રંથના રચના કાળથી પૂર્વવર્તી ત્યારે તે જયસિંહના સમયથી પરવર્તી સમયના ગણવાથી શંકરાચાર્યને ઇ. સ. ૬૫૦ થી તે ઇ. સ. ૬૯૦ ના સમયના પરવર્તી કહી શકાતા નથી.

ગૌડવરો (ગોડવધ)નામના પ્રાકૃત મહાકાવ્યમાં ગૌડવરો કરનાર મહાકવિ વાકપતિના સમયનું નિરૂપણ કરવામાં ગૌડવરોની પ્રસ્તાવનામાં મહાશય શંકર પાંડુરંગ નીચે પ્રમાણે લખે છે જે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

If the date of Kumaril Bhutta may be taken to be fixed by the statements under consideration, he may be placed some where about the middle of the seventh, century. For we have already seen that Vakpati knew and admired Bhavbhuti when he was young and regarded him as his teacher or leader If we place Yasovarma's reign between A. D. 675 and 710, Vakpati would have lived we will say from A. D. 660 to 720. Bhavbhuti who was patronized by Yashovarma and was older than Vakpati would then be assigned to we will say from A. D. 620 to 685. In that case Kumaril Bhutta may be placed between, say A. D. 590 and 650. For to have been a teacher of Bhavbhuti Kurmaril must be placed ealier than his teacher or in about the middle of the seventh century assigning about forty years or some what more than one generation to each before the time of Vakpati. Thus.

Kuremaril Bhutta A. D. 590 to 650. Shankerachaarya ‡ 610 to 660.

Bhavbhuti.....	660	to 685.....	
Vahpati	660	to 720.....	
Yashavarma. reginen...	675	710†	Lalitadytia.
	695	to 730.	

I may observe that this date agrees with that assigned to Vrumril bhutt by Taranath in his history of Indian.

---

† In putting down this date, it is not necessary to pay any regard to the Jain state ments that Yashovarma was living in Sanvat 800 [A. D. 744 [as I have already shown that those statements are not reliable 0 See further on ?

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

Buddhism and accepted by the late Dr. Burnell in his preface to his edition of the Samavidhan Brahmn: (preface Page VI See also Le Bouddhisn.e per Vassilief French edition footnote P. P. 45-46) Further, if we accept the above approxin.ations they explain why Shankeracharya, who mentions§ sabarswami by the name and calls him Acharya the great teacher and who mentions Up avarsh and calls§ him.

Bhagvan the venerable omits to name Kumaril Bhattoom of the greatest authorites on the mamansa.

If Shankeracharya lived at the end of the eighth and the beginning of the muoth century. Kumaril Batta, we must suppose was not thought worthy of being mentioned by name or even referred to. As to the statement made by the author of Shanker digvyaya which bears fore its author the sendonyan of Anandgiri that Shankeracharya met Bhattacharya, the name by which kumaril Bhatta is usually quoted at Ruddhpurer near Shriparv at in the south and that he was told by him to satisfy his desire for disputation with his brother in law Mandan Mishra, it would be reasnable to suppose that it was an anachronism. the story being

‡ Colebrooke [essays vo 1) fotenote to P. 298 states that the Shankeracharya though hedoes not name Kumaril refers to him in his works Ransacking all the known works of Shankeracharya (the sharirak Bhashya, the Bhashya on the ten Upanishads and Gita bha-hya, I have failed to find any passage containing any referance to Kumaril Bhatta personally or to his works ‡ See the sharirk Bhashya III-3-53 ‖ I bid ‡ Edited by Narayan Tarka panchanan under the superintendence of the Bengal Branch of the asiatic Society.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

invented by his modern biographers or praise singers for the purpose of completing the digvijaya (conquest or defeat of all scholars in all direction by Shankeracharya, For the latter's date as accepted by a certain tradition is Kali 3889 or Samvat 845. A. D. 789. If there fore, Kumaril Bhatta lived in the middle of the seventh century he could not have interviewed by Shankeracharya who was born in A. D. 789 Even if the date assigned by the correction of General Cunningham to the accession of Lalitaditya [about 727 A. D.) be assumed tobe corret Kumaril Bhatta, if he was Bhavabhuti's teacher could not have met Shankeracharya, as the latter could only have challenged him after some ten or fifteen years at least of the Ninth century had passed, granting that he was a prodigy of learning at twenty five.

The belief. however, that Kumaril *Bhatta* slightly preaceded to Shankeracharya is very general

---

‡ 1868 To suppose that this work could have been written by Anandagiri is an insult to the memory of Shankeracharya and of his disting wished pupil even if it be assamed that Anandgiri is synonymous with -nantandagiri which appears to be the name given to himself by the author ‡ See *Aryavidyasudhakar* by the late yajneshver Shastri P. P. 226 227

२ शंकराचार्य प्रादुभावस्तु विक्रमार्क समयादतीते पंचचत्वारिंशदधि काष्टशतीमिते संवत्तरे केरलदेशे कालर्ग्राम....तथा च संप्रदाय विदआहुः निधिनागभवन्यब्दे विभवेमासि माधवे शुक्लेतिथौ दशम्यां तु शंकरार्योदियः स्मृतः इति ३८८९ तथा शंकर मंदार सौरभे पासून तिष्य शरदा मतिपात वत्यां एकादशाधिक शतोन चतुः सहस्त्यां ३८८२ इत्यादि.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

and is propably fit to be accepted as well founded The very fact that the writers of the Digvijya should invent a story that Shankeracharya included him among his conquests may perhaps be taken to point to either the immidiate priority or the contempor aneousness of the celebrated Mimansa‡ writer.

If he was contemporaneous with Shankeracharya the date assigned to the latter by Mr. Kashinath Trimbak Telang would be somewhat to early by more than fifty years.

Off course as yet nothing has been discovered to establish beyond dispute the necissity of placing the to scholars in the same generation or even in the same century, since the tradition about their being contemporaneous is based upon grounds which need further confirmation At the presant all that we can say is that it is highly probable, that the both lived in the middle of the seventh century Kumaril bhatt being the senior of the Two. as will be shown further on.

ઉપર પ્રમાણે બતાવી તથા શંકર શારીરક ભાષ્યમાં લખેલા કેટલાક રાજાઓના રાજ્યકાળનું મુકરર કરી મહાશય શંકર પાંડુરંગ, પ્રાકૃત મહાકાવ્ય ગૌડવહોમાં ભગવાન શંકરાચાર્યને ઇસવીસનના સાતમા સૈકામાં મુકે છે.

મુંબઇના બેલગામના કે. બી.-પાઠક મહાશયે ઇંડીયન આંટીકવરી નામના પત્રમાં એક ક્ષુદ્ર "ત્રિપત્ર" પ્રકાશિત કર્યું છે તેમાં લખેછે કે—

---

‡ See his paper attached to his edition of Mudrarakshasa Bombay Sanscrit series 1884 in which he very ably discusses the questions.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

" निधिनागेभवन्ध्यब्दे विभवे शंकरोदयः
अष्टवर्षेचतुर्वेदान् द्वादशे सर्वशास्त्रकृत्
षोडशे कृतवान् भाष्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात्
कल्यब्देचंद्रनेत्रांकवन्ध्यब्दे प्राविशद्गुहां
वैशाखे पूर्णिमायां च शंकरः शिवतामगात् "

સંસ્કૃત જ્યોતિઃશાસ્ત્રના સંકેતમાં નિધિ ૯ નાગ ૮ રુદ્ર વહ્નિ ૩ છે ઉપરના શ્લોકમાં એટલા સંકેતથી માલુમ પડેછે કે કલ્યબ્દ ૩૮૩૯ માં શંકરાચાર્યનો ઉદય થયો. હાલ કલિના ૫૦૦૪ વર્ષ થઇ ગયાં છે એટલે કે હાલના સમયથી ૧૧૧૫ વર્ષ ઉપર ભગવાન શંકરાચાર્ય પ્રાદુર્ભૂત થયા, આઠ વર્ષે ચાર વેદ ભણ્યા, બારમે વર્ષે સર્વ શાસ્ત્ર કરનાર થયા. સોળમાં વર્ષે શારીરક ભાષ્ય રચ્યુ. બત્રીમા વર્ષે બ્રહ્મ નિર્વાણને પામ્યા, કલ્યબ્દ ૩૯૨૧ ના વૈશાક માસની પૂર્ણિમાએ શંકરાચાર્ય શિવ પણાને પામ્યા.

મહાત્મા દયાનંદ સરસ્વતિના કહેલા હીંદી સત્યાર્થ પ્રકાશના ગુજરાતી તરજુમાવાળા સત્યાર્થ પ્રકાશના પાને ૨૭૩ માં લખેલ છે જે

" બાવીસસો વર્ષ ઉપર એક શંકરાચાર્ય નામનો પુરૂષ દ્રવિડ દેશોત્પન્ન બ્રાહ્મણ બ્રહ્મચર્યથી વ્યાકરણાદિ સર્વ શાસ્ત્ર ભણીને વિચારવા લાગ્યા કે અહહ ! સત્ય આસ્તિક વેદમતનું છુટવું અને જૈન નાસ્તિક મતનું ચાલવું એ મોટી હાની થઇછે, એને કોઇ પણ પ્રકારે હઠાવવી જોઇએ. શંકરાચાર્ય શાસ્ત્ર તો ભણ્યા હતા, પરંતુ જૈન મતના પુસ્તકો પણ ભણ્યા હતા. અને તેમની યુક્તિ પણ પ્રબળ હતી, તેમણે વિચાર્યું કે એમને કયા પ્રકારે હઠાવવા, નિશ્ચય કર્યો કે ઉપદેશ અને શાસ્ત્રાર્થ કરવાથી એ લોકો હઠશે, એમ વિચાર કરીને ઉજ્જન નગરીમાં આવ્યા, ત્યાં તે સમયે સુધન્વા રાજા હતો, જે જૈનીઓના ગ્રંથ અને મોટું કે સંસ્કૃત પણ ભણ્યો હતો. ત્યાં જઈ વેદનો ઉપદેશ ક-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

રવા લાગ્યા, અને રાજાને મળીને કહ્યું કે આપ સંસ્કૃત અને જૈનીઓના ગ્રંથ ભણ્યા છો અને જૈન મતને માનો છો, માટે આપને હું કહું છું કે જૈનીઓના પંડીતો સાથે મારો શાસ્ત્રાર્થ કરાવો, એવી પ્રતિજ્ઞાપર કે જે હારે તે જીતનારનો મત સ્વીકારે અને આપે જીતનારનો મત સ્વીકાર કરવો. યદિ જો કે સુધન્વા રાજા જૈન મતમાં હતા તથાપિ સંસ્કૃત ગ્રંથ ભણ્યાથી તેમની બુદ્ધિમાં કંઇક વિદ્યાનો પ્રકાશ હતો તેથી તેમના મનમાં અત્યંત પશુતા આપી નહોતી કેમકે જે વિદ્વાન હોય છે, તે સત્યાસત્યની પરિક્ષા કરી સત્ય સત્યનું ગ્રહણ કરે છે, અને અસત્યને છોડી દેછે, જ્યાં સુધી સુધન્વા રાજાને મોટો વિદ્વાન ઉપદેશક નહિ મળ્યો હતો, ત્યાં સુધી સંદેહમાં હતા કે આમાં કયું સત્ય અને કયું અસત્ય છે ?" વીગેરે વીગેરે.

ઉપરના સત્યાર્થ પ્રકાશના લેખથી ભગવાન્ શંકરાચાર્યનો પ્રાદુર્ભાવ વિક્રમાર્કના સંવત પહેલા આશરે ત્રણસો વર્ષ ઉપર થયેલ હોય એમ લાગે છે, વિક્રમની પછીના ઉજ્જયિનીના જે રાજાઓ થઇ ગયા છે, તે રાજાઓના લીસ્ટમાં જ્યારે સુધન્વા રાજા નથી ત્યારે સુધન્વા વિક્રમાર્કની પહેલ્લાં ઉજ્જયિનીમાં હોવો જોઇએ અર્થાત્ સુધન્વાની મદદ, ભગવાન્ શંકરાચાર્યને વિક્રમાર્કના સમય પહેલાં મળી હોય એવું ઉપરના લેખથી જણાય છે.

થોડાક વર્ષો ઉપર શારદાપીઠાધીશ જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય પૂજ્યપાદ રાજ રાજેશ્વર, નિયમિત પર્યટન ઉપલક્ષે આંહી ભાવનગરમાં પધાર્યા હતા, તે સમયે તેઓ પ્રભુની સાથે પ્રાર્થના પૂર્વક આદિ ભગવાન્ શંકચાર્યના આવિર્ભાવ કાલ સારૂ વાત ચીત થાતાં મને છેવટે તેઓએ તે બાબત કહ્યું કે " ભગવાન શંકરાચાર્ય, ઉજ્જયિનીના અધીશ્વર વિક્રમાદિત્યના રાજ્યકાળથી બહુ પૂર્વે પ્રાદુર્ભૂત થયેલ છે " તેઓ પરમ ગુરૂનીસાથે કેટલાંક જીર્ણ પત્ર હતાં તેમાં આદિ ભગવાન્ શંકરાચાર્ય જીવનની ઘટનાવળી અને મઠાધિકારી લોકોની એક ક્રમવાર

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

નામાવલી હતી. સ્વામીજીએ અનુગ્રહ કરી મને તે દેખાડી હતી, જગદ્ગુરૂ શંકરાચાર્ય રાજ રાજેશ્વરે બતાવેલા જીર્ણ પત્ર માંહેની વર્ણન રચનાના અનુસારે યુધિષ્ટિરાબ્દ ૨૬૩૧ ના વૈશાક માસની અજવાળી પાંચમે આદિ ભગવાન્ શંકરાચાર્યનો જન્મ, યુધિષ્ટિરાબ્દ ૨૬૩૬ ના ચૈત્ર માસની અજવાળી નવમીએ ઉપનયન, ૨૬૩૯ ના કાર્તિક માસની અજવાળી એકાદશીએ સંન્યાસ ૨૬૪૦ ના ફાગણ માસની અજવાળી બીજે પરમહંશ પરિવ્રાજ કાચાર્ય ગોવિંદનાથ પાસેથી ઉપદેશ ગ્રહણ, ૨૬૪૬ ના જેઠમાસની અમાવાસ્યા સુધી બદરિકાશ્રમે શારીરક ભાષ્ય પ્રણયન, અને જ્યોતિર્મઠ નિર્માણ, ૨૬૪૭ ના કાર્તિક માસની સુકલ અષ્ટમી એ વારાણસી ક્ષેત્રમાં બ્રહ્મ વિદ્યા પ્રચાર અને સનંદનને શિષ્યત્વમાં ગ્રહણ, ૨૬૪૭ ના માર્ગશીર્ષ માસની કૃષ્ણ તૃતીયાએ મંડનમિશ્ર સાથે વાદારંભ, ૨૬૪૮ ના ચૈત્ર માસની શુકલ ચતુર્થીએ મંડનમિશ્રનો વાદમાં પરાજય, ૨૬૪૭ના ચૈત્ર માસની સુકલ સપ્તિએ ઉભયભારતી સાથે કામ કલા સંબંધી વિચાર, ૨૬૪૭ ના ચૈત્ર માસની કૃષ્ણ અષ્ટમીએ અમરૂક રાજાના દેહમાં પ્રવેશ, ૨૬૪૮ ના કાર્તિક માસની શુકલ ત્રયોદશીએ અમરૂકના દેહમાંથી નિજ દેહમાં પ્રત્યાવર્ત્તન. ૨૬૪૮ ના કાર્તિક માસના કૃષ્ણ પ્રતિપદ ઉપર સરસ્વતીનું દ્વારકામાં આકર્ષણ, ૨૬૪૮ ના કાર્તિક માસની કૃષ્ણ પંચમીએ સરસ્વતીનું દ્વારકામાં સ્થાપન, તે માસની કૃષ્ણ ત્રયોદશીથી તે માઘ માસની શુકલ દ્વાદશી સુધી દ્વારકામાં શારદાપીઠ નિર્માણ, બૌદ્ધ વીગેરે સંપ્રદાયનો પરાજય, મંદિર નિર્માણ અને દેવસ્થાપન, ૨૬૪૮ ના ફાગણશુદ નવમીએ શૃંગગિરિમાં મઠ સ્થાપન.

૨૬૪૮ ના ચૈત્ર માસની શુકલ નવમીએ મંડનમિશ્રની ઉત્તમાશ્રમ દીક્ષા અને સુરેશ્વરાચાર્ય નામ કરણ. ૨૬૪૯ ના માર્ગશીર્ષ માસની શુકલ દશમીએ મહારાજ સુધન્વાને શિષ્યત્વમાં આણવો, ૨૬૪૯ ના માઘ માસની શુકલ સપ્તમીએ સુરેશ્વરાચાર્યનો દ્વારકાનો શારદાપીઠનો અભિષેક, ૨૬૫૦ના વૈશાક

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

માસની શુકલ તૃતીયાથી દિગ્વિજયનો આરંભ. ૨૬૫૩–૫૪ ના શ્રાવણ માસની સપ્તમી અને આશ્વિન માસની શુકલ એકાદશીએ તોટકાચાર્ય અને હસ્તામલકનું શિષ્યત્વમાં ગ્રહણ. ૨૬૫૪ ના પોશ માસની પુનમે હસ્તામલકનો શૃંગગિરિ મઠમાં અભિષેક. અને તેજ દિવસે, તોટકાચાર્યનો જ્યોતિર્મઠના અભિષેકનો સંકેત. ૨૬૫૫ ના વૈશાક માસનીશુકલ દશમીએ પુરૂષોત્તમ ક્ષેત્રમાં દ્વારગય જગદીશ્વર પ્રતિષ્ઠા, ગોવર્ધન મઠ સ્થાપના અને એ મઠમાં પદ્મપાદાચાર્યનો અભિષેક. ૨૬૫૫ ના ભાદ્રપદ માસની પુનમથી તે ૨૬૬૨ ના પૌષ માસની અમાવાસ્યા સુધી અવિચ્છિન્ન દિગ્વિજય મહામહોત્સવ, અને બૌદ્ધ વીગેરે ૧૦૩૨ વિભિન્ન ધર્મ સંપ્રદાયનું ઉપમર્દન. સુધન્વા વીગેરે રાજાઓને ઉતમ રીતે પ્રજાપાલન વીગેરેનું આજ્ઞાદાન, વર્ણાશ્રમ વિહિત વૈદિક ધર્મની મર્યાદાનું સ્થાપન; નિખિલ યોગ મહાત્મ્ય પ્રકટન અશેષજનરંજન શ્લોકનો ઉદ્ધાર, કાશ્મીર મંડલમાં શારદા પીઠે વાસ, ત્યાર પછી ૨૬૬૩ ના કાર્તિક માસની પૂર્ણિમા તિથિએ કૈલાસ ધામમાં પ્રવેશ.

અનુવાદક,

સવાઈલાલ છોટમલાલ વોરા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

भगवच्छंकराचार्य चरित.

प्रथम अध्याय.

जन्मभूमि अने पितृकुल.

दक्षिणापथमां [1]केरल जनपद अति पुरातन अने प्रसिद्ध—ए प्रदेशमां वृष नामनो एक पर्वत छे. तेना नितंब प्रदेशमां पवित्र जल वाळी पूर्णानदी प्रवाहित छे. ते नदीना पवित्र तट उपर एक मंदिरमां राजशेखर नामना राजाए प्रतिष्ठा करेली एक शिवमूर्ति विराजमान हती. ते देशना वासीओ अत्यंत भाक्त साथे ए महादेवनी अर्च्चना करता हता. मंदिरथी कांइक छेटे "कालटी" नामनो एक अग्रहार अथवा ब्राह्मण प्रधान गामडुं हतुं. ते गामडामां "विद्याधिराज[2]" नामनो एक पंडित वसतो हतो. तेना जन्मांतरीय पुण्य प्रभावे तेना पेटे एक पुत्र पेदा थयो. ते बालकने जोवाथी मालुम पडयुं जे तेना अंदर निरंतर ब्रह्मतेज देदीप्यमान छे. बालकनो यथाविधि शास्त्रानुसारे संस्कार विधि थयो. बालकना पिताए ते बालकनुं नाम "शिवगुरु" पाडयुं. उपनयन संस्कार थया पछी वेदाभ्यासना आरंभ उपर शिवगुरु ब्रह्मचर्य पाळवा सारु गुरुगृहे वास करवा लाग्या. ते गुरुशुश्रुषामां अनुरक्त रही भिक्षालब्ध अन्नथी जीवन धारण करवा लाग्या. पूर्वाह्णे अने अपराह्णे यथाविधि होम क्रिया संपन्न करी, ते वेदाध्यनमां अभिनिविष्ट चित्तवाळा थाता हता. शिवगुरु, अभ्यास करेला वेदनो सूक्ष्म रूपे विचार करता हतो, शाथी के विचार विना अर्थ बोध थाय नहि. वेद बीलकुल दुर्बोध छे.

सघळा वेदनुं सारी रीते अध्यन थयुं, तेनी साथे तेना अर्थनुं ठीक रीते पर्य्यालोचन थयुं, जेथी शिष्यानुरागी अध्यापके शिवगुरुने कह्युं,

---

१ कावेरी नदीना उतरे, पश्चिम घाट पर्वतनी पश्चिमे, सागरपर्यंत जे देश विस्तार पाम्येा छे तेनुं नाम केरल. तेनुं हालनुं नाम ठानाडा छे; २ एम कहेवाय छे, जे विद्याधिराज निंभुरी ब्राह्मणना कुलमां उत्पन्न थयेल छे.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

" વત્સ ! તેં મારી પાસે પંડંગ સાથે વેદાધ્યન કર્યું અને તેના અર્થ વિચારમાં તેં પુષ્કળ સમય કહાડ્યો. તું અગર જો કે મારા ઉપર ખરેખરો અનુરક્ત છે તોપણ હું આજ્ઞા આપું છું કે હવે તું ઘેર જા ! વિલંબ કર નહિ ! તારા સ્વજનીય લોકો તને જોવાને ઉત્કંઠિત છે. તું ઘેર જઇ બંધુ બાંધવને આનંદ આપ ! વત્સ ! યથાકાળે બીજ વાવવાથી જેવાં ફળ મળે છે. તેવાં ફળ, વિપરીત કાળે બીજ વાવવાથી મળતાં નથી. તરૂણ વયજ વિવાહના પક્ષમાં યોગ્ય કાળ છે. એ સમયમાં વિવાહ થાય તો ઉપયુક્ત સંતાન વીગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેનાથીજ પૈતૃક ઋણમાંથી મુક્તિ મળે છે

સારા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા માણસો, જેથી પિતૃલોકના પિંડનો વિચ્છેદ ન થાય તેના માટે પુત્રને વિવાહિત કરવાની ઇચ્છા રાખે છે. શાથી કે સંતાન ઉત્પન્ન થાય તેથી પિતૃપુરૂષોના પિંડ લોપની સંભાવના રહેતી નથી. વૈદિક યજ્ઞ વિધિના વિચારદ્વારાએ પણ એ અર્થ માલુમ પડે છે જે પત્નીની સાથે મળી જવાથી ધર્મકાર્યના અનુષ્ઠાનમાં અધિકાર[૧] પેદા થાય છે. વેદજ્ઞ લોકોનો એજ અભિપ્રાય છે.

શિવગુરૂએ અધ્યાપકનાં વચનો સાંભળી કહ્યું, જે " હે ગુરૂ ! આપે જે કહ્યું તે યથાર્થ છે. પણ ગુરૂગૃહેવેદાધ્યયનનીસમાપ્તી કરી ગૃહસ્થાશ્રમી થાવું અને બીજા કોઇ આશ્રમનું અવલંબન ન કરવું એવી રીતનો કોઇ નિયમ નથી. બ્રહ્મચારી જો સંસાર ઉપર વૈરાગ્યયુક્ત હોય તો સંન્યાસ આશ્રમનું ખુશીથી અવલંબન કરી શકે અને જો તેનામાં વિષયવાસના હોય તો તે ખુશીથી ગૃહસ્થ થઇ શકે છે. એ પ્રથા કાયમની હોઇ રાજમાર્ગની પેઠે સર્વદા અંખડિત વર્તમાન છે, હે ગુરૂ ! મારે નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્ય અવલંબન કરવાનું છે. મૃગચર્મનું પરિધાન કરી, દંડ ધારણ કરી, નિત્ય યજ્ઞનું અનુષ્ઠાન કરી મારે આપનીજ પાસે રહેવાનું છે. અને આપની પાસે અધ્યયન કરેલા વેદનું વારંવાર અનુશીલન કરવાનું છે. જ્યાં સુધી દારપરિગ્રહનું સુખ હૃદયમાં અનુભવાય નહિ ત્યાંસુધી દારપરિગ્રહ સુખપ્રદ છે. છેવટે તે વિરસ થઇ જાય છે. હે ગુરૂ ! અનુભવગમ્ય વિષયનો અપલાપ કેમ કરો છો? જો આપનું કહેવું એમ હોય કે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહી યથાવિધિ યજ્ઞ કરવાથી સ્વર્ગ ફલ મળે છે, તો મારી પ્રાર્થના એટલી છે જે પૃથ્વી ઉપર વાસ કરી

---

[૧] सहो भौचरतां धर्म्म मिति श्रुतिः

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સઘળા વિધિનું પાલન કરી યજ્ઞ કરવા તે એક રીતે અસંભવિત છે. જો ગૃહસ્થ પૈસા વિનાનો હોય તો યથાવિધિ દાન વીગેરે કરવાને તે સમર્થ થાતો નથી. જેથી તેને નરકની યંત્રણા ભોગવવી પડે છે. જો ગૃહસ્થ ધનશાળી હોય તો તે મોહવશે ભૂમ પામી યજ્ઞ યાગાદિ ક્રિયા સંપુર્ણ અને સાંગ કરી શકતો નથી. એટલે કે ગૃહસ્થાશ્રમી મારે થાવું નથી."

શિવગુરૂ એવી રીતે ગુરૂ પાસે બોલે છે એટલામાં તેના પિતા, પુત્રને પોતાના ઘેર લઇ જવા ત્યાં આવ્યા. તેણે બહુ અનુનય પૂર્વક પુત્રદ્વારા, પુત્રના ગુરૂને પુષ્કળ દક્ષિણા દ્રવ્ય આપ્યું, અને ગુરૂની આજ્ઞાના ક્રમે પુત્રને ઘેર લઇ આવ્યા. કૃતવિદ્ય શિવગુરૂએ પોતાના ઘરમાં પેસતાં પોતાની માની ચરણ વંદના કરી. માતાએ પણ સ્નેહ સાથે પુત્રને આલિંગન કરી પુત્રના વિરહનો ખેદ બીલકુલ છોડી દીધો. શિવગુરૂ ઘણાકાળે ઘેર આવેલ છે એ વાત સાંભળી બંધુઓ તેના દર્શન સારૂ તેના ઘેર આવ્યા. શિવગુરૂએ પણ પ્રત્યુદ્ગમ વીગેરે શિષ્ટ અને વિનીત વ્યવહારથી તેઓને સારી રીતે સંતોષ પમાડયા. વિદ્યાધિરાજે પુત્રનો શાસ્ત્રમાં કેવીરીતનો સંસ્કાર થયો છે એ પારખવાની ઇચ્છાએ વેદ અને તેના [૧]પદક્રમ તથા [૨]જટાદિ વિષયમાં, [૩] ભટ્ટપાદના સિદ્ધાંતમાં, [૪] પ્રભાકરના મતમાં, [૫] કણાદના સિદ્ધાંતમાં, [૬] ગૌતમના સિદ્ધાંતમાં, [૭] કપિલના સિદ્ધાંતમાં, અને [૮] જૈમિનિના સિદ્ધાંતમાં યોગ્ય વિષયો ઉપર પ્રશ્નો કર્યા. શિવગુરૂએ મોટા આનંદથી વિનય નમ્ર વાકયે એ સઘળા પ્રશ્નોના ઉત્તર આપ્યા. પિતા, પુત્રનું શાસ્ત્રમાં અસાધારણ નૈપુણ્ય જોઈ પરિતુષ્ટ થયો.

---

૧ વેદમંતના પદવિભાગનો નિયમ ૨ ઋગ્વેદનું પારાયણ બે પકારનું છે પ્રકૃતિ રૂપ અને વિકૃતિ રૂપ. પ્રકૃતિ રૂપ બે પકારનું-રૂઢ અને યોગ વિકૃતિ રૂપ આઠ પકારનું જટા, માલા, શિખા, લેખા, ધ્વજ, દંડ, રથ, અને ઘન, વેદ પાઠ કાળે તેનું પ્રકૃત સ્વરૂપ જણાય છે. ૩ કુમારિલ ભટ્ટનું બીજું નામ. તેણે પૂર્વ મીમાંસા દર્શન ઉપર વાર્તિક કરેલ છે. ૪ ભટ્ટપ્રભાકર પૂર્વ મીમાંસા દર્શનનો ટીકાકાર. તે એકમત પ્રવર્તક હતો ૫ મહર્ષિ કણાદે વૈશેષિક સૂત્ર બનાવેલ છે.
૬ મહર્ષિ ગૌતમ ન્યાય દર્શનનો સૂત્રકાર.
૭ મહર્ષિ કપિલ સાંખ્ય દર્શનનો પ્રવર્તક.
૮ પૂર્વ મિમાંસા સૂત્રકાર.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શિવગુરૂના અસાધારણ ગુણે આકૃષ્ટ થઇ અનેક બ્રાહ્મણો પોતાની કન્યા દેવા સારૂ વિદ્યાધિરાજના ઘેર આવવા લાગ્યા. પ્રતિદિન વિદ્યાધિરાજનું ઘર કન્યા દેવાને ઇચ્છનારા માણસોથી પરિપૂર્ણ રહેતું હતું. કન્યા આપવાને ઇચ્છનારા બ્રાહ્મણોમાંથી કન્યાની વાંસે બહુ નાણાં આપવા તૈયાર હતા. પણ વિદ્યાધિરાજે તેઓમાંથી વિશેષ પરીક્ષા કરી મધપંડિત નામના કોઇ પવિત્ર કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા, બ્રાહ્મણની કન્યા માગી લીધી. ત્યાર પછી કન્યાના પિતા અને વરના પિતા વચ્ચે કયાં વિવાહ કરવો એ બાબત પરસ્પર વિતર્ક થવા લાગ્યો. વરના પિતાએ કન્યાના પિતાને કહ્યું, " આપ આપની પુત્રીને અમારે ઘેર આણી કન્યાદાન કરો. " કન્યાના પિતાએ વરના પિતાને કહ્યું જે " મહાશય ! મેં જે નાણું કન્યા વાંસે વરને આપવાનું કબુલ કર્યું છે તેનાથી બમણું નાણું હું આપને આપવા કબુલ થાઉં છું. આપ અનુગ્રહ કરી અમારે ઘેર આવી પુત્રના વિવાહનું કાર્ય સંપન્ન કરો ! " વરના પિતાએ કહ્યું જે મહાશય ! આપ આપની કન્યાને અમારે ઘેર લઇ આવી કન્યાદાન કરો,હું આપની પાસેથી કાંઇ પણ નાણું લઇશ નહિ." એવી રીતે પરસ્પરનો મતભેદ જોઇ એક વિશેષ આશામીએ, કન્યાના પિતાને નિર્જન સ્થળે બોલાવી કહ્યું જે " મહાશય ! તમે,વરના પિતાના ઘેર જઇ કન્યાદાન કરવામાં સંમત થાઓ, નહિતો વિરોધ પડવાથી એ કન્યાને છોડી વર બીજી કન્યા પરણશે. ત્યારે તમે શું કરશો. " કન્યાનો પિતા વરના ગુણે અને રૂપે મોહિત થઇ એ વાતમાં સંમત થયો.

ત્યારપછી વિદ્યાધિરાજે અને મધપંડિતે કુલદેવતાની પૂજા કરી,પરસ્પર પુત્ર અને કન્યાના વિવાહ નિમિતે પ્રતિજ્ઞા લીધી દૈવજ્ઞ બ્રાહ્મણે જ્યોતિઃ શાસ્ત્રના વચનના અનુસારે વિવાહ લગ્ન સ્થિર કર્યું.ત્યાર પછી શુભ લગ્ને વિદ્યાધિરાજે અને મધપંડિતે યથાવિધિ વર કન્યાનું વિવાહ કાર્ય સંપન્ન કર્યું. બંધુ વર્ગ, જુદા જુદા વિભૂષણે ભૂષિત થયેલા નવા દંપતિનું અપૂર્વ સૌંદર્ય જોઇ, અતિશય આનંદિત થયો. વિવાહ વિધિ થયા પછી શિવ ગુરૂએ ભાવિ યજ્ઞ સમૂહ સંપાદન કરવા સારૂ કૃતી ઋત્વિક્ લોકની સાથે મળી પોતાના ઘેર ગાર્હપત્ય, આહવનીય, અને દક્ષિણ એવા નામના ત્રણ અગ્નિનું સ્થાપન કર્યું,જે પુરૂષ વિવાહકાલે અગ્ન્યાધાન ન કરે.તે પુરૂષ ઉત્તર કાલે યજ્ઞાદિ કાર્યમાં અધિકારી થતો નથી. શિવગુરૂ જુદા જુદા યજ્ઞ કરવામાં શ્રાદ્ધ તર્પણ કરવામાં, અતિથિ સેવામાં, સત્રાત્ર ને દાન કરવામાં, પોતાનો સમય કઢાવવા લાગ્યા. પ્રતિદિન,. વેદપાઠ, વેદાધ્યાપન પરોપકાર

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વીગેરે કાર્યજ પોતાના જીવનનું મુખ્ય વ્રત હતું, તે કાર્યને કરવા લાગ્યા તે જેમ સૌંદર્યમાં અદ્વિતીય હતા, તેમ વિદ્વાન્ અને ક્ષમાશીલ હતા; ગર્વ કોને કહેછે, તે વાત શિવગુરૂના જાણવામાં નહોતી, સર્વદા વિનય નમ્ર વ્યવહારદ્વારા, સાધારણ માણસનો પરિતોષ ઉત્પાદન કરતા હતા.

એવી રીતે શ્રુતિ સ્મૃતિ વિહિત વૈધકર્મના અનુષ્ઠાનમાં, તેના દિવસ ઉપર દિવસો, માસ ઉપર માસો, વર્ષ ઉપર વર્ષો અતિવાહિત થવા લાગ્યા.ક્રમે ક્રમે તેની વાર્ધ્ધકય દશા આવી પહોંચી. પણ પુત્ર મુખ જોવાનું તેના અદૃષ્ટમાં ઘટયું નહિ. પુત્ર પેદા ન થવાથી શિવગુરૂ બીલકુલ દુઃખિત થવા લાગ્યા. ગાયો ઉપર, સોના ઉપર, શસ્યશાલિની ભૂમિ ઉપર, મનોહર ઘરબાર ઉપર તથા બંધુ જનોના સમાદર વિગેરે ઉપર તેનું ચિત્ત અપ્રસન્ન થવા લાગ્યું.

જન્મ.

એઠ દિવસે તેણે વ્યાકુળ મનથી પોતાની પત્નીને કહ્યું. " પ્રિયે ! આપણા શારીરિક સામર્થ્યની સાથે આપણી ઉમર અર્ધ્ધ અતિવાહિત થઇ. જે આ લોકમાં એકાંત સુખકર છે તે પુત્ર મુખ આપણેઆજ સુધી જોઇ શકયાં નથી. હજી જો આપણે પુત્રમુખ જોવાનું ઘટે તો આપણું મરણ સુખકર થાય. પણ હું નિરંતર ચિંત્તાકુળ રહેલો છતાં પુત્રમુખ જોવાનો કોઇ પણ ઉપાય નિર્ધારિત કરી શકતો નથી. હાય ! હાય ! આપણો જન્મ બીલકુલ વિફળ અને નિરર્થક થયો. લોકમાં પુત્રહીન માણસનો જન્મ ફલહીન વૃક્ષ જેવો ગણાય છે. "

પતિનાં વચન સાંભળી, શિવગુરૂની પત્નીએ કહ્યું ! " નાથ આપણે ચાલો ! મહાદેવના શરણાગત થઇએ. મહાદેવની સેવા કરવાથી નિશ્ચય આપણી ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાશે. મહાદેવ ભક્તના અભીષ્ટપૂરણમાં કલ્પતરૂ સરખા છે. મહાદેવની આરાધનાથી સઘળ અભીષ્ટની સિદ્ધિ થાય છે. મહાદેવના આરાધનથી ઉપમન્યુએ સૌભાગ્ય મેળવ્યું " શિવગુરૂ પત્નીનાં વચન સાંભળી. પુત્ર લાભ સારૂ ચંદ્રશેખરની આરાધનામાં અભિલાષી થયો. તેણે પાંસેની એક નાની નદીમાં સ્નાન કરી જલમાંજ મહાદેવની ઉપાસના કરી. કેટલાક દિવસ કંદમૂળનો આહાર કરી મહાદેવની પૂજન અને ધ્યાનમાં આસકત રહ્યો. શિવગુરૂની પત્નીની પ્રકૃત્તિ બીલકુલ નિર્મળ હતી. તેણે જુદા જુદા નિયમવાળા ઉપવાસ વીગેરેનાં કષ્ટ ભોગવી, નિરંતર

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

મહાદેવની અર્ચ્ચના કરી. એવી રીતે મહાદેવની ઉપાસનામાં તે બ્રાહ્મણ દંપતીના અનેક દીવસો ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ મહાદેવે કૃપા પરવશ થઇ બ્રાહ્મણના વેશમાં શિવગુરૂને પ્રત્યક્ષ દર્શન આપ્યાં. મહાદેવે શિવગુરૂને કહ્યું, " હે વિપ્ર ! તું શું ઇચ્છે છે ! શિવગુરૂએ કહ્યું "ભગવન્ ! હું પુત્રાર્થી છું મને એક પુત્ર આપો " ત્યાર પછી વિપ્રરૂપી મહાદેવે કહ્યું, " હે વિપ્ર ! તું શું સર્વજ્ઞ અને સકળગુણ સંપન્ન થોડા આયુષવાળો એક પુત્ર માગે છે ? કે મુર્ખ ગુણહીન બહુ આયુષવાળા ઘણા પુત્ર માગે છે ?" તે સાંભળી શિવગુરૂએ કહ્યું હે પ્રભુ હું સર્વગુણાલંકૃત, સર્વજ્ઞ, અને પ્રખ્યાત પ્રતિભાસંપન્ન એક માત્ર પુત્ર ચાહું છું. હું નિર્ગુણ બહુ પુત્રને માંગતો નથી. " "તને સર્વજ્ઞ પુત્રનો લાભ થાશે. હવે તપસ્યા કરવાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી. તું તારી પત્ની સાથે તારે ઘેર જા. " એમ કહી દ્વિજ વેષધારી મહાદેવ અંતર્હિત થઇ ગયા. શિવગુરૂએ પોતાની પત્નીની પાંસે સઘળી હકીકત કહી. પત્ની સ્વપ્નનો વૃતાંત સાંભળી અતિશય આનંદિત થઇ. ત્યાર પછી એ શિવપરાયણ દંપતીએ, સ્વપ્ન વૃતાંત યાદ રાખી, ઘેર આવી બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવી અને દક્ષિણા આપી અત્યંત હર્ષ અને આનંદ કર્યો.

બ્રાહ્મણો આશીર્વચન ઉચ્ચારણ કરતા કરતા ઘેર ગયા. શિવગુરૂ તથા પતિ પરાયણ તેની પત્નીએ, પ્રસન્ન અંતઃકરણથી બ્રાહ્મણોનું ભૂક્તા વશિષ્ટ અન્ન ભોજન કર્યું થોડા સમય પછી શિવગુરૂ પત્નીનો ગર્ભ સંચાર થયો. તેણે અનન્ય પરાયણ તનયને ગર્ભમાં ધારણ કરી અપૂર્વ દેહ કાંતિ મેળવી. તેની ગતિ, અલસ થઇ ગઇ.તેને અલંકાર વીગેરે ધારણ કરવામાં બીલકુલ અનિચ્છા પેદા થઇ. તેના બંધુઓ નિત્ય નિત્ય તેના સારૂ પુષ્કળ ઉપાદેય ઉપહાર મોકલતા હતા પણ શિવગુરૂપત્ની તે સઘળી વસ્તુનો પરિત્યાગ કરી કરી નવીનવી વસ્તુઓ માંગતી હતી [1]દોહદાવસ્થામાં તેની કેવળ મૃતિકા ઉપર રૂચિ થાતી હતી એક દિવસ,તે સહસા સ્વપ્નમાં મહાદેવનાં દર્શન કરી જાગ્રિત થઇ. પણ જાગરણની સાથે તે દિવ્યમૂર્ત્તિ તેના દર્શન પથથી અંતર્હિત થઇ ગઇ. અને એક દિવસે, તેણે જોયું તે સરસ્વતીના સિંહાસને બેઠી છે. એ સઘળા સ્વપ્ન વૃત્તાંત સાંભળી સઘળા

૧ અંતઃસત્વાવસ્થામાં જે અભિલાષ ઉત્પન્ન થાય તેનું નામ દોહદ.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અનુમાન કરવા લાગ્યા જે એ ગર્ભસ્થ બાળક એક આશ્ચર્યકારક ચરિત્રવાળો પેદા થશે.

ત્યાર પછી શુભગ્રહ યુક્ત અને શુભગ્રહ કર્તૃક ઇક્ષિત તથા શુભ લગ્ને સૂર્યાદિગ્રહ સઘળા પોતપોતાના [૧]ઉચ્ચસ્થાન સ્થિત સમયમાં શિવગુરૂ પત્નીએ અત્યંત સુખથી એકપુત્રને [૨]પ્રસવ આપ્યો. શિવગુરૂ પુત્રમુખ જોઇસુખ સાગરમાં મગ્ન થયા. ત્યાર પછી બાલકના જાતકર્મ વીગેરે વૈદ્ય આચાર તથા સંસ્કાર કરી મંગલકામનાથી પુષ્કળ ધન વીગેરેનું તેણે દાન કર્યું તે બાળકનો જન્મ દિન [૩]સઘળાના પક્ષમાં અતિશય આનંદદાયક થયો. સઘળી દિશાઓ પ્રસન્ન થઇ તરૂલતા પુષ્પના ઢગલા સાથે પ્રફુલ્લ થઇ ગઇ. મેઘ સુવૃષ્ટિથી ધરાતલને સ્નિગ્ધ અને સુશીતલ કરવા લાગ્યા, સુર્યોદયે જેમ પૃથ્વીની કાંતિ પરિવર્દ્ધિત થાય અને વિનયદ્વારા જેમ વિદ્યાની શોભા વધે,તેમતે બાળકના જન્મથી પૃથ્વીની કાંતિ વધી અને શોભિત થઇ. જોશીઓ પુત્રનો જન્મ સમય જોઇ શિવગુરૂને બોલ્યા કે " તમારો એ પુત્ર સર્વજ્ઞ થાશે અને અભિનવ શાસ્ત્રનું પ્રણયન કરશે. જ્યાંસુધી પૃથ્વી વિદ્યમાન રહેશે ત્યાં સુધી તેની કીર્તિ પૃથ્વી ઉપર દેદીપ્યમાન રહેશે.શિવગુરૂતે સમયે આનંદથી અધીર થઇ ગયા. તેને એટલો બધો આનંદ થયો કે પુત્રના અલ્પાયુષ્યની વાત ભુલી ગયા બંધુઓ ! સુહૃદો,અને આત્મીય લોકો જુદીજુદી જાતના ઉપહાર લઇ સૂતિકાગૃહમાં રહેલા બાલકના સંદર્શને આવવા લાગ્યા ગ્રીષ્મ-

---

૧ સૂર્યમેષસ્થ,મંગળમકરસ્થ, શનિ તુલાયસ્થ અને બૃહસ્પતિ કેંદ્રસ્થ હોવાથી

૨ આનંદગિરિકૃતશંકરવિજયમાં લખેલ છે જે સર્વજ્ઞ નામના કોઇ એક બ્રાહ્મણની કામાક્ષી નામની પત્ની હતી,તે અત્યંત સાધ્વી અને સુલક્ષણ યુકત હતી. એક સમયે સર્વજ્ઞ અને કામાક્ષીએ ચિદંબર નામના મહાદેવની આરાધના કરી એક કન્યા મેળવી એ કુમારી સર્વદા મહાદેવના ધ્યાનમાં આસકત રહેતી હતી.તેનુ નામ વિશિષ્ઠા હતું.વિશિષ્ટાનું વય જ્યારે આઠ વરસનું હતું, ત્યારે તેના પિતા વિશ્વજીતે તેને કોઇ બ્રાહ્મણને આપી. પરણ્યા પછી પણ વિશિષ્ઠા મહાદેવની આરાધનામાં આસકત રહેતી હતી.સ્વામીએ તેને એઅવસ્થામાં છોડી સંન્યાસાશ્રમ પકડયો.વિશિષ્ઠા એપણ તે દિવસથી શિવારાધના કરી શિવને પ્રસન્ન કર્યા એકવાર મહાદેવે પ્રસન્ન થઈ તેના મુખ પંકજમાં પ્રવેશ કર્યો.તે દિવસથી વિશિષ્ઠાનો ગરભ સંચાર થયો. દશમ માસ પૂર્ણ થવાથી તેણે વૈદિક ધર્મ પ્રતિષ્ઠાતા ભગવાન શંકરને જન્મ આપ્યો. ૩ બોંબે બ્રહ્મગામ ત્રિપત્રમાં લખેલ જે **निधिनागेभवन्हयब्दे। विभवे शंकरोदयः** અર્થાત કલ્યબ્દ ૩૮૮૯ એટલે સંવત ૮૪૫ માં શંકરાચાર્યનો જન્મ થયો વિશેષ વિવરણ ભુમિકામાંજોવું

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કાળના સૂર્ય તાપથી બીલકુલ પરિતપ્ત થયેલા લોકો જેવી રીતે પૂર્ણ ચંદ્રને જોઇ હર્ષ પામે તેવી રીતે તેનો બંધુ વર્ગ એ બાલકનું મુખ કમળ જોઇ અત્યંત આનંદિત થયો. ઘણા કાળની શંકરની આરાધનાથી એ પુત્રનો જન્મ થયો હતો તેથી શિવગુરૂએ એ બાલકનું નામ શંકર રાખ્યું.

દ્વિતય અધ્યાય.

મંડનમિશ્ર.

શંકર જે સમયે બાલ્યાવસ્થામાં હતા તે સમયે ષટ્દર્શનવેત્તા પંડીતોના વંશમાં પદ્મપાદ, હસ્તામલક, તોટકાચાર્ય, ઉદંક મંડનમિશ્ર, આનંદગિરિ, સનંદન, ચિત્સુખ વીગેરે બુદ્ધિશાળી વિદ્વાનો જનમ્યા. એ સઘળા જ્ઞાનીઓની માંહે મંડનમિશ્રનું વિવરણ બહુ કૌતુકાવહ છે. તેથી અમે પ્રસંગ ક્રમે મંડનમિશ્રનું જીવન વૃત્તાંત સંક્ષેપથી વિવૃત કરીએ છીએ.

[૧]મંડનમિશ્રે [૨]રાજગૃહ નગરમાં જન્મ લીધો હતો. તેના પિતાનું નામ હિમમિત્ર હતું. મંડનમિશ્ર અસાધારણ પ્રતિભા સંપન્ન વિદ્વાન્ હતો; તેણે બાલ્યાવસ્થામાંથી વિદ્યારંભ કરી, અતિમનોનિવેશથી શાસ્ત્રાધ્યયન કરી જુદા જુદા શાસ્ત્રમાં અસીમ વ્યુત્પત્તિ મેળવી. એ સમયે શોણ નદીના તીરે એક ગામમાં વિષ્ણુમિત્ર નામના બ્રાહ્મણના ઘેર[૩] ઉભયભારતી નામની એક કન્યા જન્મી, ઉભયભારતી બાલ્યાવસ્થામાં વ્યાકરણ, કાવ્ય, નાટક, અલંકાર, જ્યોતિષ, સાંખ્ય, પાતંજલ, વૈશેષિક, ન્યાય, મીમાંસા, વેદાંત શાસ્ત્ર વીગેરેમાં સારૂં અધ્યયન કરી અતિશય વિદુષી નીવડી. મંડનમિશ્ર, લોક પરંપરાએ એ વિદુષી મહિલાનો પ્રશંસાવાદ સાંભલી તેના તરફ એકાંત અનુરાગી થયો. ઉભયભારતીએ પણ લોક મુખથી મંડનમિશ્રની

---

૧ મંડનમિશ્રનું બીજું નામ વિશ્વરૂપ ૨ રાજગૃહ મગધવા બિહાર પ્રદેશનું એક પ્રાચીન નગર હજીસુધી તેનો ભગ્નાવશેષ [ખંડેર] જોવામાં આવે છે હાલ સાધારણ લોકો તેને રાજગીરી કહેછે.પટણા પાસેના બખ્તીયાર પુર સ્ટેશને ઉતરી રાજગિરિ તરફ જવાય છે. ૩ આનંદગિરિકૃતશંકરવિજય ગ્રંથે મંડનમિશ્રની પત્નીનું નામ ઉભય ભારતી વા સરસ્વાણી કહેલ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સુખ્યાાત સાંભળી, મંડનમિશ્ર ઉપર અનુરાગવાળી થઇ. દરેક ક્ષણે તેના હૃદયમાં એ પંડિતવર મંડનમિશ્રને જોવાની વાસના જોરાવર થઇ ગઇ. હિમમિત્રે પુત્રનો મનોભાવ જાણી, વિષ્ણુમિત્રના ઘેર બે બ્રાહ્મણ મોકલ્યા વિષ્ણુમિત્રે તેઓની આ..રથી અભ્યર્થના કરી; તેઓના આગમનનું કારણ પુછયું, બ્રાહ્મણોએ ઉત્તર આપ્યો કે, " દ્વિજવર ! આપની પુત્રીનું શાસ્ત્રમાં નૈપુણ્ય, ચરિત્રનું પવિત્રપણુ અને ધર્માનુરાગ વીગેરે સાંભળી રાજગ્રહનિવાસી હિમમિત્ર નામના બ્રાહ્મણે તમારી પુત્રીનાં માગાં કરવા અમને મોકલ્યા છે, તમારી પુત્રી, તેના પુત્રને યોગ્ય જાણી અમને આપની પાસે મોકલ્યા છે,અમે તમારી પાસે કન્યા માટે પ્રાર્થના કરવા આવ્યા છીએ. આપ અનુકંપા લાવી હિમમિત્રનો અભિલાષ પૂર્ણ કરો."

વિષ્ણુમિત્રે. અગાઉથી કન્યાનો મનોભાવ થોડો ઘણો જાણ્યો હતો; તેથી તેણે કહ્યું, " આપે જે મારી પાસે હિમમિત્રનો અભિલાષ જાહેર કર્યો, તે મને અત્યંત પસંદ પડયો છે અને બહુ પ્રીતિકર થયો છે, તો પણ હું એકવાર એ બાબત મારી પત્નીને પુછી આવું, શાથી કે કન્યા પ્રદાન કાર્ય સ્ત્રી લોકના આધીનની વાત છે," એમ કહી વિષ્ણુમિત્રે પોતાની પત્નીને સઘળી હકીકત કહી સંભળાવી. તેણે કહ્યું કે, " વરના જે સઘળા જ્ઞાતવ્ય વિષય છે, તે જાણ્યા વિના શી રીતે કન્યા આપવાની સંમતિ અપાય " જેનું ધન, ચરિત અને કુલ ઉત્કૃષ્ટ હોય છે તેને કન્યા આપવી યોગ્ય છે. શાસ્ત્રમાં લખે છે કે કુલ, શીલ, વય, રૂપ, વિદ્યા, ધન અને સહાય એવા સાત ગુણમાં વરની પરીક્ષા કરી કન્યા દેવી. બીજા બાકીના વિષય સારૂ ચિંતા કરવાની આવશ્યકતા નથી. એટલે પહેલાં એ સઘળા વિષયમાં પરિક્ષા કરવી ઉચિત છે." એ સાંભળી વિષ્ણુમિત્રે કહ્યું, " પ્રિયે ! તું જે વિષયની બાબત ઠહે છે, એ સઘળા વિષય બાબતમાં પરીક્ષા કરવી એવો નિયમ ચાલતો નથી. યદુવંશોત્પન્ન દ્વારકાધિપ કૃષ્ણે જ્યારે તીર્થ દર્શનછળે ભ્રમણ કર્યું ત્યારે તેના કુલ શીલ વીગેરેની પરીક્ષા ન કરતાં કુંડિનનગરના અધિપતિ ભીષ્મક રાજાએ પોતાની દીકરી રૂકમણીને કૃષ્ણના હાથમાં અર્પણ કરી હતી. જે કુમારિલ ભટ્ટે દુર્જય બૌદ્ધ પંડિતોનો પરાજય ઠરી જગતમાં વૈદિક આચાર પરીથી સ્થાપિત કર્યો, તે કુમારિલભટ્ટનો મંડનમિત્ર પ્રધાન વિખ્યાત શિષ્ય છે. બ્રાહ્મણનું પરમ ધન વિદ્યા હોય છે. મંડનમિશ્ર અત્યંત વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છે. એ બ્રાહ્મણને બ્રાહ્મણી કન્યા આપવાથી આપણી કન્યા અતિશય

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સૌભાગ્યવતી થાશે તેમાં કાંઇ સંશય નથી. હવે આપણને કન્યાનો મનોગત વિચાર શું છે એ જાણવાની જરૂર છે. એમ વિચારી વિષ્ણુમિત્ર અને તેની પત્ની કન્યાની પાસે જઇ તેને પુછવા લાગ્યા. કન્યા પાસેથી તેઓ તે બાબતમાં કાંઇપણ ઉત્તર પ્રાપ્યા નહિ. પરંતુ કન્યાનું પ્રફુલ્લ મુખ જોઈ તેઓનો સંશય દૂર થયો. છેવટે તેઓએ જાણ્યું જે એ વર કન્યાનો એકાંત અભિલષિત છે.

ત્યાર પછી વિવાહ સંબંધ નિસ્વિત થઈ ગયો. હિમમિત્રે જ્યોતિર્વિદ્ લોકોદ્વારા વિવાહનું મુહૂર્ત સ્થિર કર્યું. વિવાહ દિવસે મંડનમિશ્ર માંગલિક દ્રવ્ય સાથે, જુદા જુદા વિભૂષણથી ભૂષિત થઇ, બંધુ બાંધવોની સંગે શોણ નદીના તીરે આવી પહોંચ્યો. મોટા સમારોહથી જમાતા શોણ નદીના તટે આવી પહોંચેલ છે, એવું સાંભળી વિષ્ણુમિત્રે પ્રફુલ્લ અંતઃકરણથી જુદી જુદી જાતનાં વાદ્યો સાથે સામૈયુ કરી જમાતા વીગેરેને ઘેર આણ્યા. સ્વાગત ઉચ્ચારણ કરી, મધુપર્ક સાથે જમાતાને અર્ઘ્યપ્રદાન કરી વિષ્ણુમિત્રે કહ્યું, "મારી કન્યા ઉભયભારતી, મારાં ઘર, મારાં ઢોર, ઢાંખર, મણિરત્ન વીગેરે જે છે તે તમારૂં છે એમ જાણવું. આજ અમારૂં કુળ પવિત્ર થયું અને અમે સઘળાની પાસે આદરણીય થયાં. મારા ઘરમાં જે કાંઇ છે તે તમારૂંજ છે" ત્યાર પછી વૈવાહિક હિમમિત્રના તરફ જોઇ વિષ્ણુમિત્રે કહ્યું, "મહારાજ સારા ભાગ્યે. અમારી કન્યાનો આપના પુત્ર સાથે વિવાહ સંબંધ થયો. જેથી તમારા જેવા જ્ઞાનિઓ માંહેના અગ્રગણ્યનું દર્શન થયું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં હિમમિત્રે વિનયથી શિષ્ટાચાર દેખાડી કહ્યું, "અમારી પાસે જે કાંઈ પ્રિય વસ્તુ છે તે આપનીજ છે, એમ સમજવું. તમે સર્વદા વૃધ મંડળીનું સેવન કરો છો; તેથી આપના મુખથી એ સઘળાં રૂડાં અને સારાં વચનો નીકળે છે. એવી રીતે વિષ્ણુમિત્ર અને હિમમિત્ર બંને પરસ્પર,પરસ્પરના સ્તુતિવાદ કરતાં વિશેષ સંતોષ પામ્યા. તે સમયે તે ઠેકાણે એકઠા થયેલા મંડલમાં પણ સ્વેચ્છાવિહાર હાસ્ય વિનોદ અને આમોદ પ્રમોદ ચાલવા લાગ્યો. કન્યા પક્ષના અને વરપક્ષના માણસો વરવધૂને જોઇ અત્યંત આનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યા. વિષ્ણુમિત્રે, શુભ લગ્નમાં ઉભયભારતીનું કરકમલ મંડનમિશ્રના હાથમાં અર્પણ કર્યું. મંડન મિશ્રપણ શુભ ક્ષણે અનુરાગિણી કન્યાનું પાણિગ્રહણ કરી આનંદિત થયો.

ત્યાર પછી જે જેઓએ પ્રાર્થના કરી, તે વધૂવરના પિતાએ આપી પરમ સંતોષ મેળવ્યો. મંડનમિશ્રે, પોતાની ગૃહ્યસૂત્રોક્ત પદ્ધતિ પ્રમાણે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વન્હિ સ્થાપન કરી, હોમ કર્યો; અને લાજા હોમ કર્યો, ત્યાર પછી ઉભયભારતીએ પહેલાં અગ્નિનું પ્રદક્ષિણ કર્યું, મંડનમિશ્રે પણ અગ્નિ પ્રદક્ષિણા કરનારી પોતાની પત્ની સાથે અગ્નિ પ્રદક્ષિણા કરી. હોમાવસાને આવેલા દ્વિજોને અને બીજા સુહૃદ્વર્ગને પરિતુષ્ટ કરી વરવધૂ પોતાના ઘેર ગયાં, મંડનમિશ્ર યથાવિધિ અગ્નિરક્ષા કરી સુપ્રસન્ન મનથી ચાર દિવસ અગ્નિગૃહે વાસ કર્યો, ત્યાર પછી પાંચમા દિવસે જ્યારે વરનો ગૃહે જવાનો ઉદ્યોગ થયો ત્યારે ઉભયભારતીના પિતા માતાએ વિષ્ણુમિત્રને કહ્યું જે " તમે અનુકંપા કરી અમારી કેટલીક વાત સાંભળો જેવી રીતે સ્તનપાયિની કન્યાને કાંઇપણ ખબર ન હોય તેવી રીતે આ અમારી કન્યા કશું પણ જાણતી નથી. તેણે કોઇ દિવસ ગૃહકર્મ કર્યાં નથી, તેથી તમે તેને નિજ કન્યા પ્રમાણે રાખશો એવી આશા છે." એક દિવસ એક બ્રાહ્મણે તે કન્યાનાં શુભ લક્ષણ જોઇ કહ્યું જે "એ સાક્ષાત્ સરસ્વતી માનવીરૂપે મર્ત્યલોકમાં પેદા થઈ છે. તેનામાં સર્વજ્ઞતાના સઘળાં ચિન્હ છે તમે સહુ એને કોઈ રીતનાં રૂક્ષ વચનો કહેશો નહિ " તે બ્રાહ્મણના કહેવાથી અમે પણ વિશેષ આદરથી તેને ઉછેરી છે.મંડનમિશ્ર પોતાની પત્ની ઉભયભારતી સાથે રાજગૃહ તરફ જવા ચાલ્યો.

શંકરનું શિક્ષણ.

એક તરફ બાલક શંકર, પ્રથમ વર્ષે પોતાની માતૃભાષા અનેદ્વીતિય વર્ષે અક્ષર શિક્ષામાં સમર્થ થયા. અનંતર ક્રમે ક્રમે વ્યાકરણ, કાવ્ય પુરાણ વીગેરે સાંભળવાનો તેમણે આરંભ કર્યો, તે જે એકવાર શ્રવણ કરતા હતા તે કદાપિ વિસરી જાતા નહિ. લિપિ શિક્ષા સમાપ્ત થઇ કે તરતજ તેનું ચૂડાકરણ[1] થયું, ચૂડા વિધાનદ્વારાએ, શંકરના દેહમાં એક અપૂર્વ કાંતિનો ઉદય થયો, વૃદ્ધ શિવગુરૂએ યથા સમયે, પુત્રનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવાની આશા બાંધી પણ દુરંતકાળે તેની આશા પૂર્ણ થવા દીધા નહિ શંકરનો વયઃ ક્રમ જ્યારે ત્રણ વર્ષનો પૂર્ણ થયો.ત્યારે શિવગુરૂ કાળગ્રાસમાં આવી પડયો,શિવગુરૂએ મહા મુશકેલીથી પુત્ર મુખ જોયું પણ તે પુત્રના વિભવ જોવાનું તેના અદૃષ્ટમાં ઘટયું નહિ. શંકરની જનનીનું નામ ભદ્રા હતું. તેણે શોકાકુલ ચિતે જ્ઞાતીના માણસો પાસે પોતાના પતિની અંત્યેષ્ટિક્રિયા

---

૧ આનંદગિરિએ લખેલ છે જે તૃતીય વરસે શંકરનું ચુડાકાર્ય થયું.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કરાવી. જ્ઞાની જનોએ અને બીજાં સગાં વહાલાંઓએ પતિ હીન, શોકવિધુર ભદ્રાને સાંત્વના વાક્યથી આશ્વાસન આપ્યું. સાધ્વી ભદ્રાએ મૃતપતિનું જે કર્તવ્યકર્મ માસિક શ્રાદ્ધ સપિંડીકરણ વીગેરે પોતાની મેળ આરંભી કરી દીધું. ત્યારપછી તે શંકરના ઉપનયન કરવા સારૂ અભિલાષિણી થઇ. જ્યારે શંકરનો વયઃક્રમ પાંચ વર્ષનો હતો,તેજ સમયે ભદ્રાએ જ્ઞાતિ વર્ગ સાથે અને બંધુ વર્ગ સાથે મળી શુભ મુહૂર્તે શંકરનો ઉપનયન સંસ્કાર યથા વિધિ કર્યો, ઉપનયન સંસ્કાર[1] થઇ રહ્યો કે, તરત શંકરે, ગુરૂ પાસે શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરૂકત, છંદ અને જ્યોતિષ એ ૬ અંગ સાથે ચતુર્વેદનું અધ્યન કર્યું. બ્રાહ્મણ કુમારશંકર અગર જો કે કૃશ દેહવાલા હતા તોપણ તેની અસાધારણ પ્રતિભા જોઇ સઘળા વિસ્મય પામી ગયા. પ્રતિદિન અધ્યયન કરવામાં શંકરના સહાધ્યાયીઓમાંથી કોઇ પણ શંકરનો સમકક્ષ થાય તેવો નહોતો. શંકર જ્યારે જે શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા હતા તે સમયેજ તેજશાસ્ત્રમાં અસાધારણ વ્યુત્પતિ મેળવતા હતા. તેમણે વેદમાં, વેદાંગમાં, પૂર્વ મીમાસામાં, વેદાંત વીગેરે શાસ્ત્રમાં અનન્ય સાધારણ અધિકાર મેળવ્યો. તેમની વાક્યવિન્યાસમાં અપુર્વક્ષમતા હતી. આન્વીક્ષિકી[2] વિદ્યામાં તે સમયે શંકરનો સમકક્ષ કોઇ નહોતો. કપિલના સાંખ્યશાસ્ત્રમાં અને પતંજલિના યોગ દર્શનમાં તેમનો અપૂર્વ પરિચય થયો. તેમણે ભટ્ટપાદના વાર્તિક સૂત્રના પદાર્થ તત્વમાં ઉત્તમ રૂપે માહેતી મેળવી એવી રીતે શાસ્ત્રલોચનમાં ક્રમે ક્રમે તેમના હૃદયમાં અદ્વૈત મત દૃઢ થયો. તે અદ્વૈત વિદ્યાના સુખનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરી આનંદરસથી અભિષિકત થયા. પાહાવસ્થામાં ગુરૂ પાસે રહેવાનાં સમયે શંકર એક દિવસ ભિક્ષા ચરણ કરવા સારૂ એક ધનહીન બ્રાહ્મણના ઘેર ગયા. બ્રાહ્મણ પત્ની, બ્રહ્મચારી શંકરને જોઇ આદર પૂર્વક બોલવા લાગી જે "આપના જેવા મહાત્માની જેઓ પૂજા કરેછે તેઓ આદુનિયામાં ધન્યવાદને પાત્ર થાય છે.વિધાતાએ અમને ધન વિનાનાં રાખ્યાં છે. દારિદ્રયવશે અમે જ્યારે બ્રાહ્મણને ભિક્ષા આપવા અસમર્થ થયાં ત્યારે અમારા આ નિરર્થક જન્મને ધિક્કાર છે. "એવી રીતનાં કરૂણાજનક વચનો બોલતાં બોલતાં,

---

૧ અમરજોકે ગર્ભ થકી ગણતા અષ્ટમ વરસેજ બ્રાહ્મણનું ઉપનયન થવું જોઈએ પરંતુ જે બાળક બ્રહ્મતેજની કામના કરે તેનું પંચમ વરસે ઉપનયન કરવું એમ ભગવાન મનુએ મનુ સંહિતાના ૨ જા અધ્યાયના ૩૬ માં ૩૭ મા શ્લોકમાં કહેલ છે

૨ આન્વીક્ષિકીત્તર્કવિદ્યા

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

બ્રાહ્મણ પત્નીએ, યતી શંકરને,ભક્તિપૂર્વક કેટલાંક આંબલીના ફળ આપ્યાં. જ્ઞાની શંકર બ્રાહ્મણ પત્નીના વાકયે અત્યંત દયાર્દ્ર ચિત્તવાળા થયા અને તે બ્રાહ્મણના દારિદ્રયમોચન સારૂ તેમણે પ્રાર્થના કરી. શંકરની તે પ્રાર્થના સફલ નીવડી થોડા સમયમાં તેજ દરિદ્ર બ્રાહ્મણનું ઘર સંપદથી ભરાઈ ગયું. એવી રીતનાં ચરિત મહાત્મ્યનું પ્રદર્શન કરાવતાં. શંકર, ગુરૂ ગૃહે વાસ કરવા લાગ્યા. સર્વદા તત્વજ્ઞાન પિપાસુ વિદ્યાર્થીઓ શંકરને વીંટળાઇ બેસતા હતા. શંકર અત્યંત ઉંચા વક્તા હતા. તેમના કંઠદેશમાં યજ્ઞોપવીત તથા લલાટમાં ત્રિપુંડ શોભા પામતાં હતાં. તેઓ અતિશય સંયમી હતા. શંકરના ચરિતમાં એક વિશેષત્વ એ હતું જે શંકરના ચિત્તમાં કોઇ દિવસ વિકાર પેદા થતો નહિ.શંકર યથાર્થજ આત્મજયી હતા. શંકરના વાકચાતુર્યે, સૌતાંત્રિક,[૧] યોગાચાર્ય, માધ્યમિક, જૈન. ચાર્વાક,[૨] સાંખ્ય, મીમાંસક, પાતંજલ. નૈયાયિક, વૈશેષિક વીગેરે ભિન્ન ભિન્ન મતવાદી દાર્શનિકની યુકિતઓ લય પામી જતી હતી. શંકર પ્રતિપક્ષી લોકની સાથે વિચાર કાળે પણ કોઈ દિવસ ક્રોધને વશ થાતા નહિ. શંકર અત્યંત ક્ષમાશીલ હતા. અને કોઇ દિવસ કોઇના તરફ પણ કઠોર વાકયનો પ્રયોગ કરતા નહોતા. લોભ, અસૂયા, વિદ્વેષ, અભિમાન વીગેરે દુર્ગુણો શંકરના હૃદયમાંથી સંપૂર્ણ રીતે વિલોપ પામ્યા હતા. વિકારના અને પ્રલોભનના સમયે પણ શંકરનું હૃદય વિકૃત અને પ્રલુબ્ધ થાતું નહિ.

જનનીની પરિચર્યા.

વેદ વીગેરેનું અધ્યયન સમાપ્ત થઈ રહ્યા પછી બ્રહ્મચારી શંકર યથા સમયે, ગુરૂ કુંળ થકી [૩]સમાવર્તન કરી ઘેર આવ્યા. જનનીની પરિચર્યા, વેદ પાઠ યજ્ઞ વીગેરે પવિત્ર કર્મ, તેમનાં નિત્ય અનુષ્ઠેય થયાં. શંકરને જોઇ યુવક લોકો, યૌવનસુલભ, દ્વેષ હિંસા વીગેરે દુર્ગુણો ત્યાગ કરી શંકરને પૂર્ણ સન્માન આપતા હતા.વૃદ્ધ લોકો પણ શંકરને જોઇ આસન ત્યાગ કરી, શંકરને આસન આપતા હતા. સઘળા લોકો શંકરને ભાળી કૃતાંજલી થાતા હતા. જનની ભદ્રા. પુત્રનાં કોમળ વાકય, વિમળ ચરિત્ર,

૧ બૌધ્ધ સંપ્રદાયના દાર્શનિક મત ચાર છે–સૌતાંત્રિક, યોગાચાર્ય, માધ્યમિક–વૈભાસિક. ૨ ચાર્વાકમત બ્રહસ્પતિએ પ્રવર્તાવેલ છે તેનું બીજું નામલોકાયતિક ૩ ગુરૂકુલથી પાછા ફરવું તેનું નામ સમાવર્તન.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

માનસિક બલ, અને પરોપકારમાં અનુરક્તિ વીગેરે સદ્‌ગુણો જોઇ અત્યંત આનંદિત થવા લાગી. એમ કહેવાય છે કે, એક દિવસ વૃદ્ધાવસ્થામાં ભદ્રા, ધીરે ધીરે સમુદ્રગામિની કોઇ દૂરની નદીએ સ્નાન કરવા ગઇ. મધ્યાન્હકાળ ઉપસ્થિત હોવાથી સૂર્યમંડળ, પ્રખર કિરણો ફેલાવવા લાગ્યું. તે બહુ ક્ષણ, સૂર્યતાપમાં દેવાર્ચનામાં નિરત થઇ તેથી સૂર્યના પ્રખર કિરણો તેનો દેહ ક્ષીણ અને દુર્બળ થઇ ગયો. ત્યાંથી એકલી ઘેર આવવાને બીલકુલ અશક્ત થઇ ગઇ. પુત્રની પ્રતીક્ષામાં તે નદી તીરે બેસી રહી. ક્રમે દેહ અવસન્ન થઇ જવાથી તેને મૂર્છા આવી માતૃભક્ત શંકર માતાના આગમનમાં વિલંબ ભાળી અત્યંત શંકિત થયા અને ઉતાવળથી ચાલી જનનીની પાસે આવી પહોંચ્યા. આવીને શંકરે જનનીને અજ્ઞાનાવસ્થામાં દેખી એ દૃશ્ય ભાળી શંકરનું કરુણ હૃદય, દુઃખથી વિગલિત થઈ ગયું. તેણે જલસિકત નલિની દલથી પવન નાંખી જનનીની મૂર્છા દૂર કરી અને જનની સાથે શંકર બહુ કષ્ટે ઘેર આવ્યા. શંકરના યોગ પ્રભાવે રાત્રીમાંજ ઉપર વર્ણવેલી નદી તેમના ઘરની પાસેના વિષ્ણુ મંદિરની પાસેથી પ્રવાહિત થવા લાગી. પ્રભાતમાં ત્યાંના લોકો, નવી પ્રવાહિત અપૂર્વ તરંગિણીને જોઇ અત્યંત વિસ્મય પામ્યા.

શંકરનાં એવી રીતનાં લોકાતીત ચરિત્રના વિષય સાંભળી તે સમયના, કેરલ દેશના અધિપતિ રાજા રાજશેખરે, એક હાથિણી ઉપહાર સાથે પોતાના અમાત્યને શંકર પાસે મોકલ્યો. તેણે શંકરની પાસે આવી અત્યંત વિનીત ભાવે કહ્યું જે " મહાશય! સુપ્રસિદ્ધ કેરલેશ્વરની આજ્ઞાના અનુસારે હું આપના ચરણ પ્રતિ ઉપસ્થિત થયો છું. સંગ્રામવિજયી કેરલાધિપતી રાજા રાજશેખર, આપની પદધુલીના લાભ સારૂ એકાંત અભિલાષી છે. એટલે પ્રભુ આપ કૃપા કરો આપની પદધુલીના સ્પર્શે પવિત્ર રાજભવન અધિક પવિત્ર થાઓ" એ વાત બોલી અમાત્ય વિરામ પામતાં શંકરે કહ્યું " અમાત્યવર! હું રાજાની ઉદારતાનો વિષય જાણી બીલકુલ પરિતુષ્ટ થયો પણ આપ કેરલાધિપતિને કહેજો જે અમારૂં અન્ન ભિક્ષાલબ્ધ હોય છે અમારૂં પરિધેય, મૃગચર્મ હોય છે અમારાં કર્મ શ્રુતિ સ્મૃતિ વિહિત હોઇ કષ્ટ સાધ્ય હોય છે દૃષ્ટાદૃષ્ટ ફલદાતા વેદાદિ શાસ્ત્રજ એક અમારૂં શાસક છે હું બ્રહ્મચારી છું એટલે કે સઘળાં અવશ્ય અનુષ્ઠેય કર્મનો ત્યાગ કરી અને હાથણી ઉપર ચઢવાનું નિષિદ્ધ કર્મ કરી રાજા પાસે મારૂં આવવું અત્યંત ઠીક નથી. આમને સાધુવાદ, ધન્યવાદ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અને પ્રસંશાવાદ આપું છું. આપ ઘેર જઇ કેરલાધિપતિને કહેશો કે રાજાએ સઘળા વર્ણ પોતપોતાની ધાર્મિક જીવિકા અવલંબન કરી, પોતપોતાનો નિર્વાહ કરે એમ કરવાનું છે. તમે વર્ણોચિત કર્મ ત્યાગ કરો" એમ રાજા કોઇને કહી શકે નહિ " અમાત્યે કેરલરાજની પાસે જઈ એ સઘળી વાત કહી જેથી રાજા ખુદ્દ, શંકરની પાસે આવ્યો. તેણે આવીને જોયું તો શંકર અંતેવાસીઓથી પરિવૃત થઇ બેઠેલ છે. જેના શરીર ઉપર ચંદ્ર કિરણના જેવું કાંતિમય ધોળું યજ્ઞોપવીત શોભે છે. જેને પરિધાનમાં કૃષ્ણ-સારનું ચર્મ છે. જેના કટિદેશે મુંજ મેખલા છે, શંકર જાણે કોઇ દુલોકવાસી, માનવ દેહ ધારણ કરી પૃથ્વી ઉપર અવતરેલ હોય તેમ રાજાને લાગ્યું. રાજાએ ભક્તિ સહકારે, શંકરને વારંવાર પ્રણિપાત કરી શંકરના ચરણારવિંદ પાસે દશ હજાર સોનામહોર અને પોતે બનાવેલાં ત્રણ નાટક[1] મુકયાં. શંકર એ ત્રણ નાટકો વાંચી અત્યંત આનંદિત થયા, અને અનુરૂપ તમને પુત્ર મળશે એવો રાજાને શંકરે આશીર્વાદ આપ્યો. રાજાને પાછું શંકરે કહ્યું જે " હે રાજન ! આ સઘળી સોના મહોરો કોઇ દરિદ્ર ગ્રહસ્થને આપો, તેથી તેને બહુ ઉપકાર થાશે. હું બ્રહ્મચારી છું. મારે સોના મહોરનું શું પ્રયોજન છે? એ પ્રમાણે શંકરે, જુદાં જુદાં વાકયથી પોતાના અંતઃકરણનો નિસ્પૃહભાવ, વિશેષ ભાવે વ્યક્ત કર્યો. પછી રાજા રાજશેખર પણ શંકરની સાથે કથોપકથનથી પોતાને કૃતાર્થ અને ધન્ય માની શંકરનો આશીર્વાદ ગ્રહણ કરી પોતાની નગરીમાં પાછો આવ્યો.

વેદાર્થવિત વિદ્યાર્થીઓ શંકરની પાસે કૃણિભાષ્ય અને દર્શન શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં પ્રવૃત થયા સુધી વર શંકરે જે સઘળા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું તે સઘળા શાસ્ત્રનું નિર્જનસ્થાને આલોચન કરવાથી તે શાસ્ત્રનો સં

---

૧ 'બાલરામાયણ' 'બાલભારત' 'વિદ્ધશાલભંજીકા' એ ત્રણ સંસ્કૃત નાટક રાજશેખરસુરિએ રચેલા પ્રસિદ્ધ છે શંકર વિજય નામના ગ્રંથમાં માધવાચાર્ય શંકરાચાર્ય સહિત રાજશેખરના મેળાપનું જે વર્ણન કરેલ છે તે વાંચવાથી નિશ્ચય પ્રતીતિ થાય છે કે રાજા રાજશેખર અને રાજશેખરસુરિ અભિન્ન આશામી છે. પ્રત્નતત્વજ્ઞ લોકો કહે છે જે વર્તમાન સમયથી ઘણું કરી ૧૧૦૯ વરસ પૂર્વે રાજશેખરસુરિનો પ્રાદુર્ભાવ હતો, એ દ્વારાએ ખિલ્લમામના ત્રિપત્રમાં શંકરનો જે આવિર્ભાવ કાળ લખેલો છે તેની સાથે રાજશેખરના આવિર્ભાવ કાળનો મેળ લાગે છે, એટલે કે રાજ શેખરસુરિ અને રાજા રાજશેખર એકજ આશામી છે, રાજશેખરે કર્પૂરમંજરી નામની એક નાટિકા રચેલી જણાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સ્કાર શંકરના હૃદયમાં બદ્ધમૂલ થયો, અંતેવાસીઓ, નિત્યનિત્ય શંકરનું અધ્યાપન કૌશલ અને ઊદ્ભાવિનીશક્તિ જોઇ વિસ્મિત થાતા હતા, અને શંકર જેવા અધ્યાપક પાસે અધ્યયન કરવાથી તેઓ આત્મ સુખમાં નિમગ્ન રહેતા હતા, જનની શંકરનો એક માત્ર આશ્રય હતો, અને શંકર પણ જનનીનું અદ્વિતીય અવલંબન હતા. બંનેનો એક ઘડિકનો પણ વિચ્છેદ બંનેને બીલકુલ અસહનીય હતો. બંધુ બાંધવ લોકો, કૃતવિદ્ય શંકર ગ્રહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ કરે એ બાબતમાં ચિંતા કરવા લાગ્યા. તેઓ કોઇ પવિત્ર વંશોદ્ભવ બ્રાહ્મણની કન્યા સાથે શંકરના પરિણય કાર્ય કરી દેવા ઉદ્યોગી થયા,

---

તૃતીય અધ્યાય.

સન્યાસ ગ્રહણ,

અભિલાષ.

કેટલાક કાળ પછી એક દિવસ ઋષિ તુલ્ય કેટલાએક [૧]મનીષીઓ શંકરના દર્શન કરવા સારૂ શંકરના ઘેર આવ્યા, વિધિજ્ઞ શંકર ભક્તિ નમ્ર ભાવથી પોતાની જનની સાથે તેઓની પરિચર્યામાં નિયુક્ત થયા. શંકર પ્રથમ સ્વાગત પુછી. તેઓને મધુપર્ક અને પુજોપકરણ આપી કૃતાંજલિ થઇ સવિનયથી આપ કૃપા કરી આસકલ આસન અને મધુપર્ક ગ્રહણ કરો " એમ બોલી ઉભા રહ્યા, મનીષી લોકો આસન ગ્રહણ કરી શંકરની સાથે મોક્ષ વિષયક વાંતચીત કરવામાં પ્રવૃત્ત થયા. ત્યારપછી શંકર જનની ભદ્રાએ તે ઠેકાણે આવી કહ્યું " આજ અમે ધન્ય અને કૃતાર્થ થયાં. શાથી કે ઋષિતુલ્ય પ્રભાવવાળા મનીષીઓનું અમને આજ દર્શન થયું, પહેલાંતો આપના જેવા મહાત્માઓનું આગમનજ દુર્લભ. તેમાં વળીઅમારા જેવા દીન લોકને આપના જેવા મહાત્માની સેવા કરવાનો અવસર, અત્યંત દુર્લભ વળી વધારે સૌભાગ્યનો વિષય એ છે જે આપ, અમારા બાળક

---

૧ માધવાચાર્ય્યે પોતાના રચેલા શંકરવિજયમાં એ મનીષીઓ (વિદ્વાનો) ને દેવ ઋષિ વીગેરેના અવતાર જણ્યા છે,

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઉપર દયાની નજરે જુઓ છો. " ભદ્રા એવી રીતે જુદી જુદી જાતના શિષ્ટાચાર દેખાડી છેવટે પુત્રની બાબતમાં જુદા જુદા પ્રશ્નો કરવામાં પ્રવૃત્ત થઇ. મનીષીઓ સર્વાર્થદર્શી હતા. તેઓ, શિવગુરૂએ, આ પુત્ર શંકરની આરાધનાથી મેળવ્યો છે એમ જાણતા હતા. અને મહાદેવના વરદાનથી શંકર પરિમિતઆયુવાળા પેદા થયેલછે એ પણ તેઓ જાણતા હતા,એટલે કે તેઓએ ભદ્રાને કહ્યું, હે! સાધ્વી તમારો આ સર્વજ્ઞ પુત્ર પરિમીતાયુવાળો છે તે થોડો સમય આ પૃથ્વી ઉપર રહેશે.

પુત્ર વત્સલા ભદ્ર, એ જ્ઞાની મનીષીઓની વાત સાંભળી અત્યંત ભીત અને શોકાર્ત બની કંપતી કંપતી વાયુ ઉડાડેલ કદલી સ્થંભની જેમ પૃથ્વી ઉપર પડી અને તત્ક્ષણ ભદ્રાને મૂર્ચ્છા આવી. ત્યાર પછી શંકરથી ભદ્રાનું ચૈતન્ય સંપાદિત થયું. ભદ્રા બહુ શોક કરવા લાગી, બ્રહ્મચારી શંકર જનનીને એવી રીતની અવસ્થામાં આવી ગયેલી જોઇ બોલ્યા " જનનિ ! સંસારની સ્થિતિ આવી રીતની બીલકુલ ક્ષણભંગુર જાણતાં છતાં તમને શા સારૂ આટલો બધો ખેદ થાય છે, આ કલેવર બીલકુલ વિનશ્વરછે મૂર્ખ આસામીઓ આ ક્ષણ સ્થાયી શરીરનો સ્થિર બુદ્ધિથી ભરોસો રાખે છે. તમો ડાહ્યા થઇ શા સારૂ એવા કલેવરના વિનાશ સારૂ શંકિત થાઓ છો ? આ સંસારમાં ઘણીવાર જન્મ થયા છે, અને ઘણીવાર જન્મ થાશે પ્રત્યેક જન્મમાં બહુ પુત્ર અને કન્યા પેદા થયાં હશે, જરાબર વિચાર કરીને જુઓ ? આ સંસારમાં તમે ઘણાં પુત્ર પુત્રીના મા થયા હશો, અને મેં પણ ઘણી સ્ત્રીઓનાં પ્રાણિ ગ્રહણ કર્યા હશે.હાલ તે સઘળાપુત્રો, કન્યા અને સ્ત્રીઓ કયાં છે, અને આપણે પણ કયાં છીએ. આ સંસારમાં સ્ત્રી પુત્ર વીગેરેનો સમાગમ વટેમાર્ગુના સમાગમ જેવો છે. અજ્ઞાનવશે જેઓ, સંસારમાં નિયત પરિભ્રમણ કરે છે તેઓ અણું માત્ર સુખ પામતા નથી, સંસારની જ્યારે એવી રીતની દુર્દશા છે ત્યારે હું સંસારમાં આશકત રહેવા ચાહતો નથી, એટલે કે ભવ બંધનમોચન સારૂ મારે ચતુર્થાશ્રમનુ અવલંબન કરવાનું છે.

માતાની અનુમતિનુ ગ્રહણ.

ભદ્રા, શંકરનો, સંન્યાસ ગ્રહણનો અભિલાષ જાણી વધારે શોકાર્ત થઇ. બાષ્પ વેગે તેનો કંઠ રૂંધ્ધ થઇ જવા લાગ્યો, તે અતિ કષ્ટે ધૈર્ય ધારણ કરી બાષ્પ ગદ્‌ગદ સ્વરે બોલવા લાગી " ભાઇ તું ! ચતુર્થાશ્રમનું

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અવલંબન કરવા દૃઢ સંકલ્પવાળો થયો છે, એ વાત જાણી હું અત્યંત શોકાભિભૂત થઇ છું; તું એકદમ એ બુદ્ધિ છોડી દે ! મારૂં કહેવું માન ! ગ્રહસ્થ થા ! પુત્ર પુત્રીવાળો બન ! પહેલાં યાગાદિદ્વારા દેવતાઓને સંપ્રીત કર ! ત્યાર પછી સંન્યાસ ગ્રહણ કર ! હું ભર્તૃ હીન સ્ત્રી છું, તું જ મારૂં એકમાત્ર અવલંબન છે. તું મારો ત્યાગ કરીશ ત્યારે હું શી રીતે જીવન ધારણ કરીશ ? બાપ ! તું શાસ્ત્રજ્ઞ હોઇ પુત્ર પ્રાણાજનનીનો પરિત્યાગ કરવા ચાહે છે ! મારો ત્યાગ કરવાની તને ઇચ્છા થાતાં તારૂં હૃદય શું દ્રવીભૂત થાતું નથી ! શંકરે, શોકાર્તજનનીનો એવી રીતનો બહુ વિલાપ સાંભળી. જુદાજુદા ઉપદેશદ્વારાએ તેની સાંત્વના કરી, શંકરે મનમાં ઠીક રીતે વિચાર્યું જે " મારૂં મન સંસારની કામના રાખતું નથી, અને જનની મારો ત્યાગ કરવા સમ્મત નથી. હવે જનનીને શીરીતે સમજાવું ? જનનીની અનુજ્ઞા વિના કેવી રીતે સંન્યાસનું ગ્રહણ થાય " ત્યાર પછી શંકર, થોડા દિવસ, જનનીની આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યા.

સંન્યાસ.

એક દિવસ, શંકર ઘરની પાસે રહેલ નદીમાં અવગાહન કરતા હતા. એટલામાં એક કુંભીરે તેમના ઉપર આક્રમણ કર્યું, શંકર ઉંચા સ્વરે જનનીને બોલાવી કહેવા લાગ્યા. " ભયંકર કુંભીર મુખ ફાડી મારા બે પગ ખેંચે છે, હું શું કરૂં ! મારામાં એટલું સામર્થ્ય નથી કે તેનાથી અવ્યાહતિ પામી એક પગલું પણ મુકી શકું, એ માટે હે જનનિ મારી શીઘ્ર રક્ષા કરો, " ભદ્રા, શંકરનો રૂદન ધ્વનિ સાંભળી વ્યાકુળ ચિતે તત્ક્ષણ નદીના તીરે આવી પહોંચી. પુત્રને કુંભીરે આક્રાંત કરેલો જોઇ તેનું હૃદય ફાટી જવા લાગ્યું, તે અશ્રુપૂર્ણ નયને બોલવા લાગી " હાય ! મારો એકનોએક પુત્ર ? મારા જીવનનું અવલંબન હું મહાદેવની પુષ્કળ આરાધના કરવાથી એ પુત્ર પામી છું, તે આજ મારા દુરદૃષ્ટવશે મૃત્યુ ગ્રાસમાં પડયો છે. હાય ! હાય ! હવે હું શું કરૂં ! શા ઉપાયે મારા તનયના જીવનની રક્ષા થાય ? ત્યારે શંકર ઉંચા સ્વરે બોલી ઉઠયા, " જનનિ ! મારી જીવન રક્ષાનો એક ઉપાય છે, જો હું સમસ્ત વિષયમાં ઔદાસીન્ય રાખી સન્યાસાશ્રમ ગ્રહણ કરૂં તો આ ક્રૂર જલચર મારા બે પગ છોડી દેશે, એથી તમારી અનુમતિ હોય તો હું સંન્યાસાશ્રમ લેઇ શકું, અને મારા જીવનની રક્ષા થઇ શકે. " શંકરની એ વાત સાંભળી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભદ્રાએ અત્યંત ત્વરાથી પુત્રને સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની અનુમતિ આપી. માતાની અનુમતિ લઇ શંકરે તત્ક્ષણ મનમાંને મનમાં સંન્યાસ લીધો. કુંભીર પણ તેને છોડી જલની અંદર ચાલ્યો ગયો એટલે કે તેનો મોક્ષ લાભ થયો. બાળક શંકર નદી તટે આવી વારંવાર નિઃશ્વાસ મુકવા લાગ્યા, અને બાલક સુલભ ભયનો અભિનય કરવા લાગ્યા. ભદ્રા, શંકરની આવીરીતની અવસ્થા જોઇ બહુ દુઃખિત થવા લાગી,

ત્યારપછી શંકરે કહ્યું " જનનિ ! સંન્યાસ આશ્રમ લેવાની તમારી અનુમતિ મને મળી છે, હવે વિધિના અનુસારે સંન્યાસ અવલંબન કરવાની ઇચ્છા રાખું છું તમે આજ્ઞા આપો હું સંન્યાસી થાઉં અને મારે જે કર્ત્તવ્ય છે તે સંપન્ન કરૂં ' પુત્રનાં વચન સાંભળી, જનની ભદ્રાએ શોક સંતપ્ત હૃદયથી પુત્રને કહ્યું " ભાઈ ! તારી જીવન રક્ષા સારૂં મેં સંન્યાસ લેવાની તને અનુમતિ આપી છે, પણ હવે તું ખરેખર મને છોડી દેવાની ઇચ્છા કરે છે તે મને અત્યંત અસહ્ય લાગે છે, તું મારો ત્યાગ કરી દઇશ ત્યારે મારે શી રીતે જીવન નિર્વાહ કરવો તે કહે અને હું તારા શોકે પ્રાણ ત્યાગ કરૂં ત્યારે મારી અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કોણ કરી દેશે; તે પણ કહે, જનનીની એ વાત સાંભળી શંકરે કહ્યું " જનની ! હું સંન્યાસ લઇ તમારો ત્યાગ કરીશ પણ મારૂં પૈતૃક ધન જે લોકો લેશે તે તમારો નિર્વાહ ચલાવશે હું ગ્રહત્યાગ કરૂં અને ત્યારપછી તમારૂં મરણ થાય અથવા તમે કોઈ પીડાથી ગ્રસ્ત થાઓ તો અમારા બંધુ બાંધવો તમારી શુશ્રુષા અને અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરશે, " ભદ્રા, શંકરનાં એવાં વાક્યો સાંભળી બીલકુલ શોકાકુલ થઇ અને બોલવા લાગી, " ભાઇ ! તને મેં સંન્યાસ ગ્રહણ કરવાની અનુમતી આપી છે ખરી પરંતુ મારા દેહપાત ઉપર તારે મારી પાસે હાજર થઇ રહેવાનું છે અને તારેજ મારી અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરવાની છે, તું જ્યારે મારી અંત્યેષ્ટિક્રિયા નહિ કર ત્યારે તને મેં ગર્ભમાં ધારણ કર્યો તે વિફલ છે, અગરજોકે સંન્યાસીને[1] દાહાદિ કાર્યમાં કોઇ રીતનો અધિકાર નથી તોપણ તું અસાધારણ સંન્યાસી ન હોઈ તને હું સાક્ષાત શંકરનો અવતાર જાણી, મારી દાહાદિ ક્રિયા સંપાદન કરવાનેતને કહું છું, દાહાદિ કાર્યમાં જનીનો એવી રીતનો આગ્રહ જોઇ શંકર, જનનીનો માનસિક ખેદ દૂર કરવા સારૂ બોલ્યા "મા ! તમે જે આજ્ઞા કરો છો તે આજ્ઞા હું સર્વાનુ

[1] એ વિષયમાં મનુએ કહેલ છે કે **एवं सन्यस्य कर्म्माणी स्वकार्य परमोऽस्पृहः सन्यासेनोपहत्येनः प्राप्नोति परमां गतिं.**

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભાવે પ્રતિપાલન કરીશ, તમે સ્વસ્થ દેહે અથવા રોગાદિદ્વારા આક્રંદ્ર થયેલા દેહે જ્યારે મારૂં સ્મરણ કરશો ત્યારે હું પોતાનો આચાર પરિત્યાગ કરી, તમારી પાસે અવશ્ય આવીશ. તમે મારા વાકયનો વિશ્વાસ કરો હું તમારા દેહાવસાન કાળે હાજર થઇ તમારી અંત્યેષ્ટિક્રિયા કરીશ."

ત્યાર પછી શંકરે, જનનીના હિતના ખાતર, એક પ્રધાન પીતરાઇ સગાને બોલાવી કહ્યું "આર્ય! હાલ મારૂં મન,સંન્યાસ ગ્રહણ કરવામાં બીલકુલ આતુર થઇ ગયું છે.હું દૂર જાઉં છું.મારી આ અનાથ ઘરડી જનની ના રક્ષણાવેક્ષણનો ભાર આજથી તમારા ઉપર છે,મારા ઉપર અનુકંપા લાવી મારી જનનીનું રક્ષણાવેક્ષણ તમે કરશો." એ વાત બોલી, રોતી અશ્રુસિકત નયનવાળી જનની પાસેથી વિદાય થઇ શંકરે ગ્રહત્યાગ કર્યો. શંકરે, યોગબળે જે નદીને ઘરની પાસેના દેવમંદિર પાસે આણી હતી તે નદીના પ્રબલ તરંગે ઘરની પાસેનું મંદિર ભાંગી ગયેલું જોયું શંકરે મંદિરના નારાયણવિગ્રહને બીજા સ્થળે સ્થાપી 'તું આંહી કાયમ રહે" એમ માણેનદીને કહી ત્યાંથી પ્રસ્થાન કર્યું.શંકર આ સમયે સંપૂર્ણ સંસારવીરાગી થયા. તેના અંતઃકરણમાં નિર્મળ શાંતિ વિરાજવા લાગી, શંકર, દમગુણે વાકપાણિ, પાદ, વાયુ, ઉપસ્થ, ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ત્વક, નાસિકા, જીહ્વા વીગેરે ઇંદ્રિયોના વ્યાપારનો રોધ કરી વિશુદ્ધ ચિત થયા. રાગ, દ્વેષ, શીત, ઉષ્ણ વીગેરે પદાર્થ ઉપર સહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન થવાથી શંકરનું અંતઃકરણ ક્ષમાશીલઅને કોમળ થયું. શ્રવણ મનન વીગેરે દ્વારાએ શંકરની ચિતકાગ્રતા થઇ. શંકર ગુરૂ ઉપર અને વેદાંત વાકય ઉપર શ્રદ્ધાશીલ થવાથી એક અપૂર્વ પ્રકૃતિ સંપન્ન થઇ પડયા. શંકરની ગૃહ ઉપરની અને બંધુ વર્ગ ઉપરની મમતા કેવળ વિલય પામી ગઇ. શંકર નિર્જન સ્થળે પરમાત્માના ધ્યાનમાં નિરત રહેવાથી પરમાનંદનો ભોગ કરવા લાગ્યા.

ગોવિંદનાથનાઆશ્રમમાં ગમન.

એકદા શંકર,રંજીત વસ્ત્ર પહેરી દંડ હાથમાં લઇ ભ્રમણ કરતા કરતા નર્મદા નદીના તીરે આવી પહોંચ્યા. તે સમયે પ્રચંડ કિરણવાળા સૂર્યદેવ, પશ્ચિમાચલના શિખર પ્રદેશ ઉપર ચડયા. દૂરના જંગલમાં જુદી જુદી જાતના વૃક્ષો, પત્ર, પુષ્પથી શુશોભિત થઇ, નયનને તૃપ્તિ આપતાં હતાં. પક્ષીઓનો અસ્પષ્ટ મધુરં ધ્વનિ. વન વાયુના અવાજ સાથે મિશ્રીત થઇ પોતાના કર્ણમાં મધુ ધારા વર્ષણ કરતો હતો, પાસે પુણ્યોત્તમા નર્માદાનદીમાં

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

તેના વિમળ જળમાં સૂર્ય કિરણ પ્રતિફલિત થવાથી એક અપૂર્વ શોભા દેખાતી હતી શંકરે જાતાં જાતાં જંગલના અંદર પ્રવેશ કર્યો. પુષ્પ ના સૌરભવાહી મૃદુમંદ પવને શંકરનો માર્ગશ્રમ વિદૂરિત કર્યો, તેમણે અદૂરેતરૂ શાખા ઉપર મૃગચર્મ અને કૌપિન વિલંબિત જોઇ, ગોવિંદનાથનો આશ્રમ પાસે છે એમ શંકરે અનુમાન કર્યું, તેમના મનમાં કેટલાક પ્રશ્ન ઉદય પામ્યા, તેનો સદર્થ જાણવા સારૂ શંકર અગ્રસર થયા, રસ્તામાં કેટલાક યતીદ્રોએ એક ગુફા શંકરને બતાવી. શંકર, ગુફાની પ્રદક્ષિણા કરી કૃતાંજલિ પુટે ગોવિંદનાથનો સ્તવ કરવા લાગ્યા. શંકરનાં સ્તુતિ વાકય સાંભળી ગોવિંદનાથે પુછ્યું " તું કોણ ! " શંકરે, એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એવા ભાવે આત્મપરિચય આપ્યો કે જેમાં ચાર્વાક, શૂન્યવાદી, વૈશેષિક, તાર્કિક, પ્રભાકર મતાવલંબી, સાંખ્યમતવાદી વીગેરેના મતનું ખંડન થયું. અને તેથી શંકરનું હૃદય અદ્વૈતજ્ઞાનથી પરિપૂર્ણ હતું તે પ્રકાશિત થયું. ગોવિંદનાથે કહ્યું. " શંકર !" તું યથાર્થ પ્રજ્ઞાવાન હું સમાધિબલે જાણી શક્યો છું કે તું ભૂતલ ઉપર અદ્વૈતમતનો પ્રચાર કરવા સારૂ જનમેલ છે " એવાત બોલી ગોવિંદનાથે શંકરને પાસે બોલાવ્યા.

બ્રહ્મજ્ઞાન લાભ.

શંકર, ગોવિંદનાથની પાસે ગયા. અને તેમના ચરણ યુગલની તેમણે પૂજા કરી. શંકર અદ્વૈતવાદી હતા તોપણ તેમના પક્ષમાં એ વાત અવિધેય નહોતી, શાસ્ત્રો કે સંસારમાં ગુરૂપૂજા એક પ્રધાન આચાર છે. શંકર એ પવિત્ર આચાર અક્ષુણ્ણ રાખવા સારૂ તેના અનુષ્ઠાનમાં યત્નશીલ થયા. ગોવિંદનાથે, ભક્તિમાન્ શંકરની સેવાથી સંતુષ્ટ થઇ **પ્રજ્ઞાનંબ્રહ્મ અહં-બ્રહ્માસ્મિ. તત્વમસિ, અયમાત્મા બ્રહ્મ.** એ ચાર વાકય દ્વારા શંકરને બ્રહ્મ ભાવનો ઉપદેશ કર્યો, એમ કહેવાય છે કે પુરાકાળે મહર્ષિ વેદ વ્યાસે **અથાતો બ્રહ્મ જિજ્ઞાસા** ઇત્યાદિ વાકયદ્વારા અદ્વૈત બ્રહ્મનો ઉપદેશ કર્યો પરમ તત્વજ્ઞાની શુકદેવ તેના શિષ્ય, શુકદેવની શિષ્ય પરંપરાથી મહાત્મા ગૌડપાદે એ અદ્વૈતમત મેળવ્યો. ગોવિંદનાથ તે મહાજ્ઞાની ગૌડપાદનો શિષ્ય.[1] વેદ, ઉપનિષદ અને દર્શન શાસ્ત્રોવીગેરેની આલોચનાદ્વારા, શંકરના હૃદયમાં એ અદ્વૈતજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હતું. તો પણ આચારાનુરોધના સાક્ષાત સંબંધે ગોવિંદનાથ થકી શંકરે એ પરમતત્વ મેળવ્યું. ગોવિંદનાથ.

---

૧ બ્રહ્મ વિષયમાં સ્વભાવિક રીતે બ્રહ્મોપલબ્ધિ થઈ હોય તોપણ તત્વજ્ઞ ગુરૂનો ઉપદેશ લેવો જોઇએ આ બાબતમાં શ્રુતિ છેઃ- **સગુરુમેદાભિગચ્છેત્ આચાર્યવાન્ પુરુષો વેદ ઇતિ શ્રુતિઃ**

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકરને બ્રહ્મજ્ઞાન આપી શમાધિમગ્ન થઇ ગયા. શંકરના હૃદયમાં બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સાંરીરીતે વિકસિત થયું, તેથી તેમનુંમુખ પ્રફુલ પંકજની જેમ શોભા ધારણ કરવા લાગ્યું. વર્ષાઋતુના સમાગમે હંસો જેમ વિવિધ દુઃખનો અનુભવ કરી, શરદ ઋતુના સમયમાં પ્રસન્ન જલવાળી ક્રોધ પ્રવાહિનીમાં વિમલજલમાં ક્રીડા કરે તેમ પરમહંસ શંકર પણ અદ્વૈત વાદના પરસ્પર વિરોધી જુદા જુદા આવિલ મતનો વિહાસ કરી કેવળ અદ્વૈત બ્રહ્માનંદનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યા. એ તરફ પ્રકૃતિનું પણ એક અપૂર્વ પરિવર્તન જોવામાં આવ્યું. શંકરે જોયું કે ગુરૂદેવ સમાધિ મગ્ન કિંતુ વેગવાળી નર્મદાને પ્રવાહ, દ્વૈતવાદી બ્રાહ્મણોના કલરવનીજેમ કલકલ ધ્વનિ કરતાં કરતાં સાગર તરફ દોડે છે, તે જોઇ ગુરૂના સમાધિના ભંગની આશંકાથી શંકરે એક કૌશલ અવલંબન કર્યું. એમ કહેવાય છે કે શંકરે, નર્મદાના જલમાં એક નવો કુંભ સ્થાપન કર્યો, અને યોગબળે નર્મદાનું સઘળું જલ ખેંચી કુંભમાં ભર્યું. તે સમયે એ ઉર્મિ, માલિની, શ્રોતસ્વતીને મુખરહિત જલ પ્રવાહ કોઇક ઠેકાણે અંતર્હિત થઇ ગયો. પ્રકૃતિએ નિરતબ્ધ, શાંત અને ગંભીર ભાવ ધારણ કર્યો ક્ષણકાળ પછી ગોવિંદનાથ પ્રબુદ્ધ થયા. શિષ્યોએ શંકરનો આ આશ્ચર્યકારક યોગબળનો વિષય ગુરૂ ગોવિંદનાથ પાસે જાહેર કર્યો, ગોવિંદનાથ તે વાત સાંભળી અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. થોડા દિવસ પછી શરદઋતુનો આવિર્ભાવ થવાથી ધરા દેવીએ એક અભિનવ સૌંદર્ય ધારણ કર્યું. આકાશ મંડળ મેઘમુકત અને નિર્મળ થઇ ગયું. બાગ બગીચા વીગેરેમાં અને જંગલમાં જુદી જુદી જાતનાં પુષ્પો વિકસિત થઇ અપૂર્વ સૌરભ વિસ્તાર કરવા લાગ્યાં, હંસ વીગેરે બીજાં જલચરો વિમલ જલવાળી તરંગણીના વક્ષસ્થળ ઉપર ક્રીડા કરવા લાગ્યાં.

એ મનોજ્ઞ સમયે, ગોવિંદનાથે શંકરને સંબોધન કરી કહ્યું જે "પ્રિય દર્શનશંકર બ્રહ્મવિદ્યાદ્વારા,અદ્વૈત બ્રહ્મતત્વ જેવી રીતે શોભા પામેછે તેમ હાલ શરદ ઋતુના આવવાથી નભ મંડળ શોભા પામે છે. માયારૂપ આવરણ મુકત થવાથી જેવી રીતે તત્વિદ લોકોનો વિશુધ બોધ પ્રકાશિત થાય છે, તેવી રીતે હાલ સઘળા મેઘ આકાશ માર્ગથી વિમુકત થાતાં અને અંતર્હિત થાતાં સુધાં શુમંડળ પ્રકાશિત થાય છે, અને જેવી રીતે રાગદ્વેષ,મત્સર્ય, દેહમાંથી અંતર્હિત થાતાં મૈત્રીકરૂણા,મુદિતા વીગેરે શાસ્ત્રોકત આંતરિક સઘળા ગુણ વિશુદ્ધ થઇ શોભા પામે છે, તેવી રીતે સઘળા મેઘ આકાશમાંથી અંતહર્તિ થાતાં આકાશમાં નક્ષત્રો શોભે છે, તારૂં અંતઃકરણ પરમહંસ લોકના સંસર્ગે જેમ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પવિત્ર અને નિર્મલ થયું છે તેમ આ સરોવર હંસોના સંસર્ગે વિમલ અને સ્વચ્છ થયું છે મહા પુરૂષો, ધ્યાનધારણા, સમાધિ. શ્રવણ, મનન, અને નિદધ્યાસન વીગેરે દ્વારા કાલયાપન કરી, અને પોતાની ચરણ ધૂલિદ્વારા જગતને પવિત્ર કરી, જીવ લોકમાં સર્વદા વિચરણ કરે છે. જ્યારે એવી રીતના વિચરણ કરવાનો [૧] નિયમ છે ત્યારે હવે તમારે આંહી રહી વિલંબ કરવો ઉચિત નથી. જન્મ મરણ વીગેરેના ફેરાથી બાલકુલ સંતાપ નક આ સંસારરૂપ દાવાનળ ઉપર મેઘ સરખા પરમાર્થ તત્વનો પ્રકૃત માર્ગ જાણવા સારૂ તમે વારાણાંસી ક્ષેત્રમાં જાઓ.

એમ કહેવાય છે કે, પુરા કાલે હિમાલયના શિખર ઉપર એક મોટા યજ્ઞનું અનુષ્ટાન થયું હતું, અત્રિ મહર્ષિઓ વિગેરે તેમાંક્રત્વિજ હતા. એ યજ્ઞમાં ઇંદ્ર વીગેરે દેવલોકોનું શુભાગમન થયું હતું પરાશર પુત્ર મહર્ષિ વેદ વ્યાસે, એ યજ્ઞમાં વેદના શિરો ભાગ વેદાંત શાસ્ત્રની ઉદાર વ્યાખ્યા કરી. તે સમયે એક ઋષિએ વેદવ્યાસને પુછ્યું જે " આર્યે ! આપે સઘળા વેદના વિભાગ કર્યા છે, મહાભારત, અઢાર પુરાણ અને અઢાર ઉપપુરાણનું પ્રણયન કર્યુંછે. યોગમાર્ગની વ્યાખ્યાકરીછે, અને બ્રહ્મસૂત્ર બનાવેલછે. અમારાજોવામાં સર્વદા આવે છે જે જ્ઞાનીઓ પોતપોતાના મતાનુસારે એ બ્રહ્મસૂત્રના અર્થની કલ્પના કરે છે. તેથી આપ કૃપા કરી એ બ્રહ્મ સૂત્રનું એવું એક ભાષ્ય પ્રણયન કરો કે જે દ્વારા સઘળા વિપરીત અર્થો નિગ્રહીત થઇ પ્રકૃત અર્થો માનવ સમાજમાં પ્રચલિત થાય. એ સાંભળી વેદ વ્યાસે એ ઋષિવરને કહ્યું જે " દેવ સભામાં પણ એ વાત થઇ હતી તેથી એવું નિશ્ચિત થયું છે કે જે આસામી એક કુંભમાં નદીનું સઘળું જલ રક્ષા કરી શકે તેજ આસામી બ્રહ્મસૂત્રનો પ્રકૃત અર્થ નિર્ણય કરવા સમર્થ થાશે.[૨] અમે આટલા

---

૧ યતિલોકોની સર્વદા પરિભ્રમણ કરી ધર્મોપદેશ આપવાની પ્રથા અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે, ઋષિ, અર્થ ભ્રમણશીલ શંકરે, ગુરૂ ગોવિંદનાથના ઉપદેશથી એ નિયમનું અનુસરણ કર્યું અને બીજાઓ પણ એ નિયમ અક્ષુણ્ણ રાખી તે નિયમનું અનુસરણ કરે તેના માટે ખુદ શંકર" મહામ્નાય " નામની પદ્ધતિમાં લખી ગયા છે

यथा-स्व स्वराष्ट्र प्रतिष्ठित्यै संचारः सुविधीयताम् । मठेतुनियत वास आचार्यस्य न युज्यते "

૨ એ સઘળા ઉપાખ્યાનના પાઠથી માલુમ પડે છે કે શંકરનાઆવિર્ભાવ કાલ અગાઉ ભિન્ન ભિન્ન મતાવલંબીઓ પોતપોતાના ધર્મમતના સમર્થન સારૂ બ્રહ્મસૂત્રની સ્વકપોલ કલ્પિત જુદી જુદી જાતની વ્યાખ્યા કરતા હતા; બ્રહ્મસૂત્રની એક સાર્વજનીન ઉદાર વ્યાખ્યા જોઈએ, તેના માટે ગોવિંદનાથે શંકરને અનુરોધ કર્યો.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

દિવસથી પરંપરા ક્રમે એ સઘળી વાત સાંભળતાં આવ્યા છીએ, શંકર! તમારી હાલ અદ્‌ભૂત કાર્યરીતિની વાત, શિષ્યોના મુખથી સાંભળી મારા જાણવામાં આવી ગયું છે જે "તું જ એ સર્વજ્ઞ પુરૂષ, તું જ એ દુષ્ટ સઘળા મતનું નિરસન કરી બ્રહ્મસુત્રનું પ્રકૃત ભાષ્ય બનાવવામાં સમર્થ થઇશ. એ ભાષ્ય, તારો કીર્તિ સ્થંભ થાશે, શિષ્યો, પ્રશિષ્યો, તેની વ્યાખ્યા કરશે, જેથી તારો યશ જગતમાં ચિરસ્થાયી થાશે. વત્સ! જા! તે સુરતરંગિણી ના પવિત્ર જલ પ્રવાહમાં નિરંતર વિધૌત થયેલ ચંદ્ર મૌલિના પરમરમણીય ક્ષેત્રમાં ગમન કરી તું હૃદયને પ્રફુલ્લ કર!" એમ બોલી ગોવિંદનાથે શંકરને વિદાય કર્યો. ગોવિંદનાથ જેવા તત્વજ્ઞ ગુરૂનો વિચ્છેદ, બીલકુલ અસહનીય હતો તોપણ શંકર, ગોવિંદનાથના ચરણ યુગલની વંદના કરી કર્તવ્યાનુરોધે અનિકયે બહિર્ગત થયા.[૧]

ચતુર્થ અધ્યાય.

કાશીવાસ અને આનંદન વીગેરેની સાથે મેળાપ.

શંકર, કેટલોક સમય ભ્રમણ કરી, સુર નદીના તટ પ્રદેશ ઉપર યજ્ઞીય સ્તંભ સમૂહથી સુશોભિત પાવન વારાણસી ક્ષેત્રમાંઆવી પહોંચ્યા.પાસેસઘળા કદંબ કુસુન પ્રસ્ફુટિત થયાં હતાં ભાગીરથીનો સલિલ પ્રવાહ ભ્રમર ઝંકારની જેમ મધુર ધ્વનિ કરતા વહેતો હતો. શંકર, અસંખ્ય મઠોથી અને દેવાલયોથી પરિવ્યાપ્ત એ કાશી ક્ષેત્રનું અપુર્વ સૌદર્ય જોઇ મુગ્ધ થઇ ગયાં. અને સ્વચ્છ સ્ફટિક જેવા ગંગાજલમાં અવગાહન કરવાથી શંકરના દેહની એક અપૂર્વ શોભા થઇ. શંકર વિશ્વપતિ વિશ્વેશ્વરના ચરણે પ્રણિપાત કરી સંપત ચિત્તથી કાશી ક્ષેત્રમાં અવસ્થાન કરવા લાગ્યા.

૧ આનંદગિરિ કૃત શંકરવિજય નામના ગ્રંથના મતમાં શંકરે, અષ્ટમ વર્ષની ઉમ્મરે ગોવિંદ યોગીંદ્રના ઉપદેશના અનુસારે પરમહંસાશ્રમસ્વીકાર્યો અને ચિદંબર સ્થળથી શંકર, પહેલાંજ મધ્યાર્જુન નામના સ્થળે ગયા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

એક દિવસ, અતિ પ્રિય દર્શન એક બ્રાહ્મણ કુમાર તત્વજ્ઞાનના લાભ સારૂ શંકરના ચરણે આવી પડયો, શંકર, એ બાલકની અનિર્વચનીય દેહકાંતિ અને અપૂર્વ વિનય જોઇ અત્યંત સંતુષ્ટ થયા, અને સત્વર ભૂતલ ઉપરથી ઉઠાડી શંકરે તેને પુછ્યું જે "હે બાલક ! તું કોણ છે ? તું બ્રાહ્મણ છે કે ક્ષત્રિય ! તારૂં વાસ સ્થાન કયાં છે ? હાલ તું કયાંથી આવે છે ? તારા શરીરમાં લેશ માત્ર અહંકાર નથી, અને તારૂં ધૈર્ય જોઇ હું બીલકુલ પરિતુષ્ટ થયો છું. " બ્રાહ્મણ કુમારે જવાબ આપ્યો કે " હે ગુરો ! હું બ્રાહ્મણ છું, પુણ્ય જલવાળી કાવેરી નદીના તટે આવેલ [૧] ચોલ પ્રદેશ મારી જન્મ ભૂમિ છે, હું મહા પુરૂષનાં દર્શન કરવા સારૂ ભ્રમણ કરતાં કરતાં હાલ આદેશમાં આવ્યો છું. આર્ય ! હું સંસાર મોહે વિમુગ્ધ અને શંકિત છું. ભગવાન ! મારા ઉપર કૃપા કરો ! જેથી હું આ મોહપાશથી છુટું એવો ઉપાય બતાવો હે ગુરૂદેવ ! સંસાર માર્ગ બીલકુલ વિઘ્ન સંકુલ છે, એ માર્ગમાં પત્યેક માણસનું ડગલે પગલે સ્ખલન થાય છે, જે સઘળા આસામી આપના ઉપદેશ ઉપર શ્રદ્ધાશીલ છે, તેઓના વૈરાગ્યને, ઇંદ્રની અમરાવતી, સુધાંશુની સુધા. કુબેરની અલકાપુરી,અને ગંધર્વ રાજની મનોહર સૌધમાલા. વિનિષ્ટ કરવા સમર્થ નથી. આપના જેવા સંપૂર્ણ ઇંદ્રિયજયી મહાનુભાવના ચિતને સુક ચંદન વનિતા વીગેરે પાર્થિવ ભોગ્ય વસ્તુ આકર્ષણ કરી શકતી નથી. આપનું હૃદય એટલું બધું વાસના હીન છે કે તે ઇંદ્રત્વપદને ગણકારતું નથી. મારે ઐહિક કિંવા પારત્રિક ભોગવાસના નથી, સુધાંશુમાંથા ગળતા અમૃતના જેવાં આપના વાકયામૃતનું પાન કરવા સારૂં મારૂં ચિત બીલકુલ સમુત્સુક છે. પ્રભુ ! આજ્ઞા આપો, આ સેવક પોતાનો જીવનકાળ, આપના ચરણ પ્રાંતમાં રહી ઉપાસના કરે છે. શંકર, બ્રાહ્મણ કુમારનું એવી રીતનું વૈરાગ્ય જોઇ અત્યંત પ્રસન્ન થયા. અને કરણા પર્વક તેને તત્ક્ષણ સન્યાસમાં દીક્ષિત કર્યો. આ બ્રાહ્મણ કુમાર પછી " સનંદન " ના નામે પ્રસિદ્ધ થયો. સાધુ અને સમજુ આસામીઓ સનંદનને શંકરનો આદિ શિષ્ય કહે છે.

ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ ઉપર ચિત્સુખ, આનંદગિરિ વીગેરે એ અલૌકીક વિરાગ પામી શંકરનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરી સન્યાસ આશ્રમનું અવલંબન કર્યું. કાશીધામમાં અવસ્થાનના સમયે, શંકરના એપ્રમાણે ઘણા લોકો શિષ્ય થયા. અનેક વયોવૃદ્ધ જ્ઞાનીઓ અને યુવા પુરૂષો, શંકરની

૧ ચોલ પ્રદેશ હાલના મહીસોર રાજ્યનો દક્ષિણ ભાગ; તે કાવેરી નદીના તીરે આવેલો છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પાસેથી ઉપદેશ લઇ આત્મસંશય દૂર કરવા લાગ્યા. પારિજાત વૃક્ષ, જેવી રીતે કુસુમસમૂહથી પરિવ્યાપ્ત થઇ શોભા પામે, તેવી રીતે જ્ઞાની શંકર પણ શિષ્ય પંક્તિદ્વારા પરિવ્યાપ્ત થઇ શોભા પામવા લાગ્યા.

એક દિવસ, નિદાઘના મધ્યાન્હ સમયે, પ્રકૃતિએ એક અભિનવ મૂર્તિ ધારણ કરી ત્યારે તરફ અગ્નિકણાની માફક સૂર્યકિરણ વિકીર્ણ થઇ જવાથી હંસનાં ટોળાં પંકજમાલાનાં અંદર વિલીન થઇ ગયાં. સઘળા મત્સ્ય,ગંભીર જલમાં પેસી ગયાં. પંખીઓ વૃક્ષકોટરમાં નિદ્રિત થયાં. સઘળા મયૂરો પર્વત કંદરમાં આશ્રિત થયા, તે સમયે, શંકર શિષ્યોની સાથે આન્હિક કાર્ય સંપન્ન કરવા સારૂ જાન્હવી તટે જવા પ્રવૃત્ત થયા ગંગા તટે જતાં શંકરે જોયું કે માર્ગમાં એક ચંડાલ ચાર ભયંકર કુતરા સહિત જાય છે. શંકર તેને જોઇ વ્યગ્ર ભાવે "દૂર જા! દૂર જા!" એમ બોલવા લાગ્યા. તે સાંભળી ચંડાળે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે "મહાશય! તમે મને જોઇ "દૂર જા! દૂર જા!" એમ કેમ બોલો છો? એ તો અત્યંત અસંગતવાત! વેદમાં કહેલ છે જે આત્મા એક અદ્વિતીય, પાપશૂન્ય, નિરંજન, અસંગ, સત્ય, જ્ઞાન અને [1]આનંદસ્વરૂપછે. આપ એક પ્રસિદ્ધ વૈદાંતિક હોઇ તેજ આત્માની ભેદ કલ્પના કરો છો, એના કરતાં અધિક આશ્ચર્યકારક વિષય બીજો કોઇ નથી. જેના હાથમાં દંડ અને કમંડલું છે. જે ગેરૂવાવસ્ત્રનું પરિધાન કરે છે. એવા યતિ, ગ્રહસ્થને પ્રવંચિત કરે છે: મહાશય! તમે "દૂર જા" એમ કહો છો તેનો અર્થ શું તું શરીર પરિત્યાગ કર! અથવા આત્માનો પરિત્યાગ કર! એમ થાય છે. વિચારી જુઓ! એવી વાત બોલવી તે આપ જેવા જ્ઞાનીને ઉચિત છે! યતિવર! આપ તો જાણો છો કે અન્નમય થકી અન્ન મય નથી. અને સાક્ષી થકી સાક્ષી ભિન્ન નથી. અંબરમણિ સૂર્ય ગંગા જલમાં અથવા મદિરામાં જે સ્થળે પ્રતિબિંબિત થાઓ પણ તે એક સિવાય બીજો નથી. એટલે આ બ્રાહ્મણ, આ ચંડાલ એવી રીતનો ભેદ વિચાર કેવી રીતે યુક્તિ યુક્ત થઇ શકે! જે અચિંતનીય છે, કોઇ ઉપાયથી જે વ્યક્ત કરી શકાય તેમ નથી, તે અનંત આદ્ય આત્મસ્વરૂપને વીસરીને એકાંત ચંચલ ક્ષણભંગુર દેહ ઉપર વિવેકીનો કેવી રીતે અહંભાવ ઉત્પન્ન થાય. એ કાંઈ મને માલુમ પડતું નથી. મુક્તિના પ્રધાન ઉપાય તત્વવિદ્યાને મેળ

---

१ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म एष आत्मा अपहत पाप्मा निरवद्यं निरंजनं असंगो ह्ययं पुरुषःसत्यं ज्ञानमनं तं ब्रह्म विज्ञानमानंदमिति श्रुतिः

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વીને પણ આપના જેવા મહા પુરૂષ લૌકિક તુચ્છ કુસંસ્કાર પરિત્યાગ કરી શકતા નથી, ત્યારે બીજા અજ્ઞાનીની વાત શી કહેવી.

એવી રીતે બોલી ચંડાલ બોલવામાં વિરામ પામ્યો, પછી ઉદ્દાર હૃદય શંકર વિસ્મિત થઇ બોલવા લાગ્યા. " મહાશય ! તમે આત્મજ્ઞાની લોકોમાં શ્રેષ્ટ છો, તમારા કહેવાના અનુંસારે આ બ્રાહ્મણ છે, આ ચંડાળ છે એવી રીતની ભેદ બુદ્ધિ તમે ત્યાગ કરી. વસ્તુતાએ અભેદ બુદ્ધિ અતિશય દુર્લભ છે. કોઇ પણ આ સંસારમાં અભેદ બુદ્ધિ પામી શકે નહિ, અનેક લોકો વેદાંત શાસ્ત્ર સાંભળે છે, અનેક જીતેંદ્રિય આસામીઓ સર્વદા અંતઃકરણ અને મનને નિયુકત રાખી નિદિધ્યાસન કરે છે. તથાપિ જુદી જુદી જાતના પ્રતિબંધવશે ભેદ બુદ્ધિ છોડી શકતા નથી. જેનું ચિત્ત એકાગ્ર થયું છે. જે સર્વદા આ જગતને આત્મવત્ જુએ છે, તે બ્રાહ્મણ હોય કે ચંડાલ હોય પણ તે મારા વંદનીય છે, તે મારો પૂજ્ય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને શંકરમાં જે ચૈતન્ય વિદ્યમાન છે, તે ચૈતન્ય, કીટપતંગ વીગેરેમાં પણ વિદ્યમાન છે, હું ત્રણે કાળમાં વિદ્યમાન છું. આત્મા સિવાય બીજું કોઇ દૃશ્ય વિદ્યમાન નથી, જેની એવી રીતની બુદ્ધિ છે, તે અગર જોકે ચંડાળ હોય તો પણ તે મારો ગુરૂ છે, વધારે શું કહું, જેને આત્મજ્ઞાન છે, તે હરકોઇ જાતનો હોય તે મારો ગુરૂ છે. તે ચંડાળની સાથે મહાત્મા શંકરની એવી રીતની વાતચીત ચાલતી હતી એટલામાં તે ચંડાલ સહસા અંતર્હિત થઇ ગયો. ત્યારે મહાત્મા શંકર મનમાં ચિંતા કરવા લાગ્યા કે, " જેની સાથે મારો સાક્ષાત્ થયો. તે નિશ્ચય એક કોઇ આત્મજ્ઞાની હોવો જોઇએ નહિ તો સાધારણ માણસના મુખથી એવી રીતનાં વચનો નિકળવાં સંભવપર હોય નહિ. શંકર એવી રીતની ચિંતા કરતા હતા. એટલામાં સહસા એક મહાપુરૂષ તેની પાસે આવ્યો. એ મહાત્માના શુભ દેહથી, પ્રસન્ન વદનથી અને જટા વ્યાપ્ત મસ્તકથી માલુમ પડયું જે ખરેખર એ મહાત્મા મહાદેવ હશે. શંકરે, તેનો સાષ્ટાંગ પ્રણિપાત કરી સ્તવન કર્યું. જે ઉપરથી એ મહાત્મા બોલવા લાગ્યા, " શંકર ! તમે અમારા માર્ગમાં ઉભા હોવાથી જગતનો અશેષ ઉપાકાર થયો છે અને થાશે. મહર્ષિ વેદ વ્યાસે, વેદના વિભાગ કર્યા છે અને બ્રહ્મસુત્રની રચના કરી છે. તેમાં કપિલના સાંખ્ય દર્શનનું, કણાદના વૈશેષિક દર્શનનું, પતંજલિના યોગદર્શનનું, ગૌતમના ન્યાયદર્શનનું અને બીજા કેટલાક દર્શનનું સમૂળ ઉત્પાટન કર્યું છે. હાલ કેટલાક મૂઢ આસામીઓ એ બ્રહ્મસુત્રની વિકૃત વ્યાખ્યા કરી છે; અનેક વિદ્વાનો એ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વ્યાખ્યાના વિરોધી છે. તેઓ બ્રહ્મસૂત્રની યથાર્થ વ્યાખ્યા સારૂ પ્રતિક્ષા કરે છે. તમે વેદોના શિરોભાગ ઉપનિષદનો પ્રકૃત અર્થ જાણ્યો છે. હવે એ મૂઢ વ્યાખ્યાકારોના મતનું ખંડન કરી, વ્યાસસૂત્ર ઉપર તમે ભાષ્ય કરો, તમારૂં ભાષ્ય, જગતનો અશેષ ઉપકાર કરશે અને સઘળા માનવ સમાજમાં પૂજીત થાશે. તમે ભેદવાદી અને અભેદવાદી ભાસ્કરને શાકત અભિનવ ગુપ્તને ભેદવાદી શૈવ નીલકંઠને ગુરૂ પ્રભાકરને, ભટ્ટમતાવલંબી મંડનમિશ્ર વીગેરેને સિદ્ધાંતમાં પરાજય કરી, અદ્વૈત તત્વ પ્રકાશ,કરો ! તમારા શિષ્યો, તમારે વિશુદ્ધમત દેશે દેશે પ્રચાર કરો ! એવી રીતે તમે જગતનો મહોપકાર કરી દેહાંતે મોક્ષ લાભ પામશો. એ વાત કહેતાં કહેતાં, તે મહા પુરૂષ શંકરની પાસેથી અંતર્હિત થઇ ગયા. શંકર પણ વિસ્મયાકુલ ચિતે શિષ્યોની સાથે સુરતરંગિણીના તીરે આવી પહોંચ્યા.

ત્યાર પછી તે ઠેકાણે થોડોક વખત ધ્યાન મગ્ન અવસ્થામાં રહી, શંકર, વાસ સ્થાને આવી પહોંચ્યાં અને બહુવાર ચિંતામગ્ન થઈ લોક-હિતાર્થે વ્યાસસૂત્ર ઉપર ભાષ્ય રચવા અભિલાષી થતા.

બદરિકાશ્રમયાત્રા.

શંકર, અવિલંબે. વારાણસી છોડી બદરીકાનન તરફ જવા નિકળ્યા મૂર્ખ માણસના ચિત્ત જેવો અવ્યસ્થિત માર્ગ શંકરના જોવામાં આવ્યો. એ માર્ગ અતિશય દુર્ગમ, જ્યાં કોઇક સ્થળ ઉંચું હતું, કોઇક સ્થળ નીચું હતું, કોઇક સ્થાન સીધું હતું, કોઇક સ્થાન વાંકું હતું, જ્યાં કોઇક કોઇક વખતે ઉંચે ચઢવાનું આવતું અને કોઇક કોઇક વખત નીચે ઉતરવાનું આવતું હતું, કોઇક કોઇક સ્થાન કંટક વૃક્ષથી પરિ વ્યાપ્ત અને કોઇક કોઇક સ્થાન કંટક વૃક્ષ રહિત. એવી રીતે શંકરે. પ્રકૃતિની જુદી જુદી વિચિત્રતા જોતાં જોતાં તીર્થયાત્રી પથીકો સાથે નિર્વિઘ્ને ચાલવા લાગ્યા. તેમના પ્રિય સંગી પથિકો જે સ્થળે વિશ્રામ વીગેરે કરતા, તે સ્થળે શંકર વિશ્રામ વીગેરે કરવા લાગ્યા. શંકર જાણતા હતા જે આત્માનો ક્ષય અથવા ક્રિયા નથી. તોપણ લોકિક રીતિના અનુસારે પથિકોની જેમ ફુલ મૂળ વીગેરેનું ભોજન કરી, જલપાન કરી શયન વીગેરે ક્રિયા કરી કાલને અતિવાહિત કરવા લાગ્યા. એવી રીતે લાંબા અને વિકટ માર્ગ કાપી શંકર બદરીવનની પુણ્ય ભૂમિમાં પહોંચી ગયા. એ સ્થાન અતિ મનોહર–તેની

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ચારે તરફ પર્વત ગુફામાં સાધુ લોકોનો સર્વદા ધ્યાનાશકત ચિતથી નિવાસ,શંકરે જોયો. હિમાલયથી પવિત્ર નિર્ઝરવારિ નિર્ગત થઇત્યાંનાં અધીવાસી માનવોની અને પશુ પક્ષી વીગેરેની પિપાસા દુર કરેછે શંકર એ પુણ્યતીર્થે રહી સમાધિનિષ્ટ બ્રહર્ષિ લોકો સાથે વેદ તશાસ્ત્રની આલોચના કરવા લાગ્યા. અને ત્યાં શંકરે બ્રહ્મસુત્રનું મનોહર ભાષ્ય રચ્યું એ ભાષ્યજ શારીરક ભાષ્ય નામે કહેવાયું. ત્યાર પછી ઉપનિષદો ઉપર શંકરનું મન, અભિનિવિષ થયું શંકરે ઇશ, કેન. કઠ, પ્રસ્ન, મુંડક, માંડુકય, તૈત્તિરિય, ઐતરેય,છાંદોગ્ય અને બૃહદારણ્યક, એવાં દશ ઉપનિષદોનાં ભાષ્ય કર્યા. ઉપનિષદનાં ભાષ્યો ની રચના પુરી કરતાં શંકર ભગવદગીતાના અનુશીલનમાં પ્રવૃત્ત થયા. ગીતાજ મહાભારતની સારભૂત અને ગીતાજ નિખિલ દર્શનાર્થ પ્રકાશક છે. એમ શંકરના જાણવામાં હતું, એટલે કે શંકરે ગીતા શાસ્ત્રના અનુશીલનમાં સવિશેષશ્રમ લીધો. જે શ્રમનું પરીણામ ગીતાભાષ્ય એ ઉત્કૃષ્ટ ગીતાભાષ્ય, સધળા વિદ્વત્સમાજમાં અતિશય આદરથી ગ્રહિત થયું. ત્યાર પછી શંકરે, સનત્સુજાતીયની અને નૃસિંહતાપનીયનો વ્યાખ્યા કરી. આ બન્ને ગ્રંથો પણ જ્ઞાની લોકોમાં અત્યંત આદરની સામગ્રી થઈ પડયા. એ સિવાય, શંકરે અસંખ્ય સદુપદેશ પૂર્ણ ઉત્કૃષ્ટ ગ્રંથો રચ્યા. જેનો પાઠ કરવાથી યંત લોકો તથા સંસારી લોકો સર્વદા અવિવેકપાશથી મુકત થાય છે. સૂર્યોદયમાં જેમ તમોરાશિ લય પામે છે,તેમ શંકરના વેદ ત ભાષ્યના ઉદયમાં દુષ્ટવાદી લોકોની વ્યાખ્યાઓ લય પામી વિનીત અને શમ દમ તિતિક્ષા વીગેરે ગુણસંપન્ન શિષ્યો, અતિ યત્ન સાથે શંકરના ચરણ પ્રાંતમાં બેસી અભિનવ ભાષ્ય અધ્યયન કરવા લાગ્યા. તે શિષ્યો પૈકી સનંદનનું અંતઃકરણ રાગદ્વેષ વીગેરેથી રહિત હતું.સનંદન, શંકરનો એકાંત આજ્ઞાનુવર્તી અને ભકત હતો. તેણે સમગ્ર વેદનું અધ્યયન કર્યું હતું. શંકરે તેને ત્રણવાર પોતાના ભાષ્યનું અધ્યયન કરાવ્યું, તેની સાથે શંકરે નિખિલ વેદાંત રહસ્યનો તેને ઉપદેશ આપ્યો. સનંદન તરફ શંકરનું સ્નેહાધિકય જોઇ બીજા શિષ્યો કાંઇક ઇર્ષ્યાન્વિત થયા તોપણ તેથી શંકરનું ચિત્ત કાંઇપણ વિચલિત થયું નહિ.

પાશુપત મત ખંડન.

એમ કહેવાય છે કે એક વાર શંકરે પ્રિય શિષ્ય સનંદનને જાહ્નવી ના પરપારથી હાક મારી ત્યારે, " શી રીતે નદી ઉતરીશ " એમ સન-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

દન વિચાર કરવા લાગ્યો. અકસ્માત્ તેના મનમાં આવ્યું, જે ગુરૂપદે જેની અચલ ભક્તિ છે તે સંસારરૂપ મહા સાગરને તરી જાય છે. હું સર્વક્ષણ ગુરૂપદે અચલ ભક્તિ રાખું છું. તેથી નાનકડી નદીના પરપારે જઇ શકીશ નહિ એવી રીતની પર્યાલોચના કરી સનંદન નદીના જલમાં ઉતરવાને અગ્રસર થયો. એટલામાં તેના ગંતવ્ય માર્ગમાં ઠેણિ બહુભાવે કમળો વિકસિત થઇ ગયાં. સનંદન, એ સઘળાં પ્રફુલ્લ કમલો ઉપર પગ માંડી અતિસુખે નદીના પર પારે ગયો. એ અદ્‌ભુત વ્યાપાર જોઇ શંકરનું હૃદય આનંદથી અને વિસ્મયથી પરિપૂર્ણ થયું; તેણે સનંદનને આલિંગન કરી સનંદનનું "પદ્મપાદ" એવું નામ પાડયું. પદ્મપાદ પણ સર્વદા ગુરૂશુશ્રુષામાં નિરત રહી શંકરની પાસેથી એકાગ્રચિતે અધ્યાત્મ વિદ્યાનો ઉપદેશ લેવા લાગ્યો. એટલામાં કેટલાક પાશુપત[૧] મતાવલંબી તાંત્રિકોને તત્ત્વવિત્ સમાજમાં આવી પોતાના ધર્મમતનો ઉપદેશ દેવા લાગ્યા.

તેઓ શંકરને ઉદ્દેશી બોલ્યા પશુપતિ એક માત્ર ઇશ્વર છે, તેણે મોક્ષ સાધનના નિમિતે કાર્ય, કારણ, યોગ, વિધિ અને દુઃખાંત એવા પાંચ પદાર્થનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

કાર્ય્ય—મહત્ અહંકાર, મન, વિગેરે ચોવીશ પદાર્થ[૨]

કારણ—પ્રધાન વા મૂલ પ્રકૃતિ,

યોગ—ચિત્તની એકાગ્રતા તે બે પ્રકારનો. ક્રિયા અને ઉપક્રમ-ક્રિયા, જપ ધ્યાન વિગેરે. ઉપક્રમ, વાસના ત્યાગ.

વિધિ— ધર્માર્થ સાધકકાર્ય,તે બે પ્રકારનો. મુખ્ય અને ગૌણ મુખ્ય વિધિ પશુપતિની પરિચર્યા વીગેરે. ગૌણવિધિ, ત્રિકાલિક સ્નાન, ભસ્મલેપન, જપ, પ્રદક્ષિણ, નમસ્કાર વીગેરે

દુઃખાંત—મોક્ષ અર્થાત્ ઇશ્વરની સાથે સમતા ઇશ્વરની સાથેઅભિન્નહોવું પાશુપત મતાવલંબીઓ એપ્રમાણે પોતાના મતની વ્યાખ્યા કરી ફરી વેદાંત પક્ષપાતી શંકરના મતમાં દોષનો આરોપ કરી બોલ્યા, "હે વેદાંતીઓ તમે જે બ્રહ્મને જગત્‌નું ઉપાદાન કારણ કહો છો. તે બીલકુલ અસંગત છે

---

૧ પાશુપત મતાવલંબીના દર્શનનું નામ અથવા નકુલીશપાશુપત દર્શન છે સર્વ દર્શન સંગ્રહનામના ગ્રંથમાં માધવાચાર્યે એ દર્શનના મતનું વર્ણનકર્યું છે. ૨ મહત,અહંકાર, મનસ્, ચક્ષુસ, કર્ણ, નાસિકા, જીહ્વા, ત્વક, વાક્. પાણિ, વાયુ. પાદ, ઉપસ્થ, શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ, ક્ષિતિ, અપ્, તેજસ્, પ્રકૃત અનેવ્યામન્.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શાથી કે શ્રુતિમાં કહેલ છે જે " **सईक्षांचक्रेसप्राणमसृजत** " " તેણે પર્યાલોચના કરી અને પ્રાણનું સૃજન કર્યું " એ દ્વારાએ પ્રતિપન્ન થાયછે કે ઇશ્વરે આલોચના પૂર્વક સૃષ્ટિ કરી છે, એથી તેજ જગતનું નિમિત કારણ અથવા કર્તા છે. તમે વિચારો કે, કુંભકાર જેમ પ્રથમ ઘટની કલ્પના કરે છે, અને ત્યાર પછી ઘટ નિર્માણ કરે છે. ઇશ્વરે તે પ્રમાણે પર્યાલોચના કરી અને ત્યાર પછી જગતની સૃષ્ટિ કરી, ઘટના પક્ષમાં જેમ કુંભકાર નિમિત કારણ અને કર્ત્તા છે તેમ જગતના પક્ષમાં પશુપતિ વા ઇશ્વર નિમિત કારણ વા કર્તા છે. પ્રધાન વા પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ છે. વળી બ્રહ્મને આ દુઃખ મોહપરિપૂર્ણ કાર્ય સમષ્ટિનું અથવા જગતનું ઉપાદાન કારણ કહેા તેા પ્રલયકાળે જ્યારે જગત્ અથવા સઘળા પદાર્થ વિભાગને પ્રાપ્ત થાશે. ત્યારે ઇશ્વર, પોતાના કાર્યગત દોષદ્વારા દૂષિત થાશે, અર્થાત્ સઘળા પદાર્થો સાથે ખુદ ઇશ્વર પણ વિભાગને પ્રાપ્ત થાશે. એટલેજ બ્રહ્મને જગતનું ઉપાદન કારણ કલ્પનાથી સમંજસ્યની રક્ષા રહેતી નથી.

તેના ઉત્તરમાં શંકરે જવાબ આપ્યેા કે " હે પાશુપત મતાવલંબીઓ. તમારૂં મત સાર ગર્ભ નથી. તમે જે સઘળી યુક્તિઓની અવતારણા કરેા છેા તેનેા અંગીકાર કરવાથી પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાંતનેા વિરોધ આવી પડે છે. પ્રથમ હું પ્રતિજ્ઞાનેા વિરોધ દેખાડું છું. શ્રુતિમાં કહેલ છે જે " **उततमादेशमप्राक्षोयेना श्रुतंश्रुतंभवति अमतंमतंमविज्ञातं विज्ञातामिति** " તમે અમને એ આદેશ કરેાછેા જે આદેશદ્વારા અશ્રુતશ્રુત થાય. અમત મત થાય અને અજ્ઞાન જ્ઞાન હેાય જો બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ નહેાય તેા એવી રીતનેા પ્રતિજ્ઞાનેા વિરોધ થઇ પડે. જેથી કાર્ય સિવાય બીજા કેાઇ નિમિત કારણના જ્ઞાનદ્વારા, તેજ કાર્યનું જ્ઞાન થાય નહિ.[૧]

બીજું દૃષ્ટાંતનેાવિરોધ થઇ આવેછે. શ્રુતિમાં કહેલ છે જે " **सौम्यैकेनमृत्पिंडेन सर्वंमृन्मयं विज्ञातंस्यात् वा चारंभणंविकारोनामधेयं मृत्तिकेत्येवसत्यम्** " હે ! મનોજ્ઞ ! એક મૃત્પિંડનુંજ્ઞાન થવાથી, સઘળા મૃત્પિંડનું જ્ઞાન થઇ શકે, ત્યારે વાકયદ્વારા, અમુક હરિ, અમુક યાદવ, કિંવા

૧જેમ ઘટનું નિમિત કારણ કુંભકાર અને ઉપાદાન કારણ મૃતિકા તથા કાર્ય ઘટ, આંહી કાર્ય ઘટ જોઇ ઉપાદાન કારણ મૃતિકાનું જ્ઞાન થઇ શકે, પણ નિમિત કારણ કુંભકારનું જ્ઞાન નહિ થઇ શકે. તેવી રીતે જગતરૂપ કાર્યને જોઈ તેના ઉપાદાન કારણ પ્રધાન વા પ્રકૃતિનું જ્ઞાન સંભવે પણ નિમિત કારણ પશુપતિ વા ઇશ્વરનું જ્ઞાન સંભવે નહિ.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અમુક પર્વત, અમુક વૃક્ષ વીગેરે નામ કેવળ વિકાર માત્ર છે. વાસ્તવિક મૃત્તિકાજસત્ય છે. એવી કોઇ વસ્તુ નથી જે મૃત્તિકામાં પરિણત નહિ થાય. એ સઘળાં વેદ વાક્યદ્વારા, બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે તેજ જણાઇ આવે છે "एकमेवाद्वितीयम्" એ શ્રુતિદ્વારા એ પણ પ્રતિપન્ન થાય છે કે સૃષ્ટિની પૂર્વે એક અદ્વિતીય બ્રહ્મ માત્ર હતું. "सोऽकामयतबहुस्यां प्रजायेय" तदैक्षतबहुस्यां प्रजायेय" તેણે કામના કરી હું બહુ થઇ જન્મ ગ્રહણ કરું. તેને પર્યાલોચના કરી હું બહુ થઇ જન્મ ગ્રહણ કરું, એ સઘળી શ્રુતદ્વારા પણ પરમાત્મા જે જગત્કર્ત્તા અને પરમાત્મા જે જગત્ પ્રકૃતિ એજ નિશ્ચિત થાય છે એટલે કે બ્રહ્મજ જગતનું ઉપાદાન કારણ વા બ્રહ્મ અને જગત્ અભિન્ન છે.

વળી તમે જે બોલો છો કે બ્રહ્મ જો જગતનું ઉપાદન કારણ થાય તો પ્રલય કાલમાં તે પોતાનાં કાર્યગતદોષદ્વારા દૂષિત હશે અર્થાત્ જગતના બીજા પદાર્થો સાથે વિભાગ પ્રાપ્ત થશે. એ વાત પણ અસંગત છે. કાર્ય ઘટ સમયાંતરે કારણ મૃત્તિકાની સાથે ઐક્ય પામે તોપણ તેનો દૂષક હોય નહિ, શાથી કે પ્રલયક જે પણ કાર્ય કારણથી અભિન્ન દેખાવમાં આવે છે. શ્રુતિમાં કહેલ છે કે "आत्मैवेदंसर्वंब्रह्मैवसत्यम्" આજે કાંઇ જોવામાં આવે છે તે સઘળું આત્મા સઘળુંજ બ્રહ્મ છે, એ સઘળા વેદવાક્યદ્વારા પણ કાર્ય અને કારણ બન્ને એક વસ્તુ છે એમ પ્રતિપન્ન થાય છે, માટે હે પાશુપતમતાવલંબીઓ તમે વેદાંત ઉપર જે દોષારોપ કરો છો તે બીલકુલ અસંગત છે.

પાશુપતમતાનુસારીઓએ વેદાંત ઉપર જે દોષનો આરોપ કર્યો હતો તે દોષનું નિરાકરણ કરી યતિવર શંકરે ફરી પાશુપતમતનું ખંડન કરવા પ્રવૃત્તિ કરી. યતિરાજ શંકરે, કહ્યું કે "હે પાશુપત લોકો! તમારામતમાં પાશુપતિ વા ઇશ્વર પ્રકૃતિ પુરૂષના અધિષ્ઠાતા છે; એથી તે કેવી રીતે જગતનું નિમિત્ત કારણ થઇ શકે! અને પશુપતિ જે જગત્નું નિમિત્ત કારણ વા સ્રષ્ટા કહી અંગીકાર કરવામાં આવે તો નીચ, મધ્ય અને ઉત્તમ એવા ત્રણ પ્રકારના જીવની સૃષ્ટિ કરવાથી તે રાગ દ્વેષ અને હિંસાના આશ્રય થાય છે. વસ્તુતાએ તેનામાં એ સઘળા ગુણ ન હોવાથી જીવનું એટલું બધું વૈષમ્ય હોય શી રીતે?

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વળી પાશુપત મતમાં પશુપતિ વા ઇશ્વર સાથે સમતા—એ મુક્તિ તમારા મતમાં ભેદ વસ્તુ જો સત્ય છે ત્યારે એવી રીતની મુક્તિ કેવી રીતે સંભવિત હોઇ શકે ! વસ્તુતાએ ભેદ વસ્તુ જ્યારે સત્ય કરી અંગીકાર કરો છો. ત્યારે કોઇ રીતે પણ ભેદની નિવૃતિ થઇ ઇશ્વરની સાથે સમતા થઇ શકે નહિ. વળી મોક્ષાવસ્થામાં જીવમાં, પશુપતિ વા ઇશ્વરના સઘળા ગુણો સંક્રમિત થાય છે એ વાત તમે કહી તે પણ કાંઇ યુક્તિ સંગત થઇ શકતી નથી. શાથી કે આકાર વિશિષ્ઠ પદાર્થનોજ પદાર્થાંતરમાં સંક્રમ થાતો જોવામાં આવે છે. ગંધવહ વાયુમાં જેવી રીતે પદ્મગંધ નિરવયવ છે તોપણ સંક્રાંત થાય છે તેમ પશુપતિ વા ઇશ્વરના સઘળા ગુણ જીવમાં સંક્રાંત થાય એવી વાત જો તમે કહેતાહોતો તે પણ ઘટી શકતી નથી. શાથી કે ગંધ સમવેત કમલ. સુક્ષ્મ અવયવદ્વારા વાયુમાં સંયુકત થઇ વાયુ ને ગંધ બુદ્ધિ પ્રદાન કરે, આ સ્થળે તેવું નથી, અને જો બીજું પશુપતિ વા ઇશ્વરના ગુણ જીવમાં સંક્રમિત થાય છે એવું સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તેમાં પણ દોષ ઘટે છે, જો વળી તમારા તરફથી એમ કહેવાય કે પશુપતિના ગુણનો કેટલોક ભાગ જીવમાં સંક્રમિત થાય છે. તો તેમાં પણ દોષ આવી ઉભો રહે છે. ગુણ પદાર્થ નિરવયવ છે. તેનો કેટલોક અંશ શી રીતે સંક્રમિત થાય તે જોવા જેવું છે. વળી પશુપતિના સઘળા ગુણો જીવમાં સંક્રમિત થાય છે એવું બોલવું તમારૂં હોય તો તે પણ યુક્તિ સિદ્ધ નથી. શાથી કે સઘળા પશુપતિના ગુણો જીવમાં સંક્રમિત થાય તો પશુપતિ ગુણહીન થઇ પડે છે.

પંચમ અધ્યાય.

વારાણસીમાં પ્રત્યાગમન.

એવી રીતે યતિવર શંકરે પાશુપત મતનું ખંડન કર્યાથી ગર્વિત પાશુપત મતાવલંબી વિદ્વાનો. અભિમાન ત્યાગ કરી ચાલ્યા ગયા. ત્યારપછી યતિરાજશંકર શિષ્યોની સાથે, થોડોક સમય બદરિકાશ્રમમાં રહી પાછા વારાણસી ધામમાં આવી પહોંચ્યા. એકવાર યતિરાજશંકર વારાણસીપુરની સુર તટિનીના તીરે બેસી શિષ્યવર્ગને વ્યાસસૂત્રનું શારીરક ભાષ્ય ભણાવતા હતા. અને વાસીઓના મનમાં જ્યારે જેવી રીતના જે આશંકાનો આવિર્ભાવ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

થાતો હતો ત્યારે શંકર, અત્યંત યત્નથી તે આશંકાનું અપનોદ કરતા હતા. ક્રમે પ્રખર કિરણવાળો પ્રભાકર ગગનમંડળમાં મધ્યવર્તી થયો. શિષ્યો પાઠ ભણી શાંત થઇ ગયા. તે સમયે આચાર્ય તે સ્થાનથી ઉઠવાની ચેષ્ટા કરતા હતા એટલામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ અકસ્માત ત્યાં આવ્યો, તેણે શંકર તરફ દૃષ્ટિપાત કરી પુછ્યું " તમે કોણ છો ? કયું શાસ્ત્ર ભણાવો છો ?" શંકરના મુખમાંથી તે પ્રશ્નોના ઉત્તર નીકળે તેના પહેલાં શિષ્યોએ જવાબ આપ્યો, " મહાશય ! સઘળાં ઉપનિષદ જેને આપત્ત છે. જેણે સઘળા ભેદવાદનું ખંડન કરી વ્યાસ સૂત્ર ઉપર શારીરક ભાષ્ય બનાવ્યું છે. એ આ ભાષ્યકાર, અમને હાલ ભાષ્ય ભણાવે છે. " વૃદ્ધ બ્રાહ્મણ શંકર તરફ જોઇ બોલ્યો " આ સઘળા શિષ્યો, તમને ભાષ્યકાર બોલી નિર્દેશ કરે છે. હાલ એ વાત કોરે રહો. " હે યતીંદ્ર ! તમે જે મહર્ષિ વેદવ્યાસ, પ્રણીત બ્રહ્મસૂત્રનો અર્થ જાણતા હોતો મને તેમાંથી એક સૂત્રના વ્યાખ્યા સંભળાવો ! " આગંતુક બ્રાહ્મણનું કહેવું પુરૂ થતાં શંકરે કહ્યું. " મહાશય ! જે સઘળા ગુરૂ બ્રહ્મસૂત્રનો અર્થ જાણે છે, હું તેઓને નમસ્કાર કરૂં છું. અગર જો કે સૂત્રવિત્ બનવા મને કોઇ રીતનો અહંકાર નથી તોપણ અનુકંપા કરી આપ જે સૂત્ર બાબતનો પ્રશ્ન કરશો તેનો ઉત્તર હું અર્થ કહી આપીશ. ત્યારે વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે બ્રહ્મસૂત્રના તૃતીય અધ્યાયના પ્રથમપાદના પ્રથમ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાનો અનુરોધ કર્યો. એ સૂત્ર નીચે પ્રમાણે—

तदंतर प्रतिपत्तौ रंहतिसंपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् ॥१.०१॥

શંકરે એ સૂત્રની એવા રીતની વ્યાખ્યા કરી કે જીવ, ઇંદ્રિય સમૂહના [૧]અવસાદે (મરણ સમયે) દેહાંતરને પામે છે તે સમયે દેહના સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ બીજ પંચભૂતે વેષ્ટિત થઇ જાય છે તાંડવશ્રુતિમાં મહર્ષિ ગૌતમના પ્રશ્ન અને જૈમિનિ મુનિના પ્રત્યુત્તરદ્વારાએ નિર્ણીત થાય છે.

શંકરની વ્યાખ્યા સાંભળી આગન્તુક બ્રાહ્મણે તેમાં દોષારોપ કર્યો. ક્રમે બન્ને જણ વચ્ચે આઠ દિવસ સુધી વાદવિતંડા ચાલી. બન્નેમાંથી કોઇએ પરાજયનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. બન્નેની પ્રતિભા ભાળી તત્વવિદ્

---

१ जीवः करणानामिंद्रियाणामवसादे मरण समये देहांतर प्रतिपत्तौ देह बीजैः भूत सूक्ष्मैः संपरिष्वक्तः संवेष्टितो रंहती गच्छती त्यवगंतव्यम्. कुतः प्रश्न निरूपणाभ्याम् तांडवश्रुतौ गौतम जैमिनीय प्रश्नप्रतिवचनाभ्याम्

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સમાજ મુગ્ધ થયો. ત્યાર પછી પદ્મપાદે શંકરને હાસ્ય કરી કહ્યું, "હે ગુરૂ! આપ અનંતજ્ઞાનના આધાર સ્વરૂપ છો, અને આ જે મહાનુભાવ આવ્યા છે તેની અલૌકિક શક્તિ જોઈ માલુમ પડેછે કે જાણે બુદ્ધવેદ વ્યાસ આપની પરીક્ષા કરવા આવ્યા હોય એમ લાગેછે. ગુરૂ! જીવલોક, પોતાના સૌભાગ્ય ક્રમે આપના અલભ્ય સંગને પામે તો તેના પક્ષમાં સંસાર સાગર દુસ્તર થાય નહિ. એ વાત કહી પદ્મપાદ નિરવ થઇ ગયા. શંકરે આગંતુક બ્રાહ્મણને કહ્યું "મહાશય! આપના શુભાગમનથી અમે પવિત્ર થયા. આપ મને કૃતાર્થ કરવા આંહી આવ્યા છો. બોલો! મારૂં અદ્વૈત ભાષ્ય આપનું અભિમત છે કે નહિ? મેં બ્રહ્મસૂત્રનું ભાષ્ય રચતાં અત્યંત સાહસ પ્રકાશ કર્યું છે. તે માટે મને ક્ષમા કરશો. તેના ઉત્તરમાં આગંતુક બ્રાહ્મણે કહ્યું "યતિવર! તમારૂં ભાષ્ય અમને અત્યંત પ્રીતિદાયક લાગ્યું છે. તમે અદ્વૈતભાષ્યનું પ્રણયન કરી જ્ઞાની લોકોનો અશેષ ઉપકાર કર્યો છે. તમે ભાષ્ય નિર્માણ કરી સાહસ પ્રકાશ કર્યું નથી. અગર જો કે બ્રહ્મસૂત્ર બીલકુલ દુર્જ્ઞેય છે. તથાપિ તમે તેનો સદર્થ કરી સુખબોધ કર્યું છે. તમે ઉત્કૃષ્ટ ગુરૂની પાસે શીખ્યા છો. ગોવિંદનાથના શિષ્યના મુખથી અસદ્વ્યાખ્યા થઇ શકે? હું તમારૂં ભાષ્ય વાંચી અને તમારો શાસ્ત્રમાં ગંભીર અધિકાર જોઇ બરોબર સમજ્યો છું, જે તમે સઘળા મીમાંસકોમાં શ્રેષ્ટ મીમાંસક છો. તમે સાધારણ મનુષ્ય નથી. તમે સર્વાર્થદર્શી એક અસાધારણ પુરૂષ છો. દિવાકર જેમ અંધકાર રાશી વિદ્રુન્તિ કરી આકાશ મંડળમાં પરિભ્રમણ કરે છે તેમ તમે પણ જગતનો મોહાંધકાર દૂર કરવા આંહી તહીં વિચરણ કરો છો. યતિવર! તમે વેદાંત વ્યાખ્યામાં નિરત થાઓ! હું યથાભિલષિત સ્થાને જાઉં છું.

પ્રયાગતીર્થે ગમન.

આગંતુકનાં વાકય સાંભળી શંકરે કહ્યું "મહારાજ! જુદા જુદા લોકોએ જુદી જુદી ખરાબ વ્યાખ્યા કરી વેદાંત શાસ્ત્રને કલુષિત કર્યું છે. મેં યથાશક્તિ તેનું સંસ્કાર સાધન કરી અદ્વૈત મતની સ્થાપના કરી છે. મારૂં કર્તવ્ય હવે શેષ થઇ રહેલ છે. હવે કાંઇ કરવાનું બાકી નથી, આપ થોડો સમય મણિકર્ણિકાની પાસે ઉભા રહો! હું આપના ઇશ્વર આ

૧ બાહુલ્ય ભયથી આ સ્થળે વાદ પ્રતિવાદ વિવૃત્ત કરાયો નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ક્ષણભંગુર દેહનો પરિત્યાગ કરૂં." તે સાંભળી એ આગંતુક જ્ઞાની બ્રાહ્મણે કહ્યું "અરે યતીંદ્ર! તમે એવું કામ કરો નહીં! હજી જગતના અનેક કૃતવિદ્ય પંડિતો ઉપર તમે જય કર્યો નથી. અગર જો કે તે સઘળા કૃતવિદ્ય પંડિતો ઉપર જય મેળવવાના ઉપયુકત ગ્રંથ તમે બનાવ્યા છે. પણ તમારે ખુદ તેઓને પરાસ્ત કરવા સારૂ થોડોકકાળ પૃથ્વી ઉપર રહેવાનું છે. તમે હાલ પૃથ્વી ઉપરથી અંતર્હિત થાશો તો જગતના લોકની મોક્ષની ઇચ્છા સંપૂર્ણ રીતે તિરોહિત થાશે. યતિવર! તમારા આયુષ્યનો સમય વિધાતાએ અત્યંત ટુંકો નિર્માણ કરી તમને મરજ્યા છે. જુદા જુદા પુણ્ય કર્મદ્વારા તમારા આયુષની વૃદ્ધિ થઇ છે. જ્યાં સુધી ચંદ્ર સૂર્ય, નક્ષત્ર વીગેરે આકાશમંડલમાં રહેશે ત્યાં સુધી તમારૂં ભાષ્ય પૃથ્વી ઉપર રહેશે. જાઓ! વિરોધી વાદીલોકોના મતનું ખંડન કરો તેઓનો ગર્વ તોડી નાખો. તેજસ્વી વાકયદ્વારા અદ્વૈત મતના પરિપંથિ ઓને ભેદવાદથી હઠાવો! એવી વાત કહી આગંતુક બ્રાહ્મણ ચાલ્યો ગયો. શંકર તે બ્રાહ્મણની વાત સાંભળી કાંઇક વ્યથિત થયા. શાથીકે વિવેકી લોકોનું અંતઃકરણ અવાર નવાર કરૂણા રસે આર્દ્ર થઇ જાયછે. ત્યારપછી શંકરે, દિગ્વિજય કરવા ઉપર મનોનિવેશ કર્યો, ભટ્ટપાદદ્વારા પોતાના ભાષ્યનું વાર્તિક કરાવવા સારૂ શંકર દક્ષિણ દિશા તરફ ચાલ્યા.

જે સ્થળે કલિંદ પુત્રી યમુના, પોતાના હૃદયનો પવિત્ર ભાવ કહી દેવા સારૂ જાણે પ્રિય સખી જાન્હવીની સાથે મળી હોય નહિ શું! જે સ્થળે સ્નાન કરવાથી માનવ દિવ્ય દેહ ધારણ કરી સુરલોકમાં જન્મ છે. જે સ્થાને હંસો, તરંગમાલાની ઉપરે કાયમ વિચરણશીલ છે, જે સ્થળે તપસ્વી લોકો નિરંતર બ્રહ્મચિંતામાં નિમગ્ન છે. જે સ્થળે અસંખ્ય નર નારીઓ સ્નાન દાન વીગેરે કરી પુણ્ય કર્મમાં સર્વદા આસકત છે. એવા તે પ્રયાગ તીર્થના સ્થળે શંકર ભ્રમણ કરતા કરતા આવ્યા. જ્યાં યમુના અને સરસ્વતીનો પવિત્ર સંગમ છે. અગર જો કે તે સમયે શંકરની ભેદ બુદ્ધિ સંપૂર્ણ તિરોહિત થઇ હતી અને શંકર અદ્વૈત જ્ઞાનના લાભે કૃતાર્થ થયા હતા. તથાપિ લોકશિક્ષાર્થે ત્રિવેણી તીર્થનું યથાવિધિ સ્તવન

---

૧ પ્રયાગ તીર્થની કથા શ્રુતિમાં પણ છે **सितासिते सरितेयत्र संगते तत्रा प्लुता सो दिवमुत्पतामि** જે ઠેકાણે કૃષ્ણ અને શુકલ બે નદી એકઠી મળે છે. ત્યાં સ્નાન કરવાથી સ્વર્ગમાં જવાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કરી શંકરે શિષ્યો સાથે જલમાં અવગાહન કર્યું. અવગાહન કરી, કેટલોક સમય હૃદયમાં સ્વર્ગીય જનનીનું શંકરે ધ્યાન કર્યું,જે જનનીએ તેમને દશ માસ ગર્ભમાં ધારણ કરી દુઃસહ કલેશ ભોગવ્યો હતો, જેના અસીમ સ્નેહે શંકર લાલિત પાલિત અને પરિવર્દ્ધિત થયા હતા, તે જનની કરૂણા મયી મૂર્તિ તે સમયે વારંવાર શંકરના હૃદયમાં પ્રતિબિંબત થવા લાગી.

શંકર,જલદીથી અવગાહન કાર્ય સમાપ્ત કરી જલદીથી બહાર નીકળ્યા. પુષ્પ સૌરભવાહક સુશીતલ વાયુ મંદમંદ પ્રવાહિત થઇ શંકરની સેવા કરવા લાગ્યો. શંકર, શિષ્યોની સાથે વિશ્રામના નિમિતે તમાલ તરૂથી શોભા પામેલા જાન્હવીના તટે બેઠા.

ભટ્ટપાદ[1] સાથે સાક્ષાત્કાર.

શંકર, પોતાના શિષ્યો સાથે કથોપકથન કરતા હતા. એટલામાં પાસે કોલાહલ ધ્વનિ ઉઠયો-લોક બોલે છે-" જેણે વેદવાકયનું પ્રામાણ્ય સ્થિર કર્યું છે, જેના પ્રસાદે, સ્વર્ગવાસી દેવલોકો પ્રાકતન યજ્ઞ ભાગ મેળવી શકે છે, જેણે સઘળા મંત્રનું અધ્યયન કર્યું છે, નદીના જલમાં અવગાહન ની જેમ જેણે સર્વ શાસ્ત્રમાં અવગાહન કર્યું છે, જેણે સઘળા દુષ્ટતંત્ર દૂર કરી દીધા છે, જે મહા પુરૂષની કીર્તિ આખા જગતમાં વ્યાપ્ત છે, તે [2] કુમારિલ ભટ્ટ ગુરૂના પરાજયથી પેદા થયેલા દોષના નિરાકરણ સારૂ આરિતકય બુદ્ધિદ્વારા પ્રણોદિત થઇ તુષાનલમાં પ્રવેશ કરે છે " એ વાત સાંભળી શંકરે, સત્વર કુમારિલની પાસે જઇ જોયું કે ભટ્ટપાદ તુષાનલમાં અવસ્થત છે. પ્રખ્યાત નામ વાળા ભટ્ટ પ્રભાકર વીગેરે પ્રિય શિષ્યો, અશ્રુ પૂર્ણ નયને તેની ચારે તરફ વીંટાઇ ઉભા છે, પ્રધૂમિત તુષાનલમાં ભટ્ટના અંગ પ્રત્યંગ થોડા ઘણાં બળ્યાં હતાં, કેવળ તેનું વદન મંડલ ઉત્તમ કમલની જેમ શોભા પામતું હતું.

---

૧ કુમારિલ ભટ્ટનું બીજું નામ ભટ્ટપાદ તેની અનન્ય સાધારણ કીર્ત્તિ માટે લોકો તેને સ્વમુખે નહિ બોલાવતાં ભટ્ટપાદ નામની ગૌરવયુકત ઉપાધિદ્વારા બોલાવે છે ૨ શંકરાચાર્યે શારીરક ભાષ્યના ૧-૧-૩ સૂત્રના છેવટે કુમારિલભટ્ટનો મત ઉધ્ધૃત કર્યો છે, એ જોઇ કેટલાક લોક અનુમાન કરે છે કે, કુમારિલ ભટ્ટ શંકરાચાર્યના આવિર્ભાવ પહેલા બહુપૂર્વે હતા પણ કુમારિલના જીવિત કાલમાં શંકરે તેનો મત ઉધ્ધૃત કર્યો છે. [મુખબંધ જુઓ]

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભટ્ટપાદે, સુખ્યાતિથી શંકરનું નામ અગાઉથી સાંભળ્યું હતું, અને શંકરનાં સારાં કામોથી ભટ્ટપાદની પહેલાંથી વાકીફગારી હતી. તેણે શંકરને જોઈ અભિવાદન કરી કહ્યું " તમારા જેવા માણસનાં દર્શન અતિ દુર્લભ છે, મેં પૂર્વ જન્મે અત્યંત તપનો સંચય કર્યો હશે જેથી આપ આજ મારા દૃષ્ટિપથે આવ્યા. આ અસાર સંસારના તાપથી જેઓ એકાંત સંતપ્ત છે, તેઓને શીતલતા દેવા સારૂ આપના જેવા મહાત્માની આવશ્યકતા છે, આપનાં જેવા મહાત્મા આ સંસારમાં નહોય તો મુમુક્ષુને આ સંસાર સાગર ઉતરવાનો બીજો કોઇ ઉપાય નથી. મેં આ જન્મમાં અનેક નિબંધ રચ્યાં છે. [૧] કર્મ માર્ગનો નિર્ણય કર્યો છે. નૈયાયિક લોકની યુક્તિની જાળ તોડી છે, વૈષયિક સુખ અને દુઃખનો અનુભવ કર્યો છે, પણ કોઇ કમેકાળનું અતિક્રમણ કરી શકયો નથી. મેં સ્વતઃ સિદ્ધ વેદનું પ્રામાણ્ય સ્થાપન કરવા જતાં વેદવાકય અને લૌકિક વાકયદ્વારા અંગીકૃત ઇશ્વરનું નિરાકરણ કર્યું છે. હે યતિવર! ઇશ્વર વિના જગત સુખ સ્વચ્છંદે રહી શકે નહિ તેથીજ એ ઇશ્વરનો અપલાપ કરવો એ મારો ઉપદેશ નથી. મેં કેવળ તર્કબળે ઇશ્વરનું નાસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કર્યું છે વસ્તુતાએ ઈશ્વરનું નાસ્તિત્વ પ્રતિપાદન કરવાનો મારો ઉપદેશ નથી, વેદ વિરોધી બૌદ્ધ લોકોના આક્રમણે વેદોકત માર્ગ એકદમ વિરલ પ્રચારવાળો થયો. બૌદ્ધ લોકોનો એકાંત પરાજય કરવા સારૂ અને વૈદિક આચારની રક્ષા કરવા સારૂ હું કર્મમાર્ગમાં [૨] પ્રવૃત્ત થયો. તે સમયે બૌદ્ધ માર્ગ અત્યંત પ્રબલ થઇ પડયો, બૌદ્ધમતાનુસારીઓ, રાજા, રાજકીય અમાત્ય વર્ગ અને જનપદવાસીઓને સ્વવશે રાખ-

---

૧ કયાં કર્મ વિહિત છે અને કયાંકર્મ નિષિધ્ધ છે એ સ્થિર કર્યું છે.

૨ એક સમયે બૌદ્ધ માર્ગ સઘળા ભારત વર્ષમાં અત્યંત પ્રબલ થઈ પડયો હતો ભારત વરસમાં એવું કોઈ ગામ કે નગર નહોતું કે જેમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પ્રાબલ્ય ન હોય. કુમારિલભટ્ટ પ્રથમ એ પ્રબલ ધર્મ સંપ્રદાયના વિરૂધ્ધે અભ્યુત્થાન કર્યું ત્યાર પછી શંકરાચારયથી અને બીજા ધર્મ પ્રવર્તકની ચેષ્ટાથી બૌધ્ધ ધરમ ભારત વર્ષમાંથી તિરોહિત થયો. કુમારિલભટ્ટે કયા અને કોના વંશમાં જન્મ લીધો, તે નિશ્ચિત થઈ શકયું નથી, પણ કરવોત્પતિ નામના એક ગ્રંથથી જણાય છે કે કુમારિલભટ્ટ નામનો એક ઉત્તર દેશવાસી બ્રાહ્મણ હતો તેણે મલબારમાં આવી બૌધ્ધ લોકોને તર્કથી પરાસ્ત કર્યા, તેણે સ્વરચિત માનવ શ્રોતસુત્ર ભાષ્યમાંઅને તંત્રવારતિકમાં પૂરવાચાર્ય, વૃધ્ધાચાર્ય ભાષ્યકાર, બ્રાહ્મણ ભાષ્યકર, ગૃહ્યભાષ્યકાર, હારિત ભાષ્યકૃત સૂત્રકાર, યજ્ઞ ભાષ્યકાર, વેદ ભાષ્યકાર વીગેરે નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે કુમારિલભટ્ટે તેના મીમાંસા તંત્રવારતિક ગ્રંથમાં અને બીજા નિબંધમાં વેદ વિરોધી બૌધ્ધોના વાંધાનું ખંડન કરતાં

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વાસારૂ નિયત બૌદ્ધ શિષ્યો સાથે બૌદ્ધ માર્ગનો પ્રચાર કરવા સારૂ નિયત પ્રયત્નશીલ થઇ કહેતા હતા જે. " હે ગૃહસ્થો ! જુઓ ! રાજા લોકો અમારે વશ છે. અમાત્ય લોકો અમારા આજ્ઞાવહ છે. આ દેશ અમારોજ છે. તમે કોઇ દિવસ વૈદિકમાર્ગ ઉપર આદર કે શ્રદ્ધા કરો નહિ. વેદોકત ક્રિયા કલાપ છોડી દ્યો, તમે અમારા શાસ્ત્રનો આશ્રય કરો, વેદ માર્ગનો આશ્રય કરો નહિ. વૈદિક વાક્યનું કોઇ જાતનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ નથી, એટલે કે વૈદિક વિધિ કોઇ પણ રીતે શ્રધ્ધેય નથી."

ઉપરનાં બૌદ્ધ વાક્યો સાંભળી હું બીલકુલ વ્યથિત થયો, ત્યારપછી કોઇ પણ રીતના પ્રતિકારનાં ઉપાય ન ભાળતાં વિચક્ષણ બૌદ્ધ લોકોની સાથે હું વિવાદમાં પ્રવૃત્ત થયો, બૌદ્ધ લોકોના સિદ્ધાંત રહસ્યની મને માહીતગારી ન હોવાથી હું તેઓનો શાસ્ત્રવાદમાં પરાભવ કરી શક્યો નહિ. છેવટે લાઇ લાજ થઇ બૌદ્ધનો શરણાપન્ન થયો. બૌદ્ધનો શિષ્ય થઇ તેઓનો ઉપદેશ લેવાની મને ફરજ પડી. એ પ્રમાણે કેટલોક સમય વ્યતિત થયો. એકવાર કુશાગ્ર જેવી તીક્ષણ બુદ્ધિવાળા બૌદ્ધ વિદ્વાને પોતાની યુકિતદ્વારા એક વૈદિક વાક્યને દુષિત કર્યું. તે સાંભળી મારી આંખમાંથી અશ્રુબિંદુ પડયાં. પાસે રહેલા બૌધ્ધો મને જોઇ વૈદિક બ્રાહ્મણની શંકા કરવા લાગ્યા. તે દિવસથી તેઓએ મારા તરફનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ભાવ છોડી દીધો. બૌધ્ધ લોકો પરસ્પર એવી રીતનું કથોપકથન કરવા લાગ્યા જે " અગર જો કે આપણે આપણા વિષયને આપણા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરાવીએ છીએ તો પણ હવે પછી આપણે એવું અધ્યયન માણસને પારખી કરાવવું. આ બલવાન બ્રાહ્મણે આપણા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું.. આપણી સઘળી યુકિતઓ તેણે જાણી લીધી. તેને હવે આંહીથી કાઢી મુકવો જોઇએ, હવે તેને

શાસ્ત્રની જે મનોહર વ્યાખ્યા કરી છે તેથી તે અસાધારણ વિદ્વતાનો પરિચય આપે છે કુમારિલ ભટ્ટ મીમાંસક હતો, વૈદિક યાગ યજ્ઞનો ઉપદેશ દેતો હતો; વેદ વિરૂધ શાક્ય શાસ્ત્ર અને જૈન શાસ્ત્રને તે શાસ્ત્ર કહી સ્વીકારતો નહિ, તેના સમયમાં અનેક બૌધ્ધો એ બૌધ્ધ મારગ છોડી વૈદિક માર્ગ પકડયો હતો, મીમાંસા દર્શન મતમાં ઈશ્વરની અસિધ્ધિ છે, કર્મફળ જીવના શુભા શુભ ફલનુ નિદાન, યાગ યજ્ઞ કરવા એજ યુકત છે અનુષ્ઠિત યાગ યજ્ઞ દ્વારા સુકૃતની સૃષ્ટિ થાય છે સુકૃતનો ફળ સ્વર્ગાદિ પ્રાપ્તિ છે, કુમારિલ ભટ્ટે શબરભાષ્યના પ્રથમ અધ્યાયના પ્રથમ પાદના વાર્તિક કર્યા છે તેનું નામ શ્લોક વાર્તિક અને પ્રથમ અધ્યાયના દ્વિતીય પાદથી ચોથા અધ્યાયસુધી જે વાર્તિક કર્યા છે. તેનું નામ તંત્રવાર્તિક અને પંચમ અધ્યાયથી દ્વાદશ અધ્યાયસુધી જે વાર્તિક રચ્યાં છે તેનું નામ લઘુવાર્તિક.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

આંહી રહેવા દેવો એ ઉચિત નથી, એ આસામીથી આપણા વિલક્ષણ અનિષ્ટની સંભાવનાછે.

એવી રીતની મસલહત કરી એક દિવસ બૌદ્ધ લોકો, અહિંસા પરાયણ વૈદિક લોકોની સાથે એક સ્થાને એકઠા થયા. તેઓએ વેદના પ્રામાણ્યની પરીક્ષા નિમિતે એક ઉંચા મહેલના ઉપરના ભાગ ઉપરથી મને ભૂતલ ઉપર ફેંક્યો, હું પડવાના સમયે બોલ્યો " વેદ જો સત્ય હોય તો હું મહેલના ઉપરના ભાગ ઉપરથી પડી જીવતો રહું " ત્યારપછી હું ભૂતલ ઉપર પડયો, અને જીવતો રહ્યો.પણ વેદના પ્રામાણ્ય સંબંધે "જો" એવું સંદેહસૂચક પદ પ્રયોગ કરવાથી અને કપટતાનું અવલંબન કરી બૌદ્ધ ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્ર શીખી લેવાથી મારી એક આંખ વિનાશ પામી. જે એક પણ અક્ષરનું પ્રદાન કરે તે ગુરૂ. મેં બૌદ્ધ અધ્યાપકો પાસેથી વિધિપૂર્વક શાસ્ત્રોપદેશ લીધો તેથી તેઓ મારા ગુરૂ. મેં એ ગુરૂપદ વ્યર્થ બૌદ્ધ કુલનું ધ્વંસસાધન કર્યું છે, તેથી મારું અસાધારણ પાપ થયું. વળી મહર્ષિ જૈમિનિના મીમાંસક દર્શનનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરી ઈશ્વરનું નિરાકરણ કર્યુંછે. ઈશ્વરનું નાસ્તિત્વ પ્રમાણ કરવાથી વળી મને અસામાન્ય મોટું પાપ લાગ્યું છે. તેથી હે યતિવર ! હું એ બે પ્રકારના પાપ થકી નિષ્કૃતિ પામવા સારૂ હાલ તુષાનલમાં પ્રવેશ કરું છું."

શંકર, અત્યંત આગ્રહ સાથે ભટ્ટપાદની વાત સાંભળતા હતા. ભટ્ટપાદનું કહેવું સમાપ્ત થયું ત્યારે શંકરે કહ્યું, " આર્યા હું સઘળા વૃત્તાંતથી વાકેફ થયો. મોટા આક્ષેપનો વિષય છે. કે હું અગાઉથી તમારો સાક્ષાત્કાર કરી શકયો નહિ. તમે જાણતા હશો કે મેં અદ્વૈત મત દૃઢ કરવાના મતથી બ્રહ્મસૂત્રનું એક ભાષ્ય પ્રણયન કર્યું છે. મારી અત્યંત એકાંત વાસના છે કે તમે એ ભાષ્યનું વાર્તિક કરો " શંકરની એ વાત સાંભળી ભટ્ટપાદે કહ્યું "યતિવર આપે બ્રહ્મસૂત્રનું ભાષ્ય પ્રણયન કર્યું છે. એ વાત મારા જાણવામાં આવી છે આપના ભાષ્ય ઉપર વૃત્તિની રચના કરી હું યશસ્વી થાઉં. અને એ પ્રમાણે વૃત્તિ કરવાની મારી બલવતી ઈચ્છા હતી. તમે આર્ય લોકોના કલ્યાણ સારૂ પૃથ્વી ઉપર અવતર્યા છો. અદ્વૈત મત સ્થાપવા અને તેનો દૃઢ પ્રચાર કરવા સારૂ પૃથ્વી ઉપર સંચરો છો જો તુષાનલના પ્રવેશ પૂર્વે આપે આવી મને દર્શન આપ્યાં હત તો પાપક્ષયના માટે હું એવી રીતના તુષાનલમાં પેસવાનું કાર્ય ન

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કરત. યતિવર, હું ગુરૂહિંસા અને ઈશ્વર નિરાકરણ એ બન્ને પાપના દીક્ષા ગ્રહણ પૂર્વક હવે તુષાનલમાં પ્રવેશ કરૂં છું જેથી આપના રચેલા ભાષ્ય ઉપર મારાથી વૃત્તિ રચાય તેમ નથી. મોટા પરિતાપનો વિષય છે કે શબર ભાષ્યની વૃત્તિ મારાથી રચાણી અને આપના ભાષ્યની વૃતિ મારાથી રચાણી નહિ. એ વાત બોલી ભટ્ટપાદ ચૂપ થઇ રહ્યા. શંકરે ફરીથી ભટ્ટપાદને કહ્યું " હું સંપૂર્ણ રીતે જાણું છું જે તમે બૌદ્ધ સંપ્રદાયના વિનાશ સારૂ ભૂતલ ઉપર અવતર્યા છો. જે બૌદ્ધ સંપ્રદાય વૈદિક સંપ્રદાયને તોડવા તૈયાર થયો, તે બૌદ્ધ સંપ્રદાયને તોડવા સારૂ તમે તેનાં શાસ્ત્રનાં રહસ્ય જાણવા બૌદ્ધ ધર્મમાં દાખલ થયા તેમાં પાપ કેવું. તમે સજ્જન લોકોને વેદોકત માર્ગમાં પ્રવૃત્ત રાખવા સારૂ એ વ્રતનું અવલંબન કર્યું છે. હું તમને મારા કમંડળુના જલથી ઉજલિત કરૂં છું તમે જીવન ધારણ કરી સ્વસ્થ થઇ મારા ભાષ્ય ઉપર વાર્તિક કરો.

ભટ્ટપાદે તેના ઉત્તરમાં અતિવિનીત ભાવે શંકરને કહ્યું, " યતિવર ! આપ યોગ બલના પ્રભાવે શું ન કરી શકો ! આપનો યોગ પ્રભાવ દેદીપ્યમાન. આપની કૃપા અને અનુગ્રહ હોય તો મૃત આસામી જીવન મેળવે કિંતુ મેં દીક્ષા ગ્રહણ પૂર્વક જે વેદોકત વ્રતનું અવલંબન કર્યું છે તેનો પરિત્યાગ કરવાથી હું પ્રત્યવાય ભાગી થાઉં તેમ છું એમ કરવાથી પંડિતોમાં મારી નિંદા થાય તેમ છે. એથી આપના અનુરોધ પ્રમાણે ન કરી શકવાથી હું અત્યંત દુઃખિત અને શોકાતુર છું. આપ મને ક્ષમા કરો.હાલ મારે કોઇ પણ વિષયમાં વાસના નથી. આપે વારાણસી ધામમાં જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ દીધો છે એ બ્રહ્મવિદ્યાએ તારક બ્રહ્મ નામ મારા કર્ણમાં સંભળાવી મને કૃતાર્થ કરો. તમે સઘળા ધર્મમત ખંડન કરનારા હોઈ વૈદિક અને અદ્વૈતવાદના પ્રચારમાં વ્રતી છો. આપ હવે જાઓ, જેનો કીર્તિકલાપ, દિગ્દિગંતે જઇ વિશ્રામ કરી રહ્યો છે તેવા મંડનમિશ્ર ઉપર શાસ્ત્રવાદથી જય મેળવો. વધારે શું કહું તેના ઉપર જય મેળવવાથી તમે સઘળું જગત જીત્યું એમ બનશે. મંડનમિશ્ર હાલ, વૈદિક કર્મ માર્ગમાં પ્રચાર કરે છે, તેને નિવૃતિ શાસ્ત્ર ઉપર વા મોક્ષ વિષય ઉપર કાંઇ પણ આસ્થા નથી આપ તેના ઉપર જય મેળવી તેને વશીભૂત કરો. મંડનમિશ્ર મુક્તિ માર્ગનું અવલંબન કરે તેમ જઇ તમે કરો. શાસ્ત્રમાં, મારા કરતાં મંડનમિશ્રનો જબરો અને વધારે અધિકાર છે. મારા શિષ્યોમાં મંડનમિશ્ર મોટા વિદ્વાન છે મારી તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ છે, તેને વાદમાં જીતવાથી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

આપની અભીષ્ટ સિદ્ધિ થાશે મંડનની પત્નીનું નામ ઉભયભારતી છે ભૂતળે સાક્ષાત સરસ્વતી અવતરી છે. આપ વાદમાં તેને સાક્ષ્ય કાર્યમાં નીમશો. તમે મંડનમિશ્ર ઉપર જય મેળવી મંડનમિશ્રદ્વારા આપના ભાગ્યનું વર્ણિક કરાવશો. હે યોગીંદ્ર હવે આપ વિલંબ કરો નહિ. જલદી આપ તાકશ્લોકનું નામ મને સંભળાવી કૃતાર્થ કરો તો પણ ક્ષણકાળ આંહી હો. હું આપના દર્શન કરતાં કરતાં પ્રાણત્યાગ કરું.

ભટ્ટપાદે એ વાત કરી ત્યાર પછી શંકરે પ્રદીપ્ત સુખ અને પ્રકાશ સ્વરૂપ તારક શ્લોકનામ ભટ્ટપાદના કર્ણમાં સંભળાવ્યું. ભટ્ટપાદે, શંકરની દિવ્ય મૂર્તિ નિરીક્ષણ કરતાં કરતાં તત્ક્ષણે પાર્થિવ દેહનો ત્યાગ કર્યો.

ષષ્ઠ અધ્યાય.

માહિષ્મતી નગરીમાં ગમન.

ત્યાર પછી શંકર શિષ્યોની સાથે મંડનમિશ્રનો શાસ્ત્રવાદથી પરાજય કરવા સારૂ માહિષ્મતી નગરી તરફ ચાલ્યા. કેટલાક દિવસ પર્યટન કરી. જુદા જુદા પ્રકારની હવેલીઓથી પરિશોભિત મંડનમિશ્રની વાસ ભૂમિ માહિષ્મતી નગરીમાં[૧] શંકર આવી પહોંચ્યા. નગરીની અપૂર્વ શોભા જોઇ આનંદથી અને વિસ્મયથી શંકરનું હૃદયમુગ્ધ થઇ ગયું. શંકરે વિશ્રામના અર્થે રહેવા નદીના તીરે આવેલા એક મનોહર ઉપવનમાં પ્રવેશ કર્યો કમલ વન વિહારી સુશીતલ પવન, મૃદુમંદ વાઈ તેમના શરીર ઉપર સુધા વર્ષણ કરવા લાગ્યો. કેટલોક સમય વિશ્રામ કર્યા પછી નર્મદાના પવિત્ર જલમાં અવગાહન કાર્ય સંપન્ન કરી. શિષ્યોની સાથે મંડનમિશ્રના ઘર તરફ જવા શંકર નીકળ્યા. મંડનમિશ્રનું ઘર ક્યાં છે? એ શંકરના જાણવામાં નહોવાથી, શંકરે તે બાબત રાજ માર્ગ ગામિનીઃ કેટલીક પરિચારિકાઓને

૧ મંડનમિશ્રે, પોતાની જન્મભુમી રાજગૃહનો ત્યાગ કરી માહિષ્મતી નગરીમાં આવી પોતાના જીવનનો બહોળો કાળ કહાડયો હતો, માહિષ્મતી નગરી મધ્ય ભારત વર્ષની અંદર વિંધ્ય પર્વત અને નર્મદાની વચ્ચે જબલપુરની પાસે. રેવા નદીનું બીજું નામ નર્મદા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પૂછ્યું. તેઓ મંડનમિશ્રની દાસીઓ હતી, જલ લેવા સારૂ જતી હતી. શંકરના પૂછવાના ઉત્તરમાં તેઓ બોલી "જે ઘરનાદ્વારે પાંજરામાં રહેલી પોપટની માદાઓ, "વેદવાકય સ્વતઃ પ્રમાણ છે. કે પરતઃ પ્રમાણ છે" એમ બોલી તર્કવિતર્ક કરે છે. તે ઘર મંડનમિશ્રનું જાણવું," જે ઘરના દ્વારે પાંજરામાં રહેલી પોપટની માદાઓ, "કર્મજ જીવના શુભાશુભ ફળનું પ્રદાન કરે છે કે ઈશ્વર શુભાશુભ ફલનું પ્રદાન કરે છે." એમ બોલી તર્કવિતર્ક કરે છે, તેજ ઘર મંડનમિશ્રનું જાણવું. વળી જે ઘરનાદ્વારે પાંજરામાં રહેલી પોપટની માદાઓ, "જગત્ નિત્ય છે કે અનિત્ય છે" એમ બોલી તર્કવિતર્ક કરે છે તે ઘર મંડનમિશ્રનું જાણવું.

દાસીઓના એ વાત સાંભળી શંકરના મનમાં અત્યંત કૌતુહલ પેદા થયું. તેણે વિચાર્યું, કેવું અજબ! કેવું આશ્ચર્ય! મંડનમિશ્ર એવો અસાધારણ પંડિત છે કે તેના ઘરની પાળેલી પોપટની માદાઓ અને બીજી દાસીઓ પણ દર્શનક પ્રશ્ન ઉઠાવી તર્કવિતર્ક કરે છે? ત્યાર પછી શંકર મંડનમિશ્રના ઘરમાં ઉપસ્થિત થયા. તે દિવસે મંડનમિશ્ર પિતૃ શ્રાદ્ધ કરતો હતો. ઋષિતુલ્ય બે બ્રાહ્મણને યથાવિધિ નિમંત્રણ પૂર્વક ઘેર લાવી, તેઓના ચરણ ધોતો હતો. મંડનમિશ્રપ્રવૃતિ શાસ્ત્રમાં આસ્થાવાન હતો. વૈદિક કર્મ કાંડ ઉપર અત્યંત આશકત હતો. શિખા અને યજ્ઞોપવીત વિહીન મુંડીત મસ્તક શંકરને જોઈ તે કુપિત થયો. શ્રાદ્ધકાળે મુંડિત મસ્તક સન્યાસીનું દર્શન શાસ્ત્રમાં નિષિદ્ધ છે. એમ જાણી શંકરના દર્શનથી મંડનમિશ્ર અત્યંત કોપાવિષ્ટ થયો. ત્યારપછી બંને વચ્ચે પરસ્પર વાદવિતંડા ચાલી. મંડને કહ્યું. અરે આગંતુક! જો! ગધેડો પણ જે વહન કરવાને કાતર છે તું તે કથા અનાયાસે વહન કરે છે અને શિખા તથા યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવામાં તને શો એટલો બધો ભાર માલુમ પડયો."

પ્રત્યુત્તરમાં શંકરે કહ્યું—"સ્ત્રી જેનો તિરસ્કાર કરે અને પાછો તે સ્ત્રી ઉપર અનુરકત થાય તેનું નામ ગધેડો. સ્ત્રીથી તિરસ્કૃત થયેલો અને પાછો સ્ત્રી ઉપર આસકત થયેલ ગધેડો, જે વહન કરવું ઈશ્વર જાણે છે, હું તે કંથાનો ભાર વહન કરું છું, અને તેનો ભાર હલકો કરું છું તેમાં મારો શો દોષ, જુઓ શ્રુતિમાં કહેલછે કે "परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायात्" બ્રાહ્મણે કર્મ

---

૧ કેટલાક મતમાં વેદ નિત્ય તેથી સ્વતઃ સિદ્ધ પ્રમાણ કેટલાકમતમાં બ્રહ્મના નિશ્વસિતની જેમ બ્રહ્મથી પેદા થયેલ. એથી જે બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન તે અવશ્ય પરતઃ પ્રમાણ.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સંચિત સ્વર્ગ વીગેરે લોકની પરીક્ષા કરી વૈરાગ્ય અવલંબન કરવું **"यदहरेवविरजेत्तदहरेवप्रव्रजेत्"** જે દિવસે સંસાર વૈરાગ્ય ઉપસ્થિત થાય તેજ દિવસેજ પ્રવ્રજ્યા [સંન્યાસ] આશ્રમ કરવી " **ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहादेव वनाद्वा संन्यस्य श्रवणं कुर्य्यात्** બ્રહ્મચર્ય થકી કિંવા ગૃહસ્થાશ્રમથકી અથવા વાનપ્રસ્થાશ્રમથકી સઘળું ત્યાગ કરી આત્મતત્વ શ્રવણ કરવું" **" न कर्मणा न प्रजयाधनेन, त्यागेनैकेन अमृतत्वमानशुः "** કર્મદ્વારા, સંતાનદ્વારા કે ધનદ્વારા મોક્ષ લાભ થાતો નથી. એક માત્ર ત્યાગ સ્વીકારથીજ મોક્ષ લાભ થાય છે. " **अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुंडोऽपरिग्रह "** પરિવ્રાજક વર્ણ ભેદ શૂન્ય, વસ્ત્રવિહીન, મુંડિત મસ્તક થવો જોઇએ. દાર પરિગ્રહ તેણે ન કરવો " એથીજ શિખા અને યજ્ઞોપવીત રાખવાથી ઉપર કહેલ શ્રુતિ વાકય ઉપર ભાર અર્પણ કરાય છે તે માટેજ મેં શિખા અને યજ્ઞોપવીતનો ત્યાગ કર્યો છે. વળી જો સંન્યાસ સિવાય કદાચ બ્રહ્મનિષ્ટા થાતી નથી એથીજ મેં આશ્રમોચિત ચિન્હ શિખા અને ઉપવીત તત બ્રહ્મત્વ લાભના ઉદ્દેશે સંન્યાસ ધર્મ સ્વીકાર્યો છે, તેમાં તું શા સારૂ ક્રોધ પામે છે એ કાંઇ માલુમ પડતું નથી.

ઉત્તરમાં મંડનમિશ્રે કહ્યું, અરે આગંતુક સમજ્યાણું ! પત્નીની રક્ષા કરવામાં અસમર્થ હોઇ તેં ગૃહત્યાગ કર્યો છે, જે હોય તે ખરૂં. હાલ શિષ્યોનો ભાર અને પુસ્તકોનો ભાર વહન કરવાથી તારી વિલક્ષણ બ્રહ્મનિષ્ટા જાહેર થાય છે. "

શંકરે કહ્યું, " અહો ગૃહસ્થ પ્રવર ! બ્રહ્મચર્યની અવસ્થામાં ગુરૂ શુશ્રુષા કરવામાં આળસ જાણી ગુરૂકુળથકી ઘેર આવ્યો છે અને કાયમ પ્રતિક્ષણ પત્ની સેવામાં અનુરકત રહેવાથી તારી જે [૨]કર્મનિષ્ટા જાહેર થાય છે તે હું સારી રીતે જાણી શકયો. "

શંકરની એ વાત સાંભળી મંડનમિશ્રે કહ્યું " અરે આગંતુક! સ્ત્રી લોકનાજ ગર્ભમાં પ્રથમ વાસ કર્યો, સ્ત્રી લોકેજ તને લાલન પાલન કરી ઉછેર્યો;તું એવો મૂર્ખ અને કૃતઘ્ન થયો કે એ સ્ત્રી લોકનો ઉપકાર ભુલી જઈ સ્ત્રી લોકનીજ નિંદા કરે છે."

---

૧ બ્રહ્મનિષ્ટા બ્રહ્મ પરાયણતા ૨ કર્મનિષ્ટા-ગૃહસ્થના કર્તવ્ય વેદોકત પંચયજ્ઞના કર્મ. બ્રહ્મયજ્ઞ, દેવયજ્ઞ, પિતૃયજ્ઞ, ભૂતયજ્ઞ, અને નરયજ્ઞ વેદાધ્યયન બ્રહ્મયજ્ઞ, શ્રાદ્ધ પિતૃયજ્ઞ, હોમદેવયજ્ઞ ભૂતબલિભૂતયજ્ઞ અને અતિથિ પૂજા નૃ યજ્ઞ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

તેના ઉત્તરમાં શંકરે કહ્યું "હા હું મૂર્ખ ખરો, પણ તારો વ્યવહાર પણ અલ્પ અજ્ઞતાનો પરિચાયક નથી, તેં શૈશવ અવસ્થામાં જે સ્ત્રી જાતિનું દુગ્ધપાન કર્યું જેના દેહથી તું ઉત્પન્ન થયો તે સ્ત્રી જાતિની સાથે પશુના જેવો કેવો વ્યવહાર કરે છે તે વિચારી જો!"

ત્યારપછી મંડનમિશ્રે કહ્યું, હા! અમે પશુ ખરા પણ તેં જે ગાર્હપત્ય આહવનીય અને દક્ષિણ નામના ત્રણ પ્રકારના અગ્નિનો ત્યાગ કરી સંન્યાસ ગ્રહણ કર્યો, તેથી ઇંદ્ર હત્યાના પાપે લિપ્ત થયો. શ્રુતિમાં છે કે જે એ ત્રણ અગ્નિનો પરિત્યાગ કરે તે વીરહા[1] અર્થાત્ ઇંદ્ર હત્યાકારી થાયછે.

શંકરે ઉત્તર આપ્યો કે "સુજે તેટલા પાપ હો પણ આત્મહત્યારૂપ પાપ કરતાં બીજાં પાપ વધારે ચઢતાં નથી." આત્મતત્વ ન જાણી તું તે આત્મહત્યારૂપ પાતકથી લિપ્ત થયોછે, શ્રુતિમાં કહેલછે જેઓ "બ્રહ્મવિત્ નથી તેઓ આત્મઘાતી[2] છે" આત્મઘાતીઓ મરણાંતે અસુર્ય નામના તમિરાચ્છન્ન લોકમાં જાય છે.

મંડને કહ્યું, "તું દ્વારપાળને છેતરી શા સારૂ ચોરની જેમ આવ્યો?"

શંકરે જવાબ આપ્યો કે "હા હું ચોરની જેમ આવ્યો છું ખરે કિંતુ ભિક્ષુકોને આહારનો ભાગ ન આપી શા સારૂ ચોરની જેમ વિષય ઉપભોગ કરે છે?"

મંડનમિશ્રે કહ્યું "કયાં બ્રહ્મ! અને કયાં તારા જેવો બુદ્ધિહિન માણસ! કયાં સન્યાસ અને કયાં કલિકાળ! તું કેવળ સુસ્વાદુ અન્નના લોભે આવી રીતનો યતિનો વેશ ધારણ કરી પૃથ્વી ઉપર ભટકે છે"

શંકરે જવાબ આપ્યો કે "કયાં સ્વર્ગ અને કયાં તારા જેવો સંસારાસક્ત માણસ! કયાં અગ્નિહોત્ર યાગ અને કયાં ઘોર કલિકાળ! મને માલુમ પડયું છે જે કેવળ ઇંદ્રિય સુખના ઉપભોગ સારૂ છળના કરી તું ઢોંગી ગૃહસ્થ થઈ બન્યો છે.

---

१ वीरहावारा वदेवानां योऽग्नी वुद्धा सयाति। इति श्रुतिः॥

२ असन्नेवस भवत्यसद् ब्रह्मेतिचेद वेद इति श्रुतिः ३ असुर्य्यानाम ते लोका अंधेनतमसावृताः नांस्ते मेत्याभि गच्छंति येकेचात्म नूभोजनाः" इति श्रुति.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકરની વાતથી ક્રોધ પામી મંડનમિશ્રે કહ્યું "જા હું કર્મકાળે મૂર્ખની સાથે વાત ચીત કરવા ચાહતો નથી." એમ બોલી મંડનમિશ્ર ચૂપ થઇ રહ્યો. તે સમયે નિમંત્રિત ઋષિ જેવા બે પંડિતોએ કહ્યું "ભાઇ મંડન! જેની સ્ત્રી પુત્ર વીગેરેની કામના નષ્ટ પામી છે. જેને આત્મતત્વની સંપૂર્ણ માહેતી છે તેના તરફ દુર્વાક્યનો પ્રયોગ કરવો એ સારા માણસનું કામ કહેવાય નહિ. એ વ્યકિત યતિ છે. એટલે તે નારાયણ સ્વરૂપ છે. તે કૃપા કરી તમારે ઘેર આવ્યા છે એટલે તેની સાથે આદરથી ભાષણ કરી તેનું નિમંત્રણ કરો"

મંડનને ઉત્તમ શિક્ષા મળી. તેણે એ બે બ્રાહ્મણના ઉપદેશથી શાંત મૂર્તિ ધારણ કરી આચમનાંતે શાસ્ત્રવિત પંડિતની જેમ શંકરની અર્ચના કરી, ભિક્ષા ગ્રહણ સારૂ શંકરને નિમંત્રણ કર્યું.

શંકરે કહ્યું "વિદ્વદ્વર હું તર્કભિક્ષાની કામના કરી તારી પાસે આવ્યો છું.મારે અન્નભિક્ષાનું કાંઇ પ્રયોજન નથી.મારો આ સમયે પ્રસ્તાવ એવો છે જે શાસ્ત્રવિવાદમાં જે,જેનાથી પરાસ્ત થાય તે તેનું શિષ્યત્વ સ્વીકારે. આવી શરતથી હું તર્કભિક્ષા કરૂં છું તે તું આપ! તને ખબર દેવા જોઇએ કે વેદાંત શાસ્ત્રના માર્ગનો વિસ્તાર કરવા સિવાય મારૂં બીજું કાંઇ વાંછનીય નથી. તું સર્વદા યજ્ઞ કાર્યમાં વ્રતી થઇ સંસાર સંતાપ હારી તેજ વેદાંતોપદિષ્ટ મુક્તિ માર્ગ ઉપર અવજ્ઞા જાહેર કરે છે હું સઘળા વિપક્ષને પરાજીત કરી વેદાંત માર્ગ વિસ્તૃત કરવા અત્યંત પ્રયત્નશીળ છું. તું મારો એ વદાંતનો સિદ્ધાંત સાંભળી, તે સિદ્ધાંતનો ઉત્તમ મતપકડ. નહિ તો મારી સાથે વિવાદ કર. જો વિવાદ ન થાય તો બોલી જા કે, મંડનમિશ્ર શંકર પાસે પરાજય પામ્યો."

શંકરનાં એવી રીતનાં ગર્વિત વાકય સાંભળી મંડનમિશ્ર વિસ્મયાપન્ન થયો. અને પોતાનું ગૌરવ રાખવાના ઇરાદે બોલ્યો, "મહાશય ! ખુદ સહસ્ત્રવદન ફણિપતિ અનંતનાગ આવે તોય શું? પણ આ મંડન "હું પરાજય પામ્યો" એમ બોલે તેમ નથી. અનેક દિવસથી મારા હૃદયમાં એ વાંછા ઉદય પામી હતી જે કોઇ વિદ્વાન્ આસામી મારે ઘેર આવે અને તેની સાથે મારો શાસ્ત્રવાદ થાય. આજ ખુદ એ વાંછા પુરી કરી દેવાનો ઉત્સવ સમય આવ્યો છે. એથી હાલ આપણા બેનો પરસ્પર શાસ્ત્રવિવાદ થાઓ, અને શાસ્ત્રીય તર્ક દ્વારા આપણા શાસ્ત્રાભ્યાસનો પરિશ્રમ સફળ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

થાઓ. ભૂતલવાસી પંડિતો શું આપણી એ તર્ક સુધા ગ્રહણ કરશે નહિ? યતિવર! જ્યારે હું શાસ્ત્રનો વાદવિવાદ કરવા કબુલ થાઉં છું ત્યારે તમારે ભીક્ષા ગ્રહણ કરવી. એ વાત બોલવી અત્યંત સંગત છે. આપે નિશ્ચય જાણી લેવું જે મંડનમિશ્ર ખુદ કૃતાંતના નિયંતા ઇશ્વરનો નાશ કરનારો છે શાથી કે મીમાંસકો બોલે છે કે **ઇશ્વરો નાસ્તિ** મેં તર્કદ્વારા-એ એ મત દ્રઢ કર્યો છે. મારા તર્કના પ્રભાવે ઇશ્વરનું નાસ્તિત્વ સપ્રમાણ થઇ ગયું છે. પૂર્વે હું બોલી ગયો છું જે હું હરકોઇ એક સારા વાદકર્ત્તાની પ્રતીક્ષા કરી બેઠો હતો. સૌભાગ્યક્રમે આટલા દિવસે, મારી એ વાસના પૂર્ણ થઇ. હાલ સુધીમાં તમારા સિવાય બીજો કોઇ વાદકર્ત્તા મારા ઘેર આવ્યો નથી. હું જાણુંછું કે તમે ઉતમ વાદકર્તાઓમા શ્રેષ્ટ અને સમર્થ-વાદકર્તા છો. તમે ભિક્ષુ છો જેથી આપણા બન્નેના વાદનું નિરાકરણ કરી દે એવો મધ્યસ્થ જોઇએ. આપણા જય પરાજયનું કોણ નિર્ધારણ કરી શકશે? એ વાત બોલી મંડનમિશ્રે પાસે રહેલા એ નિમંત્રિત બે પંડિતોને વિવાદના સાક્ષ્યકાર્યમાં સાક્ષી રહેવા અનુરોધ કર્યો. તેઓએ કહ્યું "સુધી વરા તમારી પત્ની ઉભયભારતી એ વિવાદના સાક્ષ્યકાર્યમાં નિયુકત થાય તો યુકત છે. અમે સારીરીતે જાણીએ છીએ કે તે સાક્ષાત્ સરસ્વતી છે તે શારદારૂપેઆ ભૂતલે નારીવેશે અવતરેલી છે. તેને એ કાર્યમાં વરણ કરો, તેમ થવાથી નિરપેક્ષ અને વાજબી વિચાર થાશે.

પંડિતોની એ વાત પુરી થાતાં મંડનમિશ્રે કૃતાંજલિ થઇ શંકરને કહ્યું "મહાશય! આપે કૃપા કરી મારે ઘેર આગમન કર્યું છે. તેથી હું મારા આત્માને ધન્ય અને કૃતાર્થ માનું છું. આપણી વાદકથા આવતીકાલે ચાલશે. હાલ હું માધ્યાન્હિકકર્મ સંપન્ન કરવાની વાસના રાખું છું. નિ-મંત્રિત એ બે પંડિતોના પ્રસ્તાવથી અને અનુમોદનથી ઉભયભારતીએ મધ્યસ્થતા સ્વીકારી. ત્યારપછી મંડનમિશ્ર, વેદોક્ત ત્રણ અગ્નિના જેવા એ ત્રણ અતિથિની અર્ચના કરી. તેઓ આહાર કરી બેઠા, તે સમયે મંડનમિશ્રના શિષ્યો તેઓને ચામર વીંજન કરવા લાગ્યા. તેઓએ થોડો સમય પરસ્પર કથોપકથન કરી અતુલ અનિર્વચનીય આનંદનો ભોગ કર્યો;

ત્યારપછી નિમંત્રિત બે બ્રાહ્મણો વિદાય થઇ પોતાના અભિષ્ટસ્થાને ગયા. શંકર અને તેના શિષ્યો કદંબ અને શાલ વૃક્ષ શોભિત રેવા તટના એક પરમ રમણીય દેવાલયમાં વાસ કરવા લાગ્યા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

બીજા દિવસનું પ્રભાત થયું. પદ્મિની બાંધવ દીવાકરનાં લાલ કીરણોથી પૂર્વ દિશા અલંકૃત થઇ. સુશીતળ પવન, વિકસિત પુષ્પોની ખુશબો વહન કરી ચારે તરફ વાવા લાગ્યો. પ્રબુદ્ધ પક્ષીઓના મધુર સ્વરથી જંગલનો ભાગ મુખરિત થઇ ગયો. શંકર યથાવિધિ સ્નાન વીગેરે કરી પ્રધાન પ્રધાન શિષ્યો સાથે પંડિત વિભૂષિત મંડનમિશ્રના ઘેર ગયા. શંકરના આગમનના અગાઉ જુદા જુદા શાસ્ત્રવિદ વિદ્વદ વર્ગ મંડનમિશ્રના ઘેર આવી પહોંચ્યો. મંડનમિશ્ર, પોતાની ધર્મ પત્ની ઉભયભારતીને સાક્ષીના કર્તૃત્વપદે અભિષિકત કરી વાદના સારૂ ઉત્સુક થયો,

ત્યાર પછી અદ્વૈતવાદી શંકર, મંડનમિશ્રનું વાદમાં ઔત્સુક્ય જોઇ પરમાત્મા અને જીવાત્માના ઐકય વિષયમાં પ્રતિજ્ઞા કરી તેણે કહ્યું, શુક્તિ (છીપ) જેવી રીતે રજત (રૂપા) ની સ્વભાવાકાંત થઈ રજતરૂપે રજતાકારે પ્રકાશિત થાય છે, તેવી રીતે નિત્ય જ્ઞાન સુખ સ્વરૂપ એક પરમાર્થ અને નિર્મળ બ્રહ્મ ધાડ અને અનાદિ અજ્ઞાને આવૃત થઇ આ અખિલ બ્રહ્માંડાકારે પ્રકાશ પામે છે. પરમાત્મા અને જીવાત્માનુ ઐકય જ્ઞાન થવાથી સઘળા જગતના એક માત્ર કારણ એ અજ્ઞાનનો નાશ થાય છેઃ જે સ્થાને જવાથી એ અજ્ઞાન ભય પામી જાય છે તેજ પરમાત્મા. તે પરમાત્માનો બોધજ નિર્વાણ અને તેનું નામજ જીવન્મુકિત એવી રીતની પ્રતિજ્ઞાના વિષયમાં સઘળું વેદાંત શાસ્ત્ર અમારે પ્રમાણ છે જેમકે **"एकमेवाद्वितीययं सत्यं ज्ञानमनंत विज्ञानमानदंब्रह्म"** બ્રહ્મ એક અદ્વિતીય, સત્ય જ્ઞાન સ્વરૂપ અને અનંત છે વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય છે **'सर्व खाविपदब्रह्म "** આ પરિદ્રસ્યમાન સઘળું બ્રહ્માંડ ખરેખર બ્રહ્મ **"नरति शोक मात्मवित्"** આત્મજ્ઞાની શોકને તરે છે **" तत्रकोमोहःकःशोक एकत्व मनु पश्यतः"** જે એક માત્ર બ્રહ્મ દર્શન કરે તેની તે અવસ્થામાં શોક શો અને મોહ શો **"ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति "** જે બ્રહ્મને જાણે છે તે બ્રહ્મજ થાય છે **' नस पुनरावर्त्तते नस पुनरावर्तते'** તે ફરી સંસારમાં આવતો નથી તે ફરી સંસારમાં આવતો નથી. શંકરે બ્રહ્મવિષયક એ સઘળાં વેદાંત વાકયનો ઉલ્લેખ કરી કહ્યું "હે વિદ્વદ્વરા મારાં પ્રમાણ વિવૃત થયાં. જો હું આ વાદમાં પરાજય ભાગી થાઉં તો આ કષાય વસ્ત્ર પરિત્યાગ કરી તમારા જેવાં ધોળાં વસ્ત્ર ધારણ કરીશ અને જો તમે આ વાદમાં પરાજય ભાગી જાઓ તો

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કષાય વસ્ત્ર પહેરી મારા શિષ્ય તમે થાઓ. વાદકાળે આ ઉભયભારતી જય પરાજયનો વિચાર કરશે.

ભિક્ષુકવર શંકરની એવી રીતની પ્રતિજ્ઞા સાંભળી ગૃહસ્થ શ્રેષ્ઠ મંડનમિશ્રે કહ્યું, આપે જે પ્રતિજ્ઞા કરી જે પરમાત્મા ચિત્સ્વરૂપ–એ વિષયમાં વેદાંત વાકય કોઇ દિવસ પ્રમાણ હોઇ શકે નહિ. શબ્દની શકિત એક માત્ર કાર્યમાં સંશ્લિષ્ટ હોય છે પણ કાર્યના અતિત ચિદ્રસ્તુ પરમાત્મામાં સંશ્લિષ્ટ થઇ શકે નહિ. તેથી ચિત્સ્વરૂપ વાપરમાત્મા છે એ શી રીતે જણાશે? વેદાંતનો પૂર્વભાગ "મીમાંસા વાકય" અવશ્ય પ્રમાણ શાથી કે તે કર્મ વિષયક છે પ્રસિદ્ધ શબ્દ સમૂહની કેવળ કાર્યના તરફ શકિત સ્વીકૃત છે. કર્મ થકી મુકિત હોય છે.

તે માટે કર્મજ શરીરી જીવના જીવનના આખર સુધી પ્રાર્થનીય છે. "**यावज्जीवमग्निहोत्रंजुहुयात्**" જ્યાં સુધી જીવન રહે ત્યાં સુધી અગ્નિહોત્રનો હોમ કરવો ઇત્યાદિ શ્રુતિ વાકયજ તેનું પ્રમાણ, એ વિષયમાં તમારી સાથે વાદ કરી પરાજય પામું તો ધોળાં વસ્ત્ર પરિત્યાગ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ ત્યાગ કરી કષાય વસ્ત્ર પહેરું. આપણી બન્નેની વચ્ચે યોગ્યાયોગ્ય જોવા મારી પત્ની ઉભયભારતી રહે.

જે આ વાદમાં પરાજીત થાય, તેણે જય પામનારનો આશ્રમ પકડવો એવી વાત પ્રચારિત થઇ તેથી અસંખ્ય પંડિતો સભામાં આવી તર્કવિતર્ક સાંભળવા લાગ્યા. શંકર અને મંડનમિશ્ર બન્ને અત્યંત દૃઢ અધ્યવસાયથી એક બીજાનો પરાજય કરવા વિવાદમાં પ્રવૃત્ત થયા. ઉભયભારતીએ મનોહર પુષ્પ માલા, બન્નેના કંઠમાં અર્પણ કરી, અને પોતે નિમંત્રણના માધ્યાન્હિક ભોજન સારૂ અને ભિક્ષુના ભિક્ષા ખાદ્ય સારૂ ત્યાંથી ગઇ. જવાના સમયે તે બોલી ગઈ હતી જે જેના કંઠદેશની પુષ્પ માળા મલિન થઇ જશે તેનોજ નિશ્ચય પરાજય થાશે એમ જાણવું. ત્યાર પછી જુદી જુદી દિશાઓમાંથી જેમ જેમ વિદ્વાન્ મંડળ તે વિવાદમાં જોવા આવતું ગયું તેમ તેમ તે બન્નેનો જયાભિલાષ વધતો ગયો. આશ્ચર્યનો વિષય એ છે જે વિચાર કાલે એ બન્ને બુદ્ધિમાનમાંથી કોઇનો દેહ કંપિત વા ધર્માકત થયો નહિ, અને કોઇના મુખ ઉપર ક્રોધાવેશનાં ચિન્હ પણ લાગ્યાં નહિ. બન્ને વિદ્વાનો ધીરભાવે પોતાના મતના વિરૂદ્ધ જે યુકિત હોય તેનું ખંડન કરવા લાગ્યા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

મંડનમિશ્ર સાથે વિચાર.

મંડનમિશ્રે કહ્યું. " યતિવર ! આપે જે જીવાત્માનો વાસ્તવિક અભેદ વિશુદ્ધ કહ્યો છે, તે વિષયમાં કાંઇ પ્રમાણ નથી. "

શંકરે કહ્યું " ઉદ્દાલક યાજ્ઞવલ્કય વીગેરે મહાત્માએ શ્વેતકેતુ અને જનક વીગેરેને ઉપદેશ દેતાં પરમાત્માને આત્મા રૂપે કહેલો છે, એજ એક પ્રમાણ. મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે, જનકને સંબોધન કરી કહ્યું છે જે, **"अभयं वैजनकप्राप्तोऽसि "** હે જનક ! તું અભય પામ્યોછે. **"तदात्मानंवेद"** તેમ આત્માને જાણ ! **" अहंब्रह्मास्मि "** હું તે બ્રહ્મ છું. **" तस्मात् सर्वमभवत् "** તે બ્રહ્મ થકી સઘળું થયું. **तत्रकोमोहः कः शोक एक त्वमनु पश्यतः** જે પરમાત્મા સાથે સઘળી વસ્તુ અભિન્ન જુએ તેને તે અવસ્થામાં મોહ શો છે ? અને શોક શો છે ? આ સઘળાં વાક્ય તમે પ્રમાણ જાણી સ્વીકારતા નથી ?

શંકરનાં વાક્ય સાંભળી મંડનમિશ્રે કહ્યું " મહાશય વેદાંતમાં **हुम्फट्** વીગેરે વાક્ય જેમ જય કાર્યમાં વ્યવહૃત થાય છે અને તે પાપનાશ કરે છે. તેમ **तत्त्वमसि** વીગેરે વાક્ય જપનાં ઉપયોગી અને પાપ નિવારક છે. એથીજ હે યોગીવર ! વેદાંત વાક્યનો એવો કોઇ અર્થ થાતો નથી કે જેથી જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ પ્રકાશિત થાય.

મંડનમિશ્રનું કહેવું પુરૂં ન થયું એટલામાં શંકર બોલી ઉઠ્યા. " મહાશય ! તમે જે વાત કહી તે વાત સંપૂર્ણ અસંગત છે. શાથી કે **हुं फट्** વીગેરે શબ્દનો અર્થ બોધ ન થતાં તે શબ્દો જપનાઉપયોગી છે. કિંતુ **तत्त्वमसि** ઇત્યાદિ વાક્યોનો સ્પષ્ટ રીતે અર્થ જણાઇ આવે છે. એટલે એ વાક્યો શી રીતે જપના સમાન થાય ? તમે સમજ્યા નહિ એ આશ્ચર્યકારક વાત.

શંકર નિરુત્તર થયા ત્યારે મંડનમિશ્રે બીજા પક્ષનું અવલંબન કર્યું. તેણે કહ્યું " હે યતીશ્વર ! અગર જો કે આપાતતઃ **तत्त्वमसि** વીગેરે વાક્ય દ્વારા જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ પ્રતીયમાન થાય છે તોપણ " જે યજ્ઞાદિકનો કર્તા તે ઇશ્વરથી અભિન્ન છે " ઇત્યાદિ સ્તવ વાક્યમાં જે જીવાત્મા પરમાત્માનો અભેદ દેખાય છે તે તો વિધિનો વાક્યને શેષમાત્ર.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

એ સાંભળી શંકરે કહ્યું "આદિત્ય યૂપ યજમાન પ્રસ્તર" ઇત્યાદિ વેદ વાકયદ્વારા યજ્ઞના અંગયૂપ પ્રસ્તર વગેરેની આદિત્ય યજમાન રૂપે પ્રશંસા કરી છે વિશેષે કરી એ સઘળી વસ્તુ કર્મ કાંડના અંતર્ગત જાણી વિધિવાકયના શેષરૂપહો,પણ જ્ઞાન કાંડમાં "तत्त्वमसि" अहंब्रह्मास्मि વીગેરે વાકય સઘળાં શી રીતે વિધિ વાકયના શેષ રૂપ થાશે."

તેના ઉત્તરમાં મંડનમિશ્રે કહ્યું, મહાશય ! જે કર્મ સઘળાના ઉત્કૃર્ષ નિમિતે, तत्त्वमसि વીગેરે વેદાંત વાકય જીવાત્મા સાથે પરમાત્મા અભેદ બોધક હોય તો હો! એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત એ છે કે मनोब्रह्मेन्युपासीत મનજ બ્રહ્મ તેની ઉપાસના કરવી "अन्नमुपासस्द અન્નની ઉપાસનાકર. आदित्योब्रह्मेत्योदिशः સૂર્ય બ્રહ્મ એ પ્રમાણે આદેશ. "वार्युवावसं वर्गः." વાયુજ આ સઘળું प्राणोवावसंवर्गःપ્રાણજ આ સઘળું. એવી રીતે મન, અન્ન, સૂર્ય, વાયુ વીગેરે સઘળું બ્રહ્મભિન્ન પદાર્થ છે, આજ થકી એ સઘળાં વેદાંતવાકય કર્મનાં સારી રીતે ઉત્કર્ષ બોધક હોઇ,બ્રહ્મ બુદ્ધિ કરી દેશે. વસ્તુતાએ જીવાત્માના ઉપર પરમાત્માના બ્રહ્મભાવ હોઇ શકે અને સઘળું વેદાંતજ એ જીવાત્માની ઉપાસના સારૂં છે એથી જીવાત્મા, પરમાત્માથી અભિન્ન છે એ વિષયે કોઇ પ્રમાણ નથી. શંકર એ મતમાં દોષનો આરોપ કરી બોલ્યા. मनोब्रह्मेत्युपासीत ઇત્યાદિ વાકયે જે રૂપ બ્રહ્મભાવના કરવા નિમિત उप पूर्वकआस ધાતુનું વિધિ લિંગનું શ્રવણ થાય છે. તે પ્રમાણે "तत्त्वमसि" ઇત્યાદિ વાકયમાં લિંગાદિરૂપ હોઇ વિધિનું શ્રવણ થાતું નથી. એટલે એ વાકયમાં લિંગાદિ રૂપ વિધાન કોઇ પ્રકારે ઘટી શકતું નથી. જ્યારે વિધિ વાકયનો અભાવ થયો ત્યારે જીવાત્માના બ્રહ્મ ભાવ પ્રકાશક વેદાંત વાકય કોઇ રીતે જીવાત્માનાં ઉપાસક થઇ શકે નહિ, બલકે જીવાત્મા જે પરમાત્મા સાથે એક છે એ વિષયમાં વેદાંત વિષયનાં વાકયનું પ્રમાણ થાય છે.

તેના ઉતરમાં મંડનમિશ્રે કહ્યું " હે યતિવર ! વેદાંત વાકયો બ્રહ્માત્મ

---

૧ જૈમિનિ એ કહેલછે आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् સઘળા અર્થવાદ કોઈ કાર્યના સારૂ નથી એટલેજ વેદવચન સઘળાં અનર્થક. વિધિ વાકયની સાથે એક વાકય કરી સ્તુતિનો અર્થ થવાથી વેદવાકય વિધિને અધીન થઈ જાય, સઘળા અર્થવાદ વિધિવાકયની સાથે એક વાકય રહેવાથી તેનું પ્રમાણ હોય છે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વિષયમાં પ્રમાણ હોય તો હો. કિંતુ જ્ઞાન કાર્યની વિધીદ્વારા " **तत्वमसि** " વાકયમાં શા સારૂ વિધિ કલ્પના ન થવી જોઇએ. મનમાં વિચારો શ્રુતિમાંછે જે ' **प्रति तिष्ठंति हवा यएता रात्री रूपयंति** જેઓ સઘળા રાત્રિ કાળે યજ્ઞ કરવા સારૂ ઉપસ્થિત થાય તેઓ પ્રતિષ્ટા લાભ કરેછે આ સ્થળે જેમ **प्रतितिष्टंति** એ પદ વ્યાકરણ શાસ્ત્રોકત **सनंत** રૂપ અર્થ અર્થને અંતર્ગત કરી "જેઓ પ્રતિષ્ટા લાભ કરવાની ઇચ્છા કરે તેઓએ સઘળી રાત્રી (સોમયાગાદિ) પ્રાપ્ત થઇ શકે " એવી રીતે વાકયનો વિપરીત અર્થ કરી અર્થાત સોમયાગાદિ કરવાથી પ્રતિષ્ટા લાભ થાય એવો જેમ વિધિ વાકય કલ્પિત થાય છે તેમ આ સ્થળે પણ **ब्रह्म वेंद ब्रह्मैवभवमि.**

જે બ્રહ્મ જાણી શકે તે બ્રહ્મજ હોય ઇત્યાદિ મુકિતફળનું શ્રવણ હોવાથી પૂર્વરૂપ **सनंत** પદની જેમ અર્થ કરી, જે બ્રહ્મ જાણવાની ઇચ્છા કરે તે બ્રહ્મજ્ઞાનનો લાભ કરે ઇત્યાદિ વિધિની કરવી, તમને પણ આવશ્યકતા ભરેલી છે. "**आत्मावरेद्रष्टव्यः य आत्मा अयहतयाम्ना सोत्वेषव्यः सविजिज्ञासितव्यः** " હે શ્વેતકેતુ જે આત્મા નિષ્પાપ તેનાજ દર્શન અન્વેષણ અને જ્ઞાત કરવા ઇચ્છા કરવી " **आत्मे त्येवो पासीत** " આત્માનીજ ઉપાસના કરવી "**ब्रह्मविदब्रह्मैव भवति** " બ્રહ્મને જાણનારો બ્રહ્મજ થાય છે ઇત્યાદિ વિધિ વાકય હોવાથી કોણ આત્મા. કોણ બ્રહ્મ એવી રીતની આકાંક્ષા ઉપસ્થિત થાય છે. ત્યારપછી " **नित्यः सर्वज्ञः सर्वगतो नित्यतृप्तो नित्य शुद्ध बुद्ध मुकस्वभावः** " તે નિત્ય. સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપી, નિત્યતૃપ્ત, નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ મુકત. " **विज्ञान मानंदंब्रह्म** " બ્રહ્મજ્ઞાન સ્વરૂપ આનંદ સ્વરૂપ ઇત્યાદિ સઘળાં વેદાંત વાકય. અવશ્ય વિધિનાં ઉપયુકત છે. અને બ્રહ્મની ઉપાસનાદ્વારાએ જે મુકિત હોય છે તે અદૃષ્ટ અને શાસ્ત્ર દૃષ્ટાંતે મોક્ષ હોય એ તો આપનોજ મત. કર્તવ્યવિધિની સાથે બ્રહ્મવિધિ સલંગ્ન ન હોઇ કેવળ માત્ર કોઇ એક અદ્‌ભુત વસ્તુની કલ્પના કરવાથી બ્રહ્મગ્રાહ્ય છે કે અગ્રાહ્ય તે જાણી શકાતું નથી " **सप्त द्विप वसुमती राजासौ गच्छति** " પૃથ્વી ઉપર સાત હોય છે. એ રાજા જાય છે. ઇત્યાદિ વાકયની જેમ વેદાંત વાકયો અનર્થક થઇ પડે છે. એ સિવાય સઘળું વેદાંત શાસ્ત્ર યાગાદિ કાર્યનું પ્રવર્ત્તક છે. જે શાસ્ત્ર

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પ્રવૃતિ કિંવા નિવૃતિ બોધક હોય છે તેને શાસ્ત્રકાર લોકો શાસ્ત્ર કહે છે "**रज्जुरियं नायं सर्पः**" આ દોરડી છે સર્પ નથી ઇત્યાદિ વાકય સાંભળવાથી જેમ ભય કંપ વીગેરે નશ થાય છે. તેમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સાંભળવાથી સંસાર વિભ્રમ નાશ પામે છે, શાથી કે જે આસામી બ્રહ્મનું સ્વરૂપ સાંભળે છે તેને પણ સંસાર ધર્મ અને સુખદુઃખનો અનુભવ થતો જોવામાં આવે છે. **मंतव्यो निदिध्यासितव्यः** એ વેદ વાકયના શ્રવણના પરક્ષણે નિદધ્યાસનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એટલે કે વેદાંત વાકય, વિધિ સિવાય બીજુ કાંઇ નથી.

એ વાત સાંભળી શંકરે એ મતમાં દોષનો આરોપ કરી ફરીવાર કહ્યું; જેવી રીતે યાગક્રિયાથી પેદા થવા યોગ્ય સ્વર્ગ અનિત્ય, તેવીજ રીતે જ્ઞાનક્રિયાથી પેદા થવા લાયક મોક્ષ, અનિત્ય થઇ શકે, પણ અમારા મતમાં એવી રીતનો દોષ ઘટતો નથી, શાથી કે જ્ઞાનક્રિયા, ઉપાસના વીગેરે ક્રિયા જેવી નથી કર્મકાંડના સ્થળે વેદમાં જે લિંગ વિભકિતનો ઉપયોગ છે તે બીલકુલ અનુપયુકત અને તે કુંઠિત વિધિ વાકયની માત્ર છાયા છે, જે સ્વાભાવિક પ્રવૃતિ વિષયમાં કેવળ લોકોને વિમુખ કરી દે છે. તેથી અન્યથા હોવાથી "**क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे**" તે પરાત્પર બ્રહ્મનું જ્ઞાન તેનાં સઘળાં કર્મ ક્ષય પામે છે "**आनंदे ब्रह्मणो विद्वान न बिभेति कुतश्चन**" જે આસામી બ્રહ્મનો આનંદ જાણે છે તે કદાચ ત ભય પામતો નથી "**अभयं वैजनक प्राप्तोऽसि तदात्मानंवेद**" હે જનક ! તું અભય પામ્યો છે તેને આત્મા જાણ, '**अहं ब्रह्मास्मि**' હું બ્રહ્મ છું, ઇત્યાદિ સઘળી શ્રુતિઓ બ્રહ્મ વિદ્યાપર થઇ મોક્ષ પ્રદાન કરે છે, (ત્યારે મોક્ષજ્ઞાન જન્ય જે અપૂર્વ પેદા થાય, તેનું નિવારણ કરી શકાય) એ પણ બોલી શકાય છે, બ્રહ્મજ્ઞાન થાય કે તરત સઘળાં કર્તવ્ય કાર્ય લય પામી જાય છે. અને કૃતાર્થતા મેળવાય છે, અને તેજ અમારો અલંકાર અને ગૌરવનો વિષયછે, મનન અને નિદધ્યાસનની સાથે શ્રવણ થવાથી જ્યારે બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારે સંસાર અને સંસા-

---

[illegible] वा नित्येन कृतवो नवा पुंसयेनोय दिश्येत तच्छास्त्र मभि धीयते.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

રીના બધળા ભાવની નિવૃતિ થાય છે, ત્યારે એ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર અનુભવ સિદ્ધ થાય છે. તેથી હિત સાધનદ્વારા બ્રહ્મપ્રતિપાદક શાસ્ત્ર જે પ્રધાનશાસ્ત્ર છે તેમાં કોઇ રીતનો સંદેહ કે સંશય નથી.

મંડનમિશ્રે કહ્યું **तत्वमसि** ઇત્યાદિ વેદ વાકય કોઇ દિવસન્ન ઉપાસના કાર્યે મિશ્રિત હોય નહિ તેનો મેં યથેષ્ટ અંગીકાર કર્યો તોપણ એ વેદ વાકય અભેદ બોધક થઇ શકે નહિ, હે પંડિતવર ! એ બધળાં વેદ વાકયમાં જીવાત્માની સાથે પરમાત્માનું શું સાદૃશ્ય છે તે બતાવી આપો.

તેના ઉતરમાં શંકરે કહ્યું કે " **तत्वमसि** " એ વાકય ચેતનરૂપે સાદ્રશ્ય જણાવે છે! અથવા ઇશ્વરના જે સર્વજ્ઞતા, સર્વાત્મકતા અને સર્વશકિતમતા વીગેરે ગુણો છે, તે દ્વારા સાદૃશ્ય જણાવે છે, એમ તમે સમજતા હોતો તે બીલકુલ ભુલ છે, જો ચેતન ભાવે સાદસ્યનો સ્વીકાર થાય તો તે સ્વીકાર વૃથા છે શાથી કે પરમાત્મા ચિરકાળ ચેતન રૂપેજ પ્રસિદ્ધ છે, તેના માટે ઉપદેશ આપવો એ અનર્થક છે, ત્યારે હવે ગુણ સમષ્ટિ દ્વારા સાદસ્યનો સ્વીકાર થાય તો તે પણ વૃથા છે. શાથી કે જીવ પરમાત્માની સાથે એકી ભાવાપન્ન માત્ર હોઇ પરસ્પરના અંદર કોઇ રીતનો ભેદ નથી. એટલે કે તમારા પોતાના મનમાં વિરોધ આવી જાય છે. તેથી કરી " **तत्वमसि** " વેદ વાકય જે છે તે જીવાત્મા અને પરમાત્માનું બોધક છે એમ તમારે અવશ્ય સ્વીકાર કરવો પડશે.

મંડનમિશ્રે કહ્યું " હે વિદ્વદ્વર ! અવિદ્યારૂપ આવરણ હોવાથીજ બન્નેની પ્રતીતિ થાય નહિ. નિત્યરૂપે પરમાત્માના જે સઘળા ગુણો છે એ સઘળા સુખ, બોધ, આનંદ, અનંતા વીગેરે ગુણોદ્વારા " **तत्वमसि** " વેદવાકય જો પરમાત્માની સાથે જીવાત્માનું સાદ્રશ્ય વાચક થાય તો તેમાં શો દોષ છે ?

શંકરે કહ્યું-"વિજ્ઞવર ! તમારી એ વાતનો સ્વીકાર કરાય, તો જીવાત્મા તે પરમાત્મા છે એમ " **तत्वमसि** " વાકયદ્વારા શા માટે બન્નેનો અભેદ સમન્વય નહિ ? વસ્તુતાએ બન્નેના અભેદ વિષયે કોઇ દુષ્ટ અભિસંધિ રહી શકે તેમ નથી અને જીવાત્મા કોઈ દિવસ, પરમાત્મ ભાવે પ્રકાશિત થાય નહિ. તમે આગળ કહી ગયા છો જે પરમાત્મા સુખસ્વરૂપ અને અનંત કેવળ અવિદ્યારૂપ આવરણ હોવાથી જીવાત્માનો પરમા-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

માત્મભાવે કોઇ દિવસ પ્રકાશ થઈ શકતો નથી.

મંડનમિશ્રે કહ્યું-"યતિરાજ ! આ જગતનું કારણ ચેતન પદાર્થ હોય તો અવશ્ય આપના જીવાત્મા સાથે પરમાત્માનું સાદૃશ્ય સ્વીકારાય અને વળી જગત્ ચેતન વસ્તુથી સૃષ્ટ છે એમ કહેવાથી સાંખ્યનો પ્રકૃત્તિવાદ અને વૈશેષિક વીગેરેનો પરમાણુવાદ ખંડન થયો ગણાય.

શંકરે કહ્યું. હાલ સાંખ્યનો પ્રકૃતિવાદ અને વૈશેષિક વીગેરેનો પરમાણુવાદ એક તરફ રાખો, પણ જ્યારે એવું હોય ત્યારે તમારા મતમાં "**तत्**" શબ્દવડે જગતનું કારણ અને "**त्वं**" અર્થાત્ પોતાના સદૃશ એમ હોય તો એ દ્વય ભાવમાં પ્રયોગ કરવાથી "**तत्त्वमसि**" પદ કોઇદિવસ સિદ્ધ થાય નહિ કિંવા જડ કહી શંકા કરી શકાય નહિ "**तदैक्षत बहु-स्यां प्रजायेय**" પરમાત્માએ પર્યાલોચના કરી હું બહુ થઇ પેદા થાઉં ઇત્યાદિ વેદવાકયદ્વારા **ईक्ष** ધાતુનો પ્રયોગ કર્યો છે.જગત્ કારણ જે ચેતનથી અભિન્ન છે. એ વાત કેવળ "**तत्वमसि**" વાકય પ્રતિપાદન કરે છે.

એ પ્રમાણે સઘળી બાજુથી વિવત થઇ મંડનમિશ્રો એ વાતની ઉપેક્ષા કરી ફરીવાર "**तत्त्वमसि**" ઇત્યાદિ વાકયજપનાં ઉપયોગી છે. એ પક્ષનું અવલંબન કર્યું અને કહ્યું, ઠીક ! યતિવર ! "**तत्त्वमसि**" એ વેદ વાકય સાદૃશ્યબોધક ન હોય તેમાં અમને કાંઇ ક્ષતિ નથી.કિંતુ **'नाह मीश्वरः'** હું ઇશ્વર નથી એવી રીતના પ્રત્યક્ષ અને બલવાન્ જ્ઞાનનો વિરોધ હોવાથી એ વેદવાકય, બન્નેના ઐકયબોધક ગણી કબુલ કરી શકાતું નથી.

શંકર એ પક્ષના ઉપર દોષારોપ કરી બોલ્યા, જો ઇંદ્રિયદ્વારા ભેદ જ્ઞાન હોય તો અભેદ વાચક શ્રુતિ વાકયનો બોધ હોય અથવા ઇંદ્રિયનું ભેદ જ્ઞાન સ્વીકારી જો અસન્નિ કર્ષ (અનૈકટય સંબંધ) ઘટે તો ભેદજ્ઞાન થઇ શકે નહિ એથીજ એ વાકયનો અને પ્રત્યક્ષનો કોઇપણ વિરોધ થવાથી સંભાવના નથી.

મંડનમિશ્રો કહ્યું, હે મનીષાસંપન્ન શંકર ! ભેદ અને ઇંદ્રિયાદિનો સંયોગાદિ સંબંધ હોય તો પણ કેવળ વિશેષણનો એ સ્થાને નૈકટય સંબંધ હો !

શંકરે એ મતનું ખંડન કર્યું અને કહ્યું, " કેવળ વિશેષણનો એ સ્થાને નૈકટય સંબંધ કોઇ દિવસ સ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી.સ્વીકાર

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કરવાથી અતિ પ્રસંગ દોષ આવી પડે છે. અભાવપદાર્થનો આધાર ઇંદ્રિય નિકટવર્તી હોવાથી કેવળ માત્ર વિશેષણનું એ સ્થાને અસ્તિત્વ પ્રયુક્ત ઘટનું પ્રત્યક્ષ થઇ શકે એટલે કે એ સ્થાને વિશેષ્યનો નૈકટ્ય સંબંધ અવશ્ય સ્વીકાર કરવો જોઇએ. પણ આત્માનો એ ઇંદ્રિય સાથે કોઇરીતનો નૈકટ્ય સંબંધ નથી. એટલે કે તમારો એ મત અત્યંત દૂષણીય છે

એ વાત સહ્ય ન કરી શકતાં મંડનમિશ્રે કહ્યું, "આપ જે બોલો છો તે યુક્તિ સંગત નથી. કારણકે ચિત્ અને આત્મા બન્ને દ્રવ્ય પદાર્થ જે સંયોગ નામના ગુણપદાર્થનો આધાર થાય એ વાત કાંઇ વિચિત્ર નથી.

શંકરે કહ્યું "આત્માવિભુ અર્થાત્ સર્વ વ્યાપી અથવા પરમાણુ હોય તોપણ તેનો સંયોગ સંબંધ ઘટે નહિ. હે મંડનમિશ્ર સંયોગ ન હોવાનું કારણ એ છે કે આ જગતમાં અવયવવિશિષ્ટ પદાર્થની સાથે અવયવવિશિષ્ટ પદાર્થનો સંયોગ હોય છે. તે વાત પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે અને વળી મનને ઇંદ્રિય કહી અંગીકાર કરવાથી ભેદ હોવાથી મનનો કોઇ દિવસ સંયોગ થઇ શકે નહિ. એ તમે પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વાસ્તવિક રીતે મન ઇંદ્રિય ન હોઈ કેવળ માત્ર છની સંખ્યા પૂરણ કરવા સારૂ એ રૂપ કહેલું છે. કારણ કે **ईंद्रियाणां मनस्यास्मि** એ વચનમાં મન ઇંદ્રિય નથી પણ ઇંદ્રિયોમાં મન છે જેમકે **नक्षत्राणां महं शशी** નક્ષત્રોમાં હું શશી એ વચન પ્રમાણે એ વચન, મનનું ઇંદ્રિયપણું પ્રમાણ કરતું નથી,

મંડનમિશ્રે કહ્યું, ભેદ બુદ્ધિ ઇંદ્રિય થકી ન હોય પણ ઇંદ્રિયને સાક્ષિ સ્વરૂપ થવામાં બાધો શો છે ? હે યોગિવર! ઇંદ્રિયના સાક્ષી સ્વરૂપ ભેદબુદ્ધિ હોવાથી વિરોધ હોય એટલે કે **तत्त्वमसि** વેદવાકય જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ કેમ ન નિરૂપણ કરી દે !

શંકર, મંડનમિશ્રની વાત સાંભળી સ્વીકારી લઇ વિષયભેદ હોવાથી વિરોધનું ખંડન કરવા પ્રવૃત્ત થયા. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ સાક્ષિ સ્વરૂપ, એ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અવિદ્યા અને માયાયુકત જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ પ્રકાશ કરે છે પણ વેદવચનદ્વારા અવિદ્યા અને માયાયુકત કેવળ જીવાત્મા અને પરમાત્માનોજ અભેદ પ્રકાશ પામી શકે. એવી રીતે શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી પરસ્પર ભિન્ન ભિન્ન પદાર્થ આશ્રય કરવાથી કોઇ વિરોધની સંભાવના નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકર વિરોધનો અંગીકાર કરી લઇ ફરીવાર ખંડન કરવા સારૂ કહેવા લાગ્યા. એ વિષયમાં જે વિરોધ હોય તો ભલે હો, પણ મીમાંસા દર્શનમાં અપચ્છેદ (વિચ્છેદનાય] કહેલો છે. અને તે દ્વારાએ જેવી રીતે દુર્બળનો બોધ થાયછે. તેવી રીતે ભેદ બોધક શ્રુતિ વચનમાં શેષ પ્રવૃત્તદ્વારા પ્રથમ પ્રવૃત્ત દુર્બલ ભેદ પદાર્થનું જે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન બાધિત થાશે તે અયૌક્તિક નથી " **यौर्व्वापर्य्यपूर्वदौर्बल्यंप्रकृतिवत्** " બહિર્દેશમાં જે સ્થાને સઘળી પવિત્ર વસ્તુ વિદ્યમાન ન હોય તેજ ઘૃતના આધાર યજ્ઞવેદિ થકી નિર્ગત, ઋત્વિક્ અને યજમાનોની અંદર પ્રથમે જે કાર્ય પ્રસ્તુત કહે તેજ ઋત્વિકની પછી કાર્યનો આરંભ કરે. ત્યાર પછી સમસ્ત વસ્તુનો આહરણ કર્ત્તા, પ્રસ્તાવ કર્ત્તા અને વેદગાન કર્ત્તાની પછી પોતાનાં સઘળાં કાર્ય આરંભ કરે. એ રીતે પર પર પરસ્પરનો કાર્યારંભ કહેલો છે. જો આ નિયમનું કાંઇ વિપરિતપણું થટે તે નિમિતે પ્રાશ્ચિત્ત કરવું પડે; જો વેદગાન કર્ત્તા એ કાર્યના નિયમનો ભંગ કરે; તો દક્ષિણા શૂન્ય યાગનું અનુષ્ઠાન કરી ફરીવાર યાગ કરે અને વળી જે પ્રથમમાં દાન કરવું ઉચિત છે એ એ યજ્ઞમાં તેજ દાન કરે, જો આહરણ કર્ત્તા ક્રમ ભંગ કરે તો તેને સમગ્ર વેદનું દાન કરવું પડે. કાર્ય અગ્રપશ્ચાત્ થવા.થી બન્ને નિમિતના મધ્યે પ્રથમ નૈમિત્તિક કાર્ય દુર્બળ અને પૂર્વ કાર્યની અપેક્ષા ન કરતાં નૈમિત્તિક કાર્યનો બાધ થાય. પ્રથમ કાર્ય પ્રથમ હોઇ પર કાર્ય તેથી સંલગ્ન ન હોય એથી પૂર્વ કાર્યદ્વારા પર કાર્યનો બાધ થઇ શકે નહિ એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત એ કે " **प्रकृत्तिवत्** " અર્થાત્ જેમ યજ્ઞીય પ્રકૃતિ વિષયમાં જે સઘળા કુશ ઉપકાર કરે છે એ પ્રથમ તેઓનું બંધન કરવાથી એ સઘળા કુશ યજ્ઞીય કાર્યની વિકૃતિ કરવા સારૂ ત્યાં ઉપસ્થિત હોય. ત્યાર પછી જેસઘળા કુશ ઉપકાર કરશે, એવી કલ્પના કરી જાય, અને જે સઘળા કુશ શેષે ઉત્પન્ન હોય તે સઘળા નિરપેક્ષ કુશદ્વારા જેવી રીતે પૂર્વોકત કુશોનો બાધ થાય છે તેવી રીતે અહીં બરોબર સમજવું એ પ્રમાણે જેમ પ્રથમમાં પ્રવૃત્ત દુર્બલ અને આદિમ નૈમિત્તિક કાર્ય છેવટે પ્રવૃત્ત પ્રબલ અને પરવર્તી કાર્યદ્વારા બાધિત થાય છે. તે પ્રમાણે યથા વિધિ વેદ વચનદ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો બાધ થાશે. અને વળી પ્રથમ જ્ઞાત રજત જ્ઞાનનો પર ક્ષણે પેદા થયેલ શુકિત (છીપ) જ્ઞાનદ્વારા બાધ થાય છે. શંકરની વાત સાંભળી મંડન મિશ્ર અનુમાનદ્વારા શ્રુતિનો બાધ દેખાડવા સારૂ મનમાં શંકા કરવા લાગ્યો. અગર જો કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા અભેદ શ્રુતિનો ભેદ હોવાથી સંભાવના

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

નથી,તોપણઅનુમાનદ્વારા જે અભેદશ્રુતિનો બાધ થશે તેનો તમે શીરીતે ખંડન કરી શકશો ! હે યોગિરાજ ! અજ્ઞાન હોઇ ઘટપટાદિ પદાર્થ જેમ બ્રહ્મપદાર્થથી ભિન્ન, બ્રહ્મ તેવી રીતે અસર્વજ્ઞત્વહેતુ ભેદવિશિષ્ટ જીવાત્મા પણ બ્રહ્મ પદાર્થની સાથે ભેદવિશિષ્ટએટલે કે એવી રીતના અનુમાનદ્વારા અભેદ શ્રુતિનો ભેદ કે બાધ થવો અયુકત નથી.

શંકર, મંડનમિશ્રના વાકયના એ રીતના અર્થ કરી દોષારોપ કરવા લાગ્યા. આ શું બ્રહ્મ નિરૂપિત ભેદ યથાર્થ છે ? કે કાલ્પનિક છે ? જો પરમાર્થ ભેદ છે એમ સ્વીકાર કરો, તો જે ઘટાદિ દૃષ્ટાંત તમે આપ્યો છો તેમાં વ્યાઘાત લાગે છે, અને જો કાલ્પનિક ભેદ સ્વીકાર કરવામાં આવે તો તે અમે પણ સ્વીકાર કરીએ છીએ, અર્થાત્ સંસાર દશામાં અમારા પણ મતમાં કાલ્પનિક અને વ્યવહારિક ભેદ સ્વીકૃત છે. એટલે કે જે સ્વીકારાય છે તેના સારૂ હવે કષ્ટકલ્પના શા સારૂ કરવાની છે. એ વાતથી ઇશ્વર સાથે પ્રત્યેક વસ્તુનો જે નિયમ્ય નિયામક સંબંધ છે તે પણ પરાસ્ત થયો.

મંડનમિશ્રે કહ્યું—બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા ભેદનો બાધ થાય નહિ, અને એ ભેદનો આશ્રય અનુમાન પ્રમાણદ્વારા સાધ્ય છે અને એ સાધ્ય, (અનુમેય) ઘટાદિમાં અવશ્ય વિદ્યમાન છે અને આત્મજ્ઞાનદ્વારા જે પદાર્થનો બાધ થાય નહિ તે તમે પણ સ્વીકાર કરતા નથી. તમે જે એ વાકયે દૃષ્ટાંત, હાની વીગેર દોષારોપ કરો છો તેની આ ક્ષણે હવે સંભાવના નથી.

એ વાકયનો એ પ્રકારનો દોષ સમજી શંકરદોષ દેવા પ્રવૃત્ત થયા. તેમણે કહ્યું "તમે જે પૂર્વ શ્લોકમાં સ્વશબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેસ્વશબ્દદ્વારા સુખાદિ વિશિષ્ટ જીવ પદ વાચ્ય સઘળી વસ્તુના કર્તારૂપ આત્મા કરવા ઇચ્છા કરો છો ! પણ એ રૂપનો ભેદ કોઇ દિવસ સાધ્ય (અનુમેય) નથી.

આટલું બોલે છે તેટલામાં મંડનમિશ્રે કહ્યું " યોગિવર ! હું એવી રીતના અનુમાનદ્વારા વિશેષણ શૂન્ય ભેદ વસ્તુ બોલવા ઇચ્છું છું જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ વિશેષણ શૂન્ય હોય તો ઘટાદિની જેમ મિથ્યા ભેદ જણાઇ શકે એટલે કે આંહી પણ પૂર્વની જેમ સિદ્ધ સાધનના દોષ થઇ શકે. એવી રીતની આશંકા કરી ફરીવાર મંડનમિશ્રે કહ્યું " અગર જો કે જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ સત્યજ વિશેષણ શૂન્ય હોય અને તદ્રુપ તત્વજ્ઞાન થાય અને અવિદ્યા નિવૃતિ થાય પણ અવિદ્યાના કાર્ય ઘટ પટાદિનો ભેદ હોઇ એકદમ ભેદ નિવૃત્તિ થાય નહિ. અને ભેદ પદાર્થ સત્ય થઇ પડે, એ ભયથી તમે પણ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો ભેદ કોઇએક વિશે-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ષણ વિસિષ્ટકરી સ્વીકાર કરે છે. કિંતુ તથાપિ અમારા મતમાં ઉપાધિ શૂન્ય ભેદનુંજ અનુમાન કરાઇ શકાય છે. સિદ્ધ સાધના દોષ અને દૃષ્ટાંત હાનીદોષ આવી શકશે નહિ.

શંકરે એ મતનું ખંડન કરતાં કહ્યું, ઘટભેદે કિંવા પરમાત્માના ભેદે અવિદ્યાજ ઉપાધિ જાણવી. અવિદ્યા જો ઇશ્વરે અને ઘટભેદે વિશેષણ હોય તો વિશેષણ શૂન્ય ભેદ આંહી સ્વીકાર કરી શકાય નહિ. પરમાત્મા સ્વપ્રકાશ છે એ શ્રુત્તિથી અને ન્યાયથી સિદ્ધ છે. આ સ્થળે હેતુ અસત્‌જેમ કે આત્માપર થકી અભિન્ન " चितवात् " જે હેતુ આત્માજ્ઞાન રૂપી એ વિષયમાં દૃષ્ટાંત જેમકે **परवत्** પ્રત્યેકપર વ્યકિત પ્રત્યેકપરથી અભિન્ન હોવાથી સઘળા સમાન એ રૂપ અનુમાને હેતુ અસત્ હોય છે.

શંકર પાસે ચારે તરફ વિવૃત થઇ મંડનમિશ્રે અનુમાનદ્વારા પોતાનો મત સ્થાપન કરવાનું અશકય જાણી શ્રુતિથી શંકરના મતમાં દોષ દેખાડયો જે **द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते तयो रन्यः पिप्पलंस्वाद्वात्ति अनशनन् अन्यो अभिचकाशीती** " હે યતિ વર ! એ પંખી એક વૃક્ષે રહે છે, તે બેમાંથી એક પંખી સુસ્વાદુ પેપડી ખાય છે, અને એક પંખી કાંઇ પણ ન ખાતાં સુંદરરૂપે શોભા પામે છે. ઇત્યાદિ શ્રુતિ વચન જો કર્મ ફલ ભોકતા અને કર્મ ફળના અભોકતા ઇશ્વર એ બન્નેનો ભેદ પ્રકાશ કરે છે. ત્યારે એ શ્રુતિજ જીવ અને ઇશ્વરનો અભેદ શી રીતે જણાવી શકશે ?

શંકરે તેના ઉત્તરમાં ખંડન કરી કહ્યું જે " **मृत्योः स मृत्यु मा प्रोति यईहनाने व पश्यति** " જે આશામી આ જગતમાં જુદી જુદી વસ્તુ જુએ છે, તે આશામીથી મૃત્યુ થકી મૃત્યુ પામે છે. ઇત્યાદિ વેદ વચને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ સ્વર્ગ અને અપવર્ગ નામના ફલ શૂન્ય અનર્થદાયક જીવાત્માના અને પરમાત્માના ભેદ વિષયે શ્રુતિ પ્રમાણરૂપે થઇ શકતી નથી. એ ભેદ વિષયમાં શ્રુતિનું પ્રમાણ,નિરવાણના નિમિતે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ અંગીકાર કરવું જોઇએ. એ સઘળા અર્થવાદ સ્વાર્થ પર નથી. એ પણ પ્રમાણ થઇ શકે છે.

મંડનમિશ્રે કહ્યું-હે યોગિવર ! **रूतं पिबंतौ सुकृतस्यलोकेगुहां प्रविष्टौपरमेपराप्ये छायातयौ ब्रह्मविदोवदंति पंचाग्न यो येच**

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

तृणाचिकेताः " કઠવલ્લીની આ શ્રુતિમાં અભેદ શ્રુતિનો બાધ કરે છે. વેદ મંત્રમાં "ऋत" શબ્દે કર્મ ફલ કર્મ ફલનો પાન કર્તા એકજણ પાન-ક્રિયાનો પ્રયોજયકર્ત્તા અને જણ પાન ક્રિયાનો પ્રયોજક કર્તા કઠોપનિષદમાં એવી રીતની શ્રુતિદ્વારા છાયા અને આ તપનો અત્યંત ભેદ કહી અભેદ શ્રુતિનો બાધ કર્યો છે.

શંકરે કહ્યું–એ શ્રુતિ બાધક શ્રુતિ નથી. પણ બાધ્યશ્રુતિ છે. વ્યવ-હાર સિદ્ધ ભેદવચાક શ્રુતિ કોઇ દિવસ અભેદ બોધક શ્રુતિનો બાધ કરી શકે નહિ પણ અપૂર્વ અર્થ તેનો હોવાથી તે બલિષ્ટ હોય છે અને પછી એ અભેદ શ્રુતિ, ભેદશ્રુતિનો બાધ કરી શકે છે.

મંડનમિશ્રા કહ્યું–હે યોગિવર ! ભેદ બોધક જે શ્રુતિ છે તે અવશ્ય અભેદ શ્રુતિ કરતાં બલિષ્ટ અને એ અભેદ બોધક શ્રુતિ (પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા જેના અર્થનો બોધ થાય તે અભેદ બોધક શ્રુતિની) બાધાદેવાને બીલ-કુલ અક્ષમ છે.

શંકરે એ મતનું ખંડન કરતાં કહ્યું હે સુધાગ્રસર ! જગતમાં કોઈ બીજું પ્રમાણ શ્રુતિ સમૂહની પ્રબળતા સંપાદન કરી શકતું નથી. પણ જે ટલો અર્થ થઇ શકે તે અર્થ દેખાડી દેવાથી એ સઘળા શ્રુતિથી ઉલટી દુર્બળતાજ પ્રતિપાદન થઇ શકે છે

ત્યાર પછી ઉભયભારતીએ શંકરની સઘળી યુક્તિઓનું અનુમોદન કર્યું, તેથી મંડનમિશ્ર અત્યંત વિષાદ પામ્યો. તેના કંઠમાં રહેલી પુષ્પ માળા મ્લાન થઇ ગઇ. ત્યારે ઉભયભારતીએ પોતાના પતિને અને શંકરને કહ્યું " આજ તમો એકવાર ભિક્ષાના માટે ઉઠો "

सप्तम अध्याय.

જૈમિનિના પ્રકૃત મતની વ્યાખ્યા.

એમ કહેવાય છે કે શંકર અને મંડનમિશ્રનું ભોજન સમાપ્ત થયું. ત્યારે ઉભયભારતીએ કહ્યું, " હું મહર્ષિ દુર્વાસાના અભિસંપાતે મર્ત્ય લો-કમાં જન્મ લઇ આવી છું. શંકરના વિજય લાભ પર્યંત મારો પૃથ્વીઉપર

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

રહેવાનો સમય નિર્ણીત થયો છે. હાલ એ સમય પૂર્ણ થયો છે. એથી હવે હું સ્વસ્થાને જઈશ " ઉભયભારતીના બોલવા ઉપરથી શંકરે વિચાર્યું જે ઉભયભારતી સાક્ષાત્ દેવી સરસ્વતી છે. તેના ઉપર જય મેળવી શકવાથી મારા પોતાના મતની રક્ષા થાશે. નહિ તો હું સનમાન વૃદ્ધિ કરવા સારૂ એવી રીતનું કાર્ય કરવા વ્રતી નથી. શંકરે ઉભયભારતીને કહ્યું " મા ! હું તમારો સેવક છું તમે આ ભકતને છોડી સરસા ચાલ્યા જશો નહિ. જ્યારે હું તમને જવાની અનુજ્ઞા કરૂં ત્યારે તમે જશો. ઉભયભારતીને શંકરના કહેવા પ્રમાણે કરવાની જરૂર પડી.

ત્યાર પછી શંકર મંડનમિશ્રનો અભિપ્રાય જાણવા સારૂ ઉત્સુક થયા મંડનમિશ્ર સંશયાપન્ન થઇ ફરી વાર કહ્યું " હે યતિવર ! હાલ હું આ અભિનવ પરાજયથી વિષાદ પામ્યો નથી.

કિંતુ આ મોટા શોક અને પરિતાપનો વિષય છે જે તમે મહર્ષિ જૈમિનિનાં સઘળા વાકયનું ખંડન કર્યું, તે માટે હું અતિશય દુર્બળ થઇ પડયો છું. ત્યારે શંકરે કહ્યું " મહર્ષિ જૈમિનિનો કાંઈ પણ દોષ નથી. આપણેજ અનભિજ્ઞતાના લીધે મુનિનો અભિપ્રાય યથાર્થ રીતે પ્રમાણ કરી શકતા નથી. " તે સમયે, મંડનમિશ્રે, જૈમિનિના પ્રકૃત અભિપ્રાયનો જીજ્ઞાસુ થઇ શંકરને કહ્યું, મંડનમિશ્ર કહે છે એટલામાં શંકર બોલવા લાગ્યા. " મહર્ષિ જૈમિનિ ખુદ પરબ્રહ્મ વિષયે અત્યંત અનુસંધિત્સુ હતા. પણ જેઓની બુદ્ધિ એકાંત વિષયાસકત, ને સઘળા સંસારી લોકોના ઉપર અનુગ્રહ કરવાના ઉદ્દેશે, સાધારણની શી રીતે બ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાશે, તેનો ઉપાય શો ! અને તેનું સાધન શું ! તેના નિર્ણયના સારૂ કેવળ નિરતિશય પુણ્યકર્મનું તેમણે નિરૂપણ કર્યું છે કિંતુ બ્રહ્મનું નિરૂપણ તેમણે કર્યું નથી " **तमेतं वेदानु वचनेन ब्राह्मणा विविदशंति** " બ્રાહ્મણો વેદ વાકયદ્વારા તેને જાણવા ઇચ્છેછે. ઇત્યાદિ વેદવચનદ્વારા કેવી રીતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન પેદા થાય તેના સારૂ કેવળ બ્રહ્મચર્યાદિ સઘળા ધર્મનું વિધાન થયેલું છે, અને એ વેદ વચનના મતાવલંબી થઇ મુક્તિ પ્રાર્થી જૈમિનિએ સઘળો ધર્મ નિર્ધારિત કર્યો છે તે વિલક્ષણ રીતે માલુમ પડે છે.

મંડનમિશ્રે ફરીવાર આ શંકા ઠરી પૂછ્યું " સઘળો વેદ સંપૂર્ણ રીતે કોઈ કોઈ ક્રિયાનો અર્થ પ્રકાશ કરી સફળ થાય છે અને કેટલાંક વેદ વચનો વળી કોઈ પણ ક્રિયાનો અર્થ પ્રકાશ કરતા નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

"**आम्नायस्यक्रियापरत्वादानर्थक्यमनदर्थानाम्**" એટલે કે વેદ વાકય ક્રિયાનો અર્થ પ્રકાશ કરતાં નથી તે વાત નિરર્થક છે. એવી રીતનું સૂત્ર બાંધી મહર્ષિ જૈમિનિ, સઘળાં વેદવાકય નિત્ય અને એક વસ્તુના પ્રકાશક છે એમ શી રીતે સ્વીકાર કરી શકે.

તેના ઉત્તરમાં શંકરે કહ્યું "મહર્ષિ જૈમિનિએ, એ સૂત્ર, કેવળ કર્મકાંડના સમર્થન સારૂ રચેલ છે, સઘળા વેદમાં પર પરાકમે પરબ્રહ્મના વિષયમાં તાત્પર્ય છે. અને આત્મબોધ જે કાર્યનું ફળ છે તે સઘળા કર્મમાં સઘળા વેદની દ્રષ્ટિ પ્રવાહિત થઇ રહીછે એથીજ વેદમાં કર્મ પ્રકરણમાં જે સઘળાં વાકયો છે તેઓ સઘળાંનો અર્થ કોઇ એક કાર્ય વિષયમાં સંલગ્ન છે, એવી રીતના અભિપ્રાયનું અવલંબન કરી મહર્ષિ જૈમિનિએ સૂત્ર રચેલ છે.

મંડનમિશ્રે ફરીવાર આ શંકા કરી પૂછ્યું. "જે સઘળા વેદનો આશય, સત્ ચિત્ અને આનંદના વિષયમાં પરિણત હોય અને જે તેજ મુનિનો અભિપ્રાય હોય. ત્યારે પરમ પુરૂષ પરમાત્માથી સઘળાં કર્મને ભિન્ન શા સારૂ સ્વીકાર્યાં! અને એ રૂપકર્મ, જે ફલપ્રદ એવું જાણીને પણ મહર્ષિએ શાકારણે પરમેશ્વરનું નિરાકરણ કર્યું.

શંકરે ઉત્તર આપ્યો. મહર્ષિ જૈમિનિએ [1]અનુમાનગમ્ય પરમેશ્વરનું નિરાકરણ કર્યું છે. પણ વેદ સમૂહ ગમ્ય પરમેશ્વરનું નિરાકરણ કર્યું નથી. એ વાત બોલી શંકરે, નીચે લખ્યા પ્રમાણે સૂત્રનું સામંજસ્ય કર્યું.

"**इदंजगत्कर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् घटादिवत्**" આ જગતનો અવશ્ય એક કર્તા છે શાથી કે આ જગત એક કાર્ય છે. તેનું દૃષ્ટાંત જેમકે ઘટ-પટાદિ વેદવાકય ન હોય તો એ પ્રમાણે અનુમાનદ્વારા સિદ્ધિ થઇ શકે. વૈશેષિક મતના સ્રષ્ટાકણાદ મુનિના અનુગામીઓ "સઘળી શ્રુતિઓ કેવળ અનુમાન સિદ્ધ અર્થનો અનુવાદ છે" એમ નિર્દેશ કરે છે, વેદમાં અનભિજ્ઞ આસામી એક માત્ર [1]ઉપનિષદ્‌ગમ્ય બૃહત પુરૂષ પરમાત્માને કોઇ રીતે જાણી શકે નહિ. એ વેદવાકય, પરમાત્મા જે કેવળ વેદગોચર નથી. એ પણ પ્રમાણ કરી દે છે જેમકે શ્રુતિ—"**तत्वौपनिषदंपुरुषं पृच्छामि नावेदवित्मनुते मं बृहतम्** જે એક માત્ર ઉપનિષદ્‌દ્વારા બોધગમ્ય. હું તે પુરૂષના સારૂ પુછું છું વેદમાં અનભિજ્ઞ આસામી તે મહાપુરૂષને કોઇ

1 અનુમાનની મદદથી જે જાણી શકાય તે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

દિવસ જાણી શકે નહિ.એટલેજ કણાદમતાવલંબી લોકોનું એવી રીતનું અનુમાનકોઇ દિવસ [૨]વેદગમ્ય, પુરૂષને, સમજાવી શકે નહિ. જૈમિનિ મુનીએ એ રીતનો અભિપ્રાય પોતાના હૃદયમાં રાખી સેંકડો તીક્ષ્ણ યુક્તિદ્વારા ઇશ્વર વિષયક અનુમાનનું નિરાકરણ કર્યું છે. અને એવી રીતના પરમેશ્વરથી જગતની ઉત્પતિ. વય અએ સઘળા ફલનું નિરાકરણ કર્યું છે. તેથીજ મહર્ષિ જૈમિનિના એવાં વાકયો ઉપર અમારા ગૂઢ સિદ્ધાંતદ્વારા અણુમાત્ર પણ વિરોધની સંભાવના નથી. એજ કારણથી પંડિત લોકો તેનો ગૂઢ ભાવ ન સમજતાં "મહર્ષિ જૈમિનિ ઇશ્વરને માનતા નથી." એમ કહે છે. પરમેશ્વર વિષયક અનુમાનનું ખંડન કરવામાં મુનિ જૈમિનિ નિરીશ્વરવાદી હોય તે વાત સંભવપર નથી પરમાત્મ વેત્તાઓમાં અગ્રગણ્ય તેજ જૈમિનિ મુનિ એ કારણે નિરીશ્વરવાદી થાશે એ વાત કેવી રીતે વિશ્વાસ યોગ્ય થાય.

શંકરે એવી રીતે જૈમિનિનો અભિપ્રાય વ્યકત કર્યો. જેથી મંડન, ઉભયભારતી અને બીજા સભાસદો અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. તેઓએ શંકરને પુષ્કળ સાધુવાદ ધન્યવાદ અને પ્રશંસાવાદ આપ્યો. કિંતુ મંડનમિશ્રનું હૃદય સંપૂર્ણ રીતે સંશય વિરહિત થયું નહોતું તે જુદી જુદી જાતના વિચાર કરવા લાગ્યો. એટલામાં તે સમયે જૈમિનિ મુનિના જેવો એક મીમાંસાવિત્ પંડિત સહસા તે સ્થળે આવ્યો અને મંડનમિશ્રને બોલ્યો." ભાઇ મંડનમિશ્ર ! આ મહાનુભવ શંકરે જૈમિનિ સૂત્રનો જેવી રીતનો અભિપ્રાય વ્યકત કર્યો છે, તે સાચો છે. એથી વધારે સાચો બીજો કોઇ નીકળશે નહિ. હવે મનમાંથી સઘળા સંદેહ છોડી દઇ તું શંકરનો શરણાગત થા. તું શંકરને સામાન્ય આસામી ગણ નહિ. શંકર ત્રિકાલવેત્તા છે. જેણે સત્યયુગમાં કપિલરૂપે સાંખ્ય મતનો પ્રકાશ કર્યો.જેણે ત્રેતાયુગમાં દત્તાત્રેયરૂપે યોગ માર્ગ બતાવ્યો, અને જેણે દ્વાપર યુગમાં વેદ વ્યાસરૂપે વેદાંત દર્શન વીગેરેની સૃષ્ટિ કરી. તેજ આ કલિયુગમાં અદ્વૈત મત પ્રચાર કરવા સારૂ અવતરેલ છે. તું શ્રદ્ધા પૂર્વક તેનો મત અવલંબન કર ! જેથી અનાયાસે તારાથી સંસાર સાગર તરાઇ જાશે. એ વાત કરી બ્રાહ્મણ અંતર્હિત થઇ ગયો. ત્યાર પછી મંડનમિશ્રે જુદી જુદી જાતની સ્તુતિદ્વારાએ શંકરને પ્રસન્ન કરી, શંકરની પાસે ક્ષમા માગી અને કહ્યું. " હે પ્રભુ ! હું સંસાર તાપે બીલકુલ સંતપ્ત

૧ ઉપનિષદ્ના અનુશીલન દ્વારા જે જાણી શકાય તે ૨ વેદવાકયના અર્થની મદદથી જે જાણી શકાય તે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

થયેા હતેા. આપે કૃપા કરી મારેા ઉદ્ધાર કર્યેા. સંસારના લેાકેા એકાંત મેાહાસક્ત છે તેઓ ચંચલ નયના પ્રમદા લેાકેાની લીલાલહરીમાં નિમગ્ન છે જેથી તે લેાકેા સંપૂર્ણ આત્મવિસ્મૃત છે એથી કેવી રીતે તેઓ આપના કૃપા કટાક્ષનેા લાભ કરે! અને કેવી રીતે તેઓ મેાક્ષમાર્ગના પથિક થાય, હું આજ આપના કૃપામૃતપાનથી ધન્ય થયેા છું. હવે સ્ત્રી, પુત્ર, વાસભવન, ગૃહસ્થેાચિત કર્મ સઘળાં પરિત્યાગ કરી આપના ચરણારવિંદમાં શરણાપન્ન થયેા છું. પ્રભેા! આ કિંકરને આજ્ઞા આપેા, હવે મારે શું કરવાનું છે! ઇમ.

ઉભયભારતી સાથે શાસ્ત્રીય વિતર્ક.

શંકરે, મંડનમિશ્રનાં વચન સાંભળી તેના ઉપર અનુગ્રહ કરવાના આશયે, તેની પત્ની તરફ એકવાર દ્રષ્ટિપાત કર્યેા. ત્યારે મંડનમિશ્રની પત્ની ઉભયભારતી શંકરનેા અભિપ્રાય જાણી બેાલી " યતિવર! હું આપનેા મનેાગત ભાવ જાણી ગઇ છું. હાલ હું જે અવસ્થામાં આવી પડી છું અને તેથી જે પરિણામ આવશે તે અનેક કાળ પૂર્વથી જાણીતી છું. હું જ્યારે બાળિકા હતી ત્યારે એક દિવસ કેાઇ એક તપસ્વી અમારે ઘેર આવ્યેા હતેા. મારી જનનીએ, યથાવિધિ પાદ્ય અર્ઘ્ય વિગેરે દ્વારા તેની પૂજા કરી હતી જેથી યતિએ પ્રસન્નચિત્ત થઇ તેની પુજા ગૃહણ કરી. ત્યાર પછી મારી જનનીએ કૃતાંજળિ થઇ તે યતિને મારા ભવિષ્ત શુભાશુભ સારૂ પુછ્યું હતું. તે યતિએ, આજ સુધી મારી બાબતમાં જે બનેલું તે સઘળું મારી જનનીને કહ્યું હતું તેની અંદર યતિએ એક અતિ વિસ્મય જનક ઘટના મારી જનનીને કહી સંભળાવી હતી. યતિએ તે ઘટના બાબત એવું કહ્યું હતું કે " વેદવિદ્વેષી બૌદ્ધ વિગેરે દુષ્ટ વાદીઓ પ્રબળ થઇ પૃથ્વીમાં સઘળેા વૈદિક માર્ગ ઉત્સન્ન કરે છે. એ સઘળી બાબતનેા ઉદ્ધાર કરવા સારૂ વેદસૃષ્ટા બ્રહ્મના મંડનમિશ્ર નામે એક પંડીત પૃથ્વી ઉપર અવતરેલેા છે તારી આ પુત્રી, મંડનમિશ્રને પતિરૂપે વરી જુદી જુદી જાતના યજ્ઞયાગ કરશે. અનેક પુત્ર સંતાનને પ્રસવ આપશે અને ભારે સુખથી કાળાતિપાત કરશે ત્યાર પછી કુમતાવલંબી બૌદ્ધ લેાકેા. યુક્તિ બળે ઉપનિષદના પ્રતિપાદ્ય પરબ્રહ્મનું એકદમ નિરાકરણ કરશે. એ સઘળા સિદ્ધાંતનું ખંડન કરી અદ્વૈતવાદનું સ્થાપન કરવા સારૂ મહાદેવના અંશે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભગવાન્ શંકરાચાર્ય જન્મ ગ્રહણ કરશે. યતિવેશ ધારી શંકરની સાથે તમારા જ્ઞાતા મંડનમિશ્રનો બહુકાળ શાસ્ત્રીય વિવાદ થાશે. ત્યાર પછી મંડનમિશ્ર શાસ્ત્ર વાદમાં શંકરથી પરાજય પામશે, અને તમારો તે જ્ઞાતા સન્યાસ ધર્મમાં દીક્ષિત થાશે." તે તપસ્વીએ જે જે કહેલ છે તે તે ઘટયું છે. જે બાકી રહેલ છે તે થોડા વખતમાં સંપૂર્ણ રીતે ઘટશે. મારો પતિ નિશ્ચય આપનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કરશે. પણ પ્રભો! મારું જરા કાંઇક વક્તવ્ય છે. વેદમાં લખેલછે કે आत्मनोऽर्द्धपत्नी આત્માની અરધી પત્ની છે. હું મારા સ્વામીના આત્માનો અર્દ્ધ ભાગ છું. જ્યાં સુધી હું પરાજીત નહિ થાઉં ત્યાંસુધી મારા પતિ પરાજીત થયા ગણાય નહિ; એટલે હે પંડિતવર! મને વાદમાં પરાજીત કરી મારા સ્વામીને શિષ્ય કરો! હું જાણું છું જે તમે સર્વજ્ઞ પુરૂષ છો. તો પણ તમારી સાથે વાદ કરવા સારૂ મારું મન અત્યંત ઉત્કંઠિત છે.

શંકર તે યોગશીલ બ્રાહ્મણ પત્નીનાં વચન સાંભળી થોડુંક હાસ્ય કરી બોલ્યા. " ભદ્રે! તમે બોલોછો "જે તમારી સાથે વાદ કરવા સારૂ મારું મન અત્યંત ઉત્કંઠિત છે." એમ એ વાત અત્યંત અનુચિત છે. શાથી કે યશસ્વી પંડિત લોકો કયારે પણ કામિનીની સાથે વાદ કરવા ઇચ્છા કરે નહિ. એથી હું તમારી સાથે શાસ્ત્રીય વિવાદમાં પ્રવૃત થવા ચાહતો નથી

ઉભયભારતીએ કહ્યું– યતિવર! તમે અત્યંત અનુચિત વાત કરોછો. જે જગતમાં પોતાનું મત સ્થાપવા ઉત્સુક છે, જે પરમતનું ખંડન કરી પોતાના મતની રક્ષા કરવા અત્યંત આતુર છે, એવા જીગીષાસંપન્ન આસામીના પક્ષમાં કામિની કે પુરૂષ સઘળું સરખું છે. વળી જુઓ! પ્રાચીન કાળમાં મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્કયે ગાર્ગી નામની પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી સાથે શાસ્ત્ર કલહ કર્યો હતો. એ વાત બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં લખેલી છે, રાજર્ષિ જનક, સુલભા નામની એક કામિનીની સાથે શાસ્ત્રીય વિવાદમાં પ્રવૃત્ત થયા હતા. એ વાત મોક્ષ ધર્મમાં કહેલી છે. આપ એ પુરાતન બીનાનો વિચાર કરો, અને મારી સાથે શાસ્ત્રીય તર્કમાં ઉતરો.

ત્યાર પછી ઉભયભારતીનાં યુક્તિયુકત વચનો સાંભળી ઉભયભારતીસાથે શાસ્ત્રીય વિવાદ કરવા શંકર સંમત થયા. ત્યાર પછી એક મોટી પંડિતસભા ઉભયભારતી અને શંકરનો શાસ્ત્રીય વિવાદ સાંભળવા એકઠી થઇ. બન્નેની બુદ્ધિ ચાતુરી અને વાકય વિન્યાસની નિપુણતા ભાળી સભામાં બેઠેલા પંડિતો વિસ્મિત થઇ ગયા.સંધ્યાવંદનાનો સમય તથા સ્નાનાદિકક્રિયાનો સમય વહી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ગયો તોપણ તેઓની વાદ કથા જરી રહી. એ રીતે બન્નેના વિવાદમાં સત્તર દિવસ ચાલ્યા ગયા. ત્યાર પછી ઉભયભારતી વેદ, વેદાંગ દર્શન વિગેરે શાસ્ત્રના વિચારમાં શંકરને પરાસ્ત ન કરી શકવાથી મનમાં ચિંતા કરવા લાગી. આ યતિવરે બાલ્ય કાળમાં સંન્યાસ ધર્મનું અવલંબન કર્યું છે, અને અત્યંત કઠોર નિયમ પાળી કાલાતિપાત તે કરે છે. કોઇ દિવસ બ્રહ્મચર્ય થકી વિચ્યૂત અને ભ્રષ્ટ થયેલ નથી. તેથી ખરેખર તેને કામશાસ્ત્રની વાકેફગારી નહિ હોય. કામશાસ્ત્રના તર્કદ્વારા તેનો પરાજય કરવો હવે યુક્ત છે. ત્યાર પછી ઉભયભારતીએ શંકર ઉપર લક્ષ્ય કરી કામશાસ્ત્ર સંક્રાંત કેટલાક પ્રશ્નો કર્યા. તેણે શંકરને કહ્યું " હે સર્વજ્ઞ ! તમે કહો ! કામ કલા કોને કહે છે? કામકલા કેટલા પ્રકારની છે? પુરૂષ અને સ્ત્રીનાં કયા કયા અંગનો આશ્રય કરી કામકલા રહે છે ? શુકલ પક્ષમાં અને કૃષ્ણપક્ષમાં તેની અવસ્થિતિનો કેવો ભેદ છે ? યુવતી કામિની ઉપર અને યુવા પુરૂષ ઉપર કેવી રીતે એ કામ કળાનું અધિપત્ય હોય છે ?

ઉભયભારતીના એ પ્રશ્નો સાંભળી શંકર તેઓના ઉત્તરદેઇ શકયા નહિ. શંકરે મનમાં વિચાર્યું જો જો હું એ કામકલા સંક્રાંત પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દઇ શકું તો મારી અજ્ઞતા જાહેર થાય અને તેના ઉત્તર દઈ શકું તો મારા પતિ ધર્મની ભ્રષ્ટતા જાહેર થાય. હવે મારે શું કરવું ? એમ વિચાર કરતાં થોડીક ક્ષણ શંકર મુંગા રહ્યા. છેવટે ઉભયભારતીને લક્ષ્ય કરી શંકરેકહ્યું, " દેવિ ! કામકલા સંક્રાંત પ્રશ્નોના ઉત્તર દેવા સારૂ મને એક માસની મુદ્દત આપો. એક માસ પછી તમે એ વિષયના તકરારમાં મારી સાથે પ્રવૃત્ત થાશો, એક માસની મુદ્દતના અંદર એ સઘળા પ્રશ્નોનો મારે વિચાર કરવાનો છે.

ઉભયભારતીએ, શંકરનો પ્રસ્તાવ અનુમોદન કર્યો, શંકરે શિષ્યોની સાથે તે સ્થાનથી પ્રસ્થાન કર્યું. થોડેક દૂર જતાં શંકરના જોવામાં આવ્યું જે કોઈ એક રાજા મૃગયા કરી આવતાં વનમધ્યે એક વૃક્ષની નીચે મૃત અવસ્થામાં પડયો છે. અસંખ્ય સુંદર સ્ત્રીઓ તે રાજાના દેહને વીંટી રૂદન કરે છે. સંમુખે અમાત્ય વીગેરે નોકરો અને રૈયતનાં માણસો શોકાકુલ ચિંતથી બેઠાં છે. ત્યારે શંકરે, પ્રિય શિષ્ય સનંદનને લક્ષ્ય કરી કહ્યું " વત્સ સનંદન ! હું મારી સર્વજ્ઞતા શક્તિ પરિપૂર્ણ કરવા યોગ પ્રભાવે બીજા દેહમાં પેસી અપૂર્વ લાવણ્યવતી પ્રમદાઓનો હર્ષ, શોક, ક્રોધ, ભય, હાવ, વીગેરે અનુભવી કામકળાની નિપુણતા મેળવવા હવે ચેષ્ટા કરીશ, તેમાટે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ત્યારે મારી ઇષ્ટ સિદ્ધિ થાશે. નિશ્ચય એમ થવાથી ઉભયભારતી કામશાસ્ત્રના વિચારમાં પરાજીત થાશે.

શંકરની વાત સાંભળી સનંદન ધીર ભાવે બોલ્યો "પ્રભો! તમે સર્વજ્ઞપુરૂષ. તમારાથી કાંઇ અવિદિત નથી, તોપણ મારી માનસિક ભક્તિ આપના ચરણે કાંઇક નિવેદન કરવા સારૂ મને પ્રેરેછે. હે ગુરૂ! આ વાચાલ શિષ્યને કૃપા કરી ક્ષમા આપશો, હું એ વિષયમાં એક પુરાતન ઇતિહાસ કહું છું તે સાંભળો "પૂર્વકાળે મત્સ્યેંદ્ર નામના એક મહાત્માએ, પોતાના શરીરની રક્ષા સારૂ પોતાના પ્રિય શિષ્ય ગોરક્ષને આજ્ઞા કરી કોઇ મૃત રાજાના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો. એ યોગિવર રાજ્યસિંહાસને બેસી, રાજ્યનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યો, જેથી રાજ્યનો અભૂત પુર્વ ઉદય થયો. સઘળા મેધો યોગ્ય સમયે વર્ષણ કરવા લાગ્યા. મંત્રીઓ તે જોઇ વિચારવા લાગ્યા. તેઓએ વિચાર્યું જે નિશ્ચિત કોઈ સ્વર્ગીય માણસે રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હવે તે દેહ ભ્રષ્ટ ન થાય તેવો ઉપાય કરવો જોઇએ. ત્યારપછી તેઓએ રાજાના જનાનખાનાની સુંદરીઓને ઉપદેશ દીધો કે તેઓએ સંપૂર્ણ રીતે હાવભાવ કરી રાજાના દેહમાં પેઠેલા મહાત્માને વશીભૂત કરવો, સુંદરીઓએ તે પ્રમાણે કર્યું. એ કમલ નયના સુંદરીઓનો હાવ ભાવ વિલાસ વીગેરે જોઈ રાજાના દેહમાં રહેલો મહાત્મા, પોતાના અસલ સ્વરૂપને વિસ્મૃત થઇ ગયો, તેનો યોગ કાંઇ પડી રહ્યો. તેની સમાધિ પણ કાંઇ પડી રહી. તે સામાન્ય માણસની જેમ વિષય ભોગ ભોગવવા લાગ્યો. ગોરક્ષનાથ ગુરૂની પ્રવૃતિ જાણી અત્યંત દુઃખિત થયો, અને અત્યંત સાવધાનથી ગુરૂના દેહની રક્ષા કરી અંતઃપુરમાં રાજમહિલાઓને નૃત્ય શિખવવા સારૂ રાજ ભવનમાં પેઠો અને છાનાઇથી ગુરૂની પાસે જઇ તત્વજ્ઞાનનું અનુશીલન કરવા લાગ્યો. તેની પ્રવૃતિથી મત્સ્યેંદ્રનાથનો ચૈતન્યોદય થયો. ત્યારપછી વિષયાનુરાગ નિવૃત થઇ ગયા, પછી તે મહાત્મા મત્સ્યેંદ્રનાથ રાજાનું ખોળીયું છોડી પોતાના અસલ ખોલીયામાં આવ્યો."

તેથી હે ગુરૂ! વિષયાનુરાગ અત્યંત ભયંકર છે તે દ્વારાએ અનેક સમયે તાપસ લોકની તપસ્યાનો ભંગ થાય છે. તમે સર્વવાતગાં કૃતી અને દક્ષ છો. સઘળાની બાબતમાં ચારે તરફ જોઇ જે કરવાનું હોય તે કરો! વિચારી જુઓ! આપણું પાળેલું બ્રહ્મચર્ય વૃત ક્યાં? અને એગર્હિત કામશાસ્ત્ર ક્યાં? આપ એ નિંદિત કામ શાસ્ત્રમાં પ્રવૃત થાશો તો આ જગત અનવસ્થા દોષે કલુષિત થાશે. [૧]

[૧] અસ્થિરતા અર્થાત આશ્રય શુન્યતા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શાસ્ત્રમાં કહેલ છે કે મહાન્ લોકો જેવી રીતનું આચરણ કરે તેવી રીતનું આચરણ બીજા લોકો કરે. શ્રેષ્ટ લોકો જે જે પ્રમાણ કહી બેસે તેના બીજા લોકો [1]અનુગામી થાય. હું કેવળ પ્રણયવશે આપને આ કહું છું આપને તો કોઇ વાત અવિદિત નથી. અને લુપ્ત પ્રાય યતિધર્મનો પ્રચાર કરવા આપ દ્રઢ પ્રતિજ્ઞાવાળા છો. માટે એ ન થાય તો ઠીક!

સનંદનના બોલવાની સમાપ્તિએ શંકરે કહ્યું–"વત્સ સનંદન! તું જે કહે છે તે સઘળું સત્ય છે. તોપણ તું સાવધાન થઈ કેટલીક બારી વાત સાંભળ! સઘળી ગોપ સ્ત્રીઓ, કૃષ્ણની સંગિની થઈ તોપણ જેમ કૃષ્ણનું મનોહરણ તેઓ કરી શકી નહિ. તેમ જે આસામી વૈષયિક પદાર્થ ઉપર વીતરાગ થયો છે તેનું મનોહરણ, વિષયવાસના કરી શકતું નથી. વત્સ! મનના સંકલ્પજ સઘળા અભિલાષના મૂળ છે. શ્રીકૃષ્ણને જેમ સંકલ્પ નહોતો તેથી કામનો આવિર્ભાવ થયો નહિ. તેમ હુંપણ કામ પદાર્થ ઉપર કોઇ પ્રકારે અનુરક્ત થવાનો નથી. વાસ્તવિક રીતે આપણે કલ્પના કરી જે વસ્તુનું દર્શન કરીએ. તે ઇશ્વરની સત્તા સિવાય બીજું કાંઇ નથી. "આ જગત્ મિથ્યા છે" એમ જાણી હૃદયમાં અનુસંધાન કરી જોવાથી પછી કર્મમાં લિપ્ત થવાતું નથી. જેમ સ્વપ્નમાં સઘળાં સુકૃત દુષ્કૃત થાય પણ જાગ્રત અવસ્થામાં તે મિથ્યા. તેમ જ્ઞાન થવાથી આ જગત્ મિથ્યા. પરમાર્થવિત્ આસામી સેંકડો અશ્વમેધ યજ્ઞ કરો અથવા હજારો બ્રહ્મહત્યા કરો પણ તે પુણ્ય પાપથી લિપ્ત થાતો નથી. તત્વજ્ઞાનીનો સઘળો કર્તૃત્વ બોધ એકદમ અસ્ત્રમિત થાય છે. વત્સ! અગર જો કે આ શરીરે કામશાસ્ત્રનું અનુશીલન કરવાથી મને કોઇ રીતનો દોષ નથી. તોપણ શિષ્ટાચાર અને સાધુસેવિત પદ્ધતિની રક્ષા સારૂ હું બીજા દેહમાં પેસી કામશાસ્ત્રનું અનુશીલન કરીશ.શંકર એપ્રમાણે સનંદનને બોલી શિષ્યોની સાથેએક પર્વત ગુફાની પાસે આવ્યા. તેના સંમુખ પ્રદેશે એક મોટો ચોખંડો શિલાખંડ હતો. તેની પાસે પાણીથી ભરેલું એક જલાશય હતું, તે સ્થાને ઉભા રહી શિષ્યોને વિનીતભાવે બોલ્યા–"હે વિનીત શિષ્યો! જુઓ! આ જલાશયનું નીર કેવું રમણીય છે? હું બીજાના શરીરમાં પેસી કામકલાનો અનુભવ

---

१ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनः सयत् प्रमाणं कुरुते लोक स्तदनुवर्तते ॥ भगवद्गीता ॥

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કરી જ્યાં સુધી ફરી ન આવું ત્યાં સુધી તમારે આ સ્થાને રહી સાવધાનતાથી મારા પરિત્યકત દેહની રક્ષા કરવી.

યોગબલે રાજદેહમાં પ્રવેશ.

શિષ્યો, ગુરૂની આજ્ઞા પાળવા સંમત થયા. શંકરે, તેઓ પાસેથી વિદાય થઇ અસીમ યોગબલે [1]આતિવાહિક દેહનું ધારણ કરી તે પહેલાં જોયેલા રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો પ્રથમ પોતાના શરીરના અંગુષ્ટથી આરંભ કરી દશમ દ્વાર પર્યંત પ્રાણવાયુનું સંચાલન કરી મસ્તકના રંધ્ર દેશથી બહિર્ગત થયા હતા, અને તત્ક્ષણ મૃતરાજાના દેહના મસ્તકના રંધ્ર માર્ગમાં થઇ ચરણના અગ્ર ભાગ પર્યંત ક્રમે ક્રમે તેણે પ્રવેશ કર્યો. જ્યારે શંકર એવી રીતનાં ગંભીર કાર્યમાં વ્રતી હતા ત્યારે તે સંપૂર્ણ એકાગ્ર ચિત હતા. એક તરફ મૃતરાજાનો હૃદય દેશ ધીરે ધીરે કંપિત થયો. ક્રમે રાજાએ પોતાનાં નયન ઉઘાડયાં, તેની મુખશ્રી શોભી ત્યારપછી નાસિકારંધ્રમાંથી અને મુખમાંથી પ્રાણવાયુ ધીરે ધીરે નીકળવા લાગ્યો. ત્યાર પછી તેના બે ચરણ હાલવા લાગ્યા, અને બન્ને ચક્ષુનો સંકુચિત ભાવ દૂર થયો, ધીરે ધીરે શરીરમાં બલ આવવા લાગ્યું, રાજા ભૂમિ શય્યા છોડી બેઠો થયો.રાજાને પુનર્જીવિત જોઇ રાજ મહિલાઓ આનંદથી ઉન્મત્ત થઇ. અમાત્ય લોકોના આનંદની હદ રહી નહિ. ચારે તરફ જુદીજુદી જાતનાં ગીત, વાદ્ય અને નૃત્ય થવા લાગ્યા.

ત્યારપછી પુરોહિત લોકો એ શાંતિ કર્મ સમાપ્ત કરી, રાજાના કલ્યાણ સારૂ જુદી જુદી જાતના યાગ યજ્ઞ કર્યા. ત્યારપછી એક સુસજ્જીત હાથી ઉપર બેસારી રાજાને રાજધાનીમાં લાવ્યા. યતિવર શંકર રાજધાનીમાં આવી જુદી જુદી જાતના સાંત્વના વાક્યે કુટુંબ વીગેરેને પરિતુષ્ટ કરવા લાગ્યા, તે રાજ્યપદ ઉપર ચઢી અમાત્ય લોકોની સાથે અતિ સુંદર રૂપે રાજ્ય પાલન કરવા લાગ્યા. યતિવર શંકર સિંહાસને બેસવાથી રાજ્યમાં એક અભિનવ ભાવઉદિત થયો. કાયમ સુવૃષ્ટિ થવા લાગી. પૃથ્વી શસ્ય શાલિની થઇ. ગાય ભેંસ વીગેરે પુષ્કળ દુધ દેવા લાગ્યાં. સઘળી પ્રજા, પોતાના ધર્મ કાર્યમાં પ્રવૃત થઇ આનંદ ભોગવવા લાગી. આવો અસાધારણ ફેરફાર

[1]જ્ઞાનેંદ્રિય, કર્મેંદ્રિય, પ્રાણ, મન અને બુધ્ધિરૂપ લિંગ શરીરને આતિવાહિક શરીર કહે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

જોઇ મંત્રીઓ કાંઇક સંદેહવાળા થયા, અને પરસ્પર કહેવા લાગ્યા. " નિશ્ચય કોઇ મહા પુરૂષે રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો છે. હવે તે રાજ-દેહમાંથી નીકળી પોતાના અસલ દેહમાં ન જઇ શકે તેવો ઉપાય યોજવો જોઇએ. એ પ્રમાણેની સલાહ સ્થિર કરી તેઓએ છાનાઇથી રાજ સેવકોને આજ્ઞા આપી જે " મને જો કોઈ સ્થાને મૃતદેહ માલુમ પડે તો તત્ક્ષણ તમારે તે બાળી દેવો. ક્ષણ માત્ર વિલંબ કરવો નહિ. "

એક તરફ શંકરે કેટલાક દિવસ રાજ્યશાસન પોતાની પાસે રાખ્યું. ત્યારપછી વિશ્વસ્ત અમાત્ય લોક ઉપર રાજ્યભાર નાંખી પોતે વિલાસિની કામિનીઓ સાથે દુર્લભ સુખનો ઉપભોગ કરવા લાગ્યા, અને કામશાસ્ત્રોક્ત શ્રદ્ધા, પ્રીતિ, રતિ, ધૃતિ, કીર્તિ. મનોભવા, વિમલા, મોદિની, ઘોરા, મદ-નોત્યાદિની, મદા. મોહિની, દીપની, વશકરી. રંજની અને મદના વીગેરે સઘળી કામકળાના અંગ પ્રત્યંગમાં રહેવાનો તેમણે અનુભવ લીધો, શુકલપક્ષમાં અને કૃષ્ણપક્ષમાં કામકળાની અવસ્થિતિનો નિયમ કેવો ઇત્યાદિ બાબતનું અનુશીલન કરી થોડા દિવસમાં [૧] કામશાસ્ત્રમાં સુપંડિત થઇ ગયા. અને મહર્ષિ વાજ્યયપન પ્રણીત કામસૂત્ર અને તેના ભાષ્યની પર્યાલોચના કરી અભિનવ અર્થયુકત એક સુંદર [૨] નિબંધ તેઓએ રચ્યો.

શંકર. વિલાસિની સજ્જમહિલાઓ સાથે કામશાસ્ત્રનું અનુશીલન કરતા રહ્યા. એક તરફ શંકરના શિષ્યો, શંકરના આગમનના વિલંબથી અત્યંત ઉદ્વેગવાળા થયા, તેઓ બોલવા લાગ્યા જે " ગુરૂદેવે માત્ર એક માસની મુદત નિર્ધારિત કરેલી છે તેતો હવે જવા બેઠી. હજી સુધી ગુરૂદેવ પોતાના અસલના દેહમાં આવ્યા નહિ. હવે આપણે કયાં જવું ? શું કરવું ? કોની પાસે ગુરૂદેવનો શોધ કરવો ? સસાગરા પૃથ્વીને તપાસી જોઇએ પણ ગુરૂદેવનો પત્તો મળે તેમ નથી. શાથી કે ગુરૂદેવ હાલ બીજા દેહમાં છે ગુરૂદેવ, આપણો પરિત્યાગ કરી ગયા છે તોપણ માલુમ પડે છે કે તેઓ આપણની પાસેજ વસે છે. હાય ! હાય ! કયાં જવાથી હવે ગુરૂદેવનો

---

૧ કામશાસ્ત્રનું નામ સાંભળી કેટલાક દેશી અંગ્રેજી ભણેલાઓ નાસિકા કુંચિત કરે છે પરંતુ જ્યાં સુધી એ ગ્રંથનો પાઠ ન થાય ત્યાં સુધી એવો કુસંસ્કાર એ ગ્રંથ માટે રહે એ વાત સ્વાભાવિક છે. સંક્ષેપમાં પવિત્ર ચિતે કામશાસ્ત્રની આલોચના થાય તો અનેક દુરૂહ વિષયમાં વાકીફગારી મળે છે. ૨ એ નિબંધનું પ્રકૃત નામ શું છે તે જણવામાં આવ્યું નથી કેટલાક લોકો કહે છે કે અમરૂશતક તે નિબંધ છે પણ એ ગ્રંથ તેવો પ્રાચીન નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સાક્ષાતકાર થાય ? કોઇ કોઇ શિષ્ય, શંકરના વિરહે એકાંત વિકલ ચિત વાળા થઇ ગુરૂનો ઉદ્દેશ કરી બોલવા લાગ્યા " ગુરો અમે આપના વિચ્છેદે બીલકુલ દુર્બળ પડી ગયા છીએ. કૃપા કરી જલદી આ ગરીબ શિષ્યોની નજરે પડો ! આપ અમારી માત્ર એક ગતિ છો; એથી હે કરૂણામય ! કરૂણા કરી આ આપ્તમાં પડેલા શિષ્યોની રક્ષા કરો ! પોતાના સહાધ્યાયીઓના એવી રીતનાં શોકજનક વાકયો સાંભળી સનંદને કહ્યું. " બધુઓ આપણી બહુ મૂર્ખતા થઇ છે. હવે ખેદ કરવાથી શું થાય ? ચાલો આપણે સઘળા અત્યંત ઉત્સાહથી ગુરૂદેવની શોધ કરીએ. ભૂમંડળ ઉપર અનેક રાજા છે આપણા ગુરૂદેવ કોઇક રાજાના દેહમાં પેઠા હશે. તે જે દેશના રાજાના શરીરમાં પેઠા હશે, તે દેશ સ્વર્ગ કરતાં વધારે આબાદ થયો હશે.

સનંદનની વાત સાંભળી સઘળાએ ખેદ કરવો છોડી દીધો, અને તેના ઉપદેશના અનુસારે કેટલાક શિષ્યો ગુરૂદેવના દેહનું રક્ષણ કરવા રહ્યા અને કેટલાક શિષ્યો ગુરૂદેવની શોધના માટે બહાર પડયા; તેઓ જુદા જુદા દેશે જુદા જુદા શહેરે અને જુદા જુદા ગામે ભટકયા. છેવટ અમરૂક રાજાના રાજ્યમાં આવી પહોંચ્યા. અને તે સ્થાનના લોકોના મુખથી સાંભળ્યું કે રાજા એકવાર મરણ પામી જીવતો થયો છે. તે વાત સાંભળી તેઓના હૃદયનો શોક દૂર થયો. શંકર, અમરૂક રાજાના ખોળીયામાં છે. એમ તેઓના જાણવામાં આવી ગયું. ત્યારપછી તેઓ ચિંતા કરવા લાગ્યા કે કયા ઉપાયે ગુરૂદેવની પાસે જવું? એમ તેઓએ જાણ્યું જે રાજા, સંગીત શાસ્ત્રમાં જે નિપુણ હોય છે તેના ઉપર અત્યંત પ્રીતિ રાખે છે. ત્યારપછી તેઓએ મોટી ચતુરાઇથી સંગીતશાસ્ત્રનું અનુશીલન કર્યું, અને સારા સંગીતશાસ્ત્ર જાણનારા થઇ રાજસભામાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તેઓએ જોયું જે જેમ ચંદ્ર તારાઓથી પરિવેષ્ટિત થઇ શોભે છે તેમ ગુરૂદેવ અત્યંત ખુબસુરત સ્ત્રીઓથી પરિવેષ્ટિત થઇ શોભેછે. રાજાએ નવા આવેલા ગાયકોને સંગીત કરવાની આજ્ઞા આપી. શિષ્યોએ સુમધુર સ્વરે સંસાર મોહનાશક પરમાર્થ વિષયક સંગીત ગાવાનું શરૂ કર્યું. તેઓનું સંગીત સાંભળી રાજાનો કાંઇક ચૈતન્યોદય થયો. રાજાએ આવેલા ગાયકોને આસ્વાસન આપી વિદાય કર્યા. શંકરે જે નિયમે રાજાના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો હતો. તે નિયમે રાજાના શરીરમાંથી નીકળી પોતાના અસલ દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. શંકર જાગેલા માણસની જેમ ઉભા થઇ બેઠા. ઘણા દિવસે ગુરૂદેવનાં દર્શન થવાથી શિષ્યોને આનંદની સીમા રહી નહિ. ત્યારપછી શંકર, સનંદન વિગેરે શિષ્યોની સાથે મંડનમિશ્રના ઘેર આવ્યા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકરે, ફરીવાર માહિષ્મતી નગરીમાં આવીને જોયું તો મંડનમિશ્રને અગાઉના જેવું અભિમાન નથી તેની યાગ યજ્ઞ ઉપરની આસ્થા દૂર થઇ ગઇ છે. તેની સંસારાશક્તિ કેવળ શિથિળ થઇ ગઇ છે, મંડનમિશ્રે, શંકરનું સહસા આગમન જોઇ ભીત મસ્તકે શંકરને અભિવાદન કર્યું; અને શંકરની યથોચિત અર્ચના કરી કૃતાંજલિ પુટે શંકરને ઉદ્દેશી કહ્યું. "યતિવર ! આ ઘર, આ શરીર અને કાંઈ બીજું મારૂં છે. તે સઘળું આપનુંજ છે" એમ બોલતાં બોલતાં મંડનમિશ્ર શંકરના ચરણ કમલમાં પડયો ત્યાર પછી તે પંડિત મંડલીના અંદર જુદા આસન ઉપર બેઠેલી ઉભયભારતીએ શંકરને પ્રણિપાત કરી કહ્યું, "યોગિવર ? આપે અમને બન્ને જણને પરાજીત કર્યા તે બાબત અમારા પક્ષમાં અણું માત્ર લજ્જા જનક નથી, દિવાકરના તેજે ચંદ્ર વીગેરે જ્યોતિર્મય પદાર્થોનો અભિભવ થાય તેમાં ચંદ્ર વીગેરેની શું અકીર્તિ હોય ? તમે સર્વજ્ઞ છો! પૃથ્વીની સઘળી પંડિત મંડળી એકઠી થઇ આપને સાથે વિવાદ કરે તો પણ ફાવે તેમ નથી એટલે કે અમે પરાભૂત થયા; તે કંઇ વિસ્મયકર બાબત નથી. ત્યાર પછી ઉભયભારતીએ વીચાર્યું જે "મારો સ્વામી હાલજ સંન્યસ્ત ગ્રહણ કરશે." સ્વામી સંન્યાસ ગ્રહણ કરે ત્યારે સ્ત્રીનું વૈધવ્ય થાયછે, મારા સ્વામી પોતાની નઝરે મારી વૈધવ્ય દશા જુએ એ બહુ શોકપ્રદ છે, એટલે મારે તેની અગાઉ પ્રસ્થાન કરવું યુકત છે, ત્યાર પછી ઉભયભારતીએ શંકરને કહ્યું. યતિવર ! આપ સઘળું જાણોછો ! હવે મને અનુમતિ આપો હું મારા આવાસ સ્થાને જાઉં" ત્યારે શંકરે કૃતાંજલિ પુટે વાગ્દેવી ઉભયભારતીને કહ્યું "દેવી ! તમે વાકયની અધિષ્ટાત્રી દેવી અને ચિત્સ્વરૂપા છો તે મેં જાણ્યું હાલ મારી એક પ્રાર્થના છે જે "અમે તે બ્રહ્મર્ષિ ઋષ્યશૃંગ વીગેરેના ક્ષેત્રમાં જે અભિનવ મઠનું નિર્માણ કર્યું છે.

ભગવાન્ શંકરાચાર્યે, બૌદ્ધ ધર્મનો પરાજય કરી અદ્વૈતવાદના પ્રચાર ના ઉદ્દેશે ભારત વર્ષની ચારે દિશામાં ચાર મઠની પ્રતિષ્ઠા કરી, અને ચાર પ્રધાન શિષ્યોમાંથી દરેકને એક એક મઠનો ભાર સોંપ્યો. પ્રથમ દક્ષિણ દિશામાં રામેશ્વર ક્ષેત્રમાંજ મઠની પ્રતિષ્ઠા કરી. તે મઠનું નામ શૃંગેરી મઠ પુરાકાળે એ સ્થાન બ્રહ્મર્ષિ ઋષ્યશૃંગનો આશ્રમ હતો. તે ઉપર કર્તૃત્વપદે પોતાના શિષ્ય પૃથ્વીધરાચાર્યને નીમ્યા. ઉત્તર દિશામાં સુપ્રસિદ્ધ બદરીકાશ્રમમાં મઠ પ્રતિષ્ઠિત કર્યો તેનું નામ જોતિર્મ. તેનો ભાર બીજા શિષ્ય તોટકાચાર્ય ઉપર નાંખ્યો. તૃતીય-પુર્વ દિશામાં પુરૂષોતમ ક્ષેત્રમાં જે મઠ સ્થાપન કર્યો તેનું નામ ગોવર્દ્ધન મઠ તેનું અધિપત્ય પદ્મપાદને સોંપ્યું. ચતુર્થ પશ્ચિમ દિશામાં દ્વારકા ક્ષેત્રમાં જે મઠ સ્થાપિત થયો તેનું નામ શારદા મઠ જેનું અધિપત્ય વિશ્વરૂપાચાર્યને સોંપ્યું.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ત્યાં તમે કૃપા કરી, આ પંડિત મંડળીથી પૂજીત થઇ " શારદા " નામે તે સઘળા મઠમાં અવસ્થાન કરો. તેમ થવાથી મારા જેવા માણસની અભિષ્ટસિદ્ધિ થાશે. ઉભયભારતી રૂપિણી સરસ્વતીએ શંકરની વાસના પ્રમાણે કર્યું; તે એ સઘળા મઠમાં અવસ્થાન કરવાનું પ્રતિ શ્રુતિ થઇઅંતર્હિત થઇ ગઇ. સભામાં રહેલા સઘળા લોકો સરસ્વતીનું અંતર્ધાન જોઇ બહુ વિસ્મિત થયા.

મંડનમિશ્રે શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં કહેલા વિધાન વડે સઘળા યજ્ઞ સંપન્ન કરી, સઘળું ધન દાનમાં આપ્યું. ત્યાર પછી ગૃહ્યશાસ્ત્રોક્ત નિયમાનુસારે " પ્રાજાપત્ય યાગ " સમાપ્ત કરી આત્માના ઉપર ત્રણ પ્રકારના અગ્નિનું આરોપણકરી ગૃહસ્થાશ્રમ છોડીદઇ તેણે સંન્યાસ આશ્રમનું [૧]અવલંબનકર્યું. મંડનમિશ્રે સન્યાસ આશ્રમનું અવલંબન કરતાં, શંકરે,અધ્યાત્મિક, આધિભૌતિક અને આધિદૈવિક એવા ત્રિવિધ સંસારિક દુઃખતાપનાં ઉપાય સ્વરૂપ " **तत्त्वमसि**" એ વેદ વાકય, મંડનમિશ્રના કર્ણમાં આપ્યો, અને મંડનમિશ્રને એ મંત્રનું યથાવિધિ પ્રકૃત રહસ્ય સમજાવીદીધું. વળી મંડનમિશ્રને શંકર કહેવા લાગ્યા " વિપ્રવર ! સંસારની સઘળી મમતા ત્યાગ કરો ! પ્રાણિઓ બાહ્યિક પ્રિય વસ્તુ ઉપર જેટલો સંબંધ સ્થાપન કરે છે તેટલો શોક સહુ તેઓના હૃદયમાં સ્થાપિત કરે છે. લોકો રાત દિવસ સુખની આશામાં જુદાં જુદાં કાર્યો કરે છે, પણ તે કાર્યોથી તેઓને કાંઇ પણ સુખ મળતું નથી. ઉલટું તે કાર્યોથી તેઓને દુઃખ આવી પડે છે. શાથી કે પુણ્ય કાર્ય સિવાય સુખ અને જીવનની શાંતિ નથી. વેદાંત શાસ્ત્રના અનુશીલને જેની બુદ્ધિ પરિપકવ થઇ છે તેને માત્ર વેદાંત શ્રવણથીજ આત્મ શાક્ષાત્કાર થાય છે. જે સઘળા લોકો અતિશય મૂઢ છે તેઓ જો ગુરૂપાદપદ્મ સેવા કરે,અને ગુરૂ વાકયે વિશ્વાસ રાખેતો તે લોકો અતિ વિલંબે ક્રમે ક્રમે આત્મ શાક્ષાત્કારનો લાભ કરે છે.

મંડનમિશ્ર, શંકરની પાસેથી આ રીતનો પરમાત્મ તત્વનો ઉપદેશ પામી શંકરના ચરણયુગલમાં પડયો, અને બોલ્યો " ગુરૂ ! આપના કરૂણા કટાક્ષ થાને મારૂં અજ્ઞાનાંધકાર નાશ પામ્યું. હું હવે ધન્ય બન્યો. શંકરે, એવી રીતનાં મંડનમિશ્રના શ્રદ્ધાપૂર્ણ વચનો સાંભળી પરિતુષ્ટ થઇ, મંડન-

१ प्राजपत्यां निरूप्येष्टिं सार्ववेदसदक्षिणां॥ आत्मत्यग्निसमारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् (स्मृतिः)

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

મિશ્રનું સુરેશ્વરાચાર્ય નામ પાડયું, અને તેને બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રચાર સારૂ શંકરે આજ્ઞા આપી. મંડનમિશ્રો પણ શંકરની આજ્ઞા શિરોધાર્ય ગણી નર્મદા નદીના અપર પાર્શ્વે મગધભૂમિમાં પોતાનું પ્રચાર ક્ષેત્ર નિર્ધારિત કરી, તે સ્થાને વાસ કરવો એમ સ્થિર કર્યું.

अष्टम अध्याय.

શ્રી પર્વતે ગમન અને કાપાલિક વધ.

શંકર, મંડનમિશ્રને વશીભૂત કરી ક્રમે દક્ષિણાભિ મુખે ચાલ્યા. ત્યાર પછી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંતેર પ્રદેશમાં પોતાનો મત અને પોતાના સઘળા ગ્રંથોનો પ્રચાર કર્યો. એ દેશના લોકોનો બીજા મતો ઉપરને આસ્થા અને વિશ્વાસ હતો તે સંપૂર્ણ રીતે શંકરે વિદૂરિત કર્યો. ત્યાર પછી શંકર શિષ્યો સાથે ભ્રમણ કરતાં કરતાં શ્રીપર્વતમાં આવી પહોંચ્યા. એ પર્વતનાં સઘળાં શિખરો ઉંચાં છે. પર્વતના ઉપરના ભાગમાં પવિત્ર જલવાળી નદી તરંગમાલાદ્વારા તેનો નિતંબ દેશ વિધૌત કરી પ્રવાહિત થાય છે. પ્રફુલ્લ પુષ્પોએ પાસેના વનો શોભિત-વિશેશે કરી મલ્લિકા પુષ્પોની ખુશબો ચારે તરફ ભભકી એહકી પ્રાણીઓના હૃદય સંતુષ્ટ કરતી હતી. જુદી જુદી જાતના વૃક્ષોથી અને લતાઓથી ભરેલ જંગલોની અંદર શીકારી પશુઓ ભમતાં હતાં. નદીના તીરે ઉપવનના અંદર એક પુરાતન

૬ શ્રી પર્વત વર્તમાન મહીસુર રાજ્યનો અંતર્ગત. તે તાંત્રિકસાધક લોકોનો એક પ્રધાન પ્રદેશ. અત્યંત પુરાતન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં શ્રીપર્વતનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવેછે. મહા કવી ભવભૂતિના સમયે એ સ્થાન ભયંકર તાંત્રિક ક્રિયાના સારૂ પ્રસિદ્ધ ભવભુતિએ તેના માલતી માધવ નામના નાટકનાં લખેલ છે કે "બૌદ્ધપરિવ્રાજકા કામંદકીનો અંતેવાસિની સૌદામિની છેવટે શ્રીપર્વત ઉપર રહેલા તાંત્રિક સાધક અઘોરઘંટની શિષ્ય થઈ. અલૌકિક શક્તિ પામી તે તાંત્રિક ગુરૂ અઘોરઘંટે ચામુંડાના સમુખે માલતીને બલિદાન દેવા સારૂ આણી અને છેવટે માલતીના પ્રણયિ માધવથી તે આહત થયો. હાલ પણ એ રાજ્યમાં અર્બુદ પર્વત ઉપર, વડોદરામાં, કાઠીયાવાડમાં, અને બીજા કેટલાક સ્થળે અઘોરી તાંત્રિક જોવામાં આવે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શિવ મંદિર—એ શિવ મંદિરના મહાદેવનું નામ મલ્લિકાર્જુન તેના ડાબા ભાગમાં બ્રમરાદેવી. બ્રમરાદેવી, લિંગમૂર્તિ મહાદેવની પત્નીરૂપે વિરાજમાન, અનેક સાધકો સંસાર વાસના દૂર કરી મોક્ષ લાભના સારૂ એ સ્થાને આવે છે. એમકહેવાય છે કે તૃતીય પાંડવ અર્જુને દિગ્વિજય કાળે એ મલ્લિકા કાનનનાં મહાદેવના દર્શન કર્યા હતાં. તેથીજ એ મહાદેવનું નામ મલ્લિકાર્જુન પડયું છે. આંબા, કણસ, દાડમ વીગેરે જુદી જુદી જાતનાં સુરસાળ ઝાડવાઓથી નદીતીર સમાચ્છન્ન હોવાથી મધ્યાન્હકાળે પણ આંહી સુર્ય કિરણ પ્રવેશ કરતાં નહોતાં. એટલે કે એ સ્થાન સર્વદા સુશીતળ. શંકર એ સુરમ્ય નદી તટે કેટલોક સમય રહી શિષ્ય લોકોને શારીરક સૂત્રનો ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એ સમયે વૈષ્ણવોએ. વીરાચારીઓએ, અને શૈવોએ આવી શંકરના ધર્મ મત ઉપર દોષારોપ કર્યો, અને તેઓ શંકરની નિંદા કરવા લાગ્યા. શંકરે, એ લોકો ઉપર કાંઇ પણ દ્રષ્ટિપાત કર્યો નહિ. તેઓએ, શંકરના શિષ્યો સાથે શાસ્ત્રવાદમાં પરાસ્ત થઇ, પોતાના મત છોડી શંકરનું શિષ્યત્વ સ્વિકાર્યું. એવી રીતે ઉત્તરોત્તર શંકરના શિષ્યોની સંખ્યા વધવા લાગી.

એ પ્રદેશમાં ઉગ્રભૈરવ નામનો એક કાપાલિક રહેતો હતો, તે ભમતો ભમતો ત્યાં આવી પહોંચ્યો. અને તેણે ત્યાં જોયું કે શંકર એક સ્થાને બેસી શિષ્યોને શારીરક ભાષ્યનો ઉપદેશ દે છે. કાપાલિક ધીરે ધીરે શંકરનીપાસે આવી બોલ્યો " મુનિવર ! આપની સર્વજ્ઞતા, દયાળુતા વીગેરે ગુણોની વાત સાંભળી આપના દર્શન સારૂ મારૂં ચિત્ત એકાંત ઉત્કંઠિત થયું હતું. તે સારૂ આપને નયનગોચર કરવા માટે આજે હું આંહી આવ્યો છું. આ જગતમાં માત્ર એકજ આપ મોહશૂન્ય આશામી છો. શાથી કે આપે દ્વૈત વાદનો સિદ્ધાંત તોડયો છે. આપના શરીરમાં અહંકાર નથી. આપે સંપૂર્ણ રીતે માનાભિમાનનો પરિત્યાગ કર્યો છે. એટલે આપ અવિકલ નિર્મલ એક અદ્વિતીય પરમાત્માની જેમ વિરાજોછો. આપે કેવળ પરોપકારનાંજ કર્મ કરવા શરીરને ધારણ કર્યું છે. આપની કૃપાના એક કણથી સાધુ લોકની હૃદયની વ્યથા દૂર થાયછે. આપ સખાવતી લોકોમાં અગ્રગણ્ય છો, શાથી કે કોઇ પણ માણસ અતિ દુર્લભ પદાર્થ આપની પાસે માંગી તે કદી મેળવ્યાવિના વિમુખ થાતો નથી. હાલ મારે ભૈરવની પૂજા કરવાની છે, તે માટે યાચક રૂપે આપની પાસે આવ્યો છું. મેં કૈલાસ પતિ મહાદેવની સાથે એકત્રવાસનું સુખ અનુભવવા ઘણો કાળ દુષ્કર તપ કર્યું છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

માસ તપથી મહાદેવ પ્રસન્ન થઇ બોલ્યા " તું જો કોઇ રાજાના અથવા કોઇ સર્વજ્ઞ પુરૂષના મસ્તકદ્વારા મારી પ્રીતિ કામનામાં અગ્નિમાં હોમ કરી શકે તો તારો અભિલાષ પૂર્ણ થાય. " મારા જેવા માણસને રાજાનું મસ્તક મળવું મુશકેલ છે. પણ સર્વજ્ઞ માણસનું માથું મળવું મારા જેવા ના પક્ષમાં કાંઈ દુષ્કર નહોતું. તોપણ બહુ તપાસ કરતાં કોઇ સર્વજ્ઞ માણસ જોવામાં આવ્યો નહિ. હાલ બીલકુલ મારા સૌભાગ્યવશે આપ મારા દૃષ્ટિના માર્ગમાં આવ્યા છો. મુનિવર! તમે અનુકંપા કરી મારી પ્રાર્થના પૂર્ણ કરો ? મહર્ષિ દધીચિએ, જેમ જગતના ઉપકાર સારૂ ક્ષણિક દેહનો ત્યાગ કરી કીર્તિ દેહ મેળવ્યો છે. તેમ તમે પણ પોતાનું મસ્તક આપી મારો પરમ ઉપકાર કરી પુણ્ય પ્રવાહે પૃથ્વી પારેપૂત કરો. યતિવર ! અગર જો કે હું દેહીની અદેય વસ્તુ માગુઙ્ છું પણ આપતો ઇચ્છા હશે તો તે તમે આપી શકશો. શાથી કે આપ સઘળી વસ્તુ ઉપર વીતરાગ છો એ વાત બોલી તે કપાલિક શંકરના ચરણમાં પડયાં.

શંકર, તેની વાત સાંભળી બોલવા લાગ્યા, " હે સાધક ! તું જે બોલે છે તેથી હું કાંઇ પણ અસૂયા પરવશ થાતો નથી. અગર જો કે હું જાણું છું જે મારા મસ્તકદ્વારા તારો કાંઈ પણ ઉપકાર સંસાધિત થાશે નહિ, તોપણ તારી કેવળ પ્રાર્થના પૂર્ણ કરવા સારૂ હું પ્રીતિ પૂર્વક મારૂં મસ્તક તને આપવા તૈયાર છું. શાથી કે આ દેહ નશ્વર છે. તું તે પ્રમી સંતુષ્ટ થાતો હોય તો તે કામ હું શા સારૂ ન કરૂં ! આ દેહને સારી સંભાળથી રાખીએ તોપણ કોઇક દહાડે તે કાળના કરાળગ્રાસમાં પડવાનો છેજ. એવા ક્ષણભંગુર દેહદ્વારાએ કોઇનું અભિષ્ટસિદ્ધ થાતું હોય તો તે આપવામાં મરણધર્મી મનુષ્યના પક્ષમાં પરમ પુરૂષાર્થ હું માનું છું. એટલે કે હે સાધકવર ! હું કોઇ નિર્જન સ્થળે સમાધિમગ્ન અવસ્થામાં અવસ્થાન કરૂં ત્યારે તું આ મારૂં મસ્તક છેદન કરી લઈ લેજે ! હું આવી અવસ્થામાં તને મારૂં મસ્તક આપી શકતો નથી. શાથી કે મારા શરણાપન્ન શિષ્યો એ વાત જાણી જાય તો તારા કાર્યમાં વ્યાઘાત લાવે અને તેઓ તને મારૂં મસ્તક આપવા દે નહિ. કાપાલિક શંકરની વાત સાંભળી છાનાઇથી શંકરનું મસ્તક લેવા સ્વીકૃત થયો, અને જે સ્થળે બેસી મસ્તક આપવું એમ શંકરે ધાર્યું હતું તે સ્થાન શંકરે કાપાલિકને બતાવ્યું. કાપાલિક સંતુષ્ટ થઇ ચાલ્યો ગયો.

એક તરફ શંકર પણ કોઇ નિર્જન સ્થાનમાં સમાધિસ્થ થયા. ત્યાર પછી ક્ષણપરે તે દુષ્ટ કાપાલિક મસ્તકે ત્રિપુંડ્રક અંકિત કરી, કંકાલમા

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

લાથી ગાત્ર શોભિત કરી, શૂલ ધારણ કરી, મદથી લાલ આંખવાળો થઈ શંકરની પાસે આવ્યો. તે સમયે શિષ્ય વર્ગ સ્નાનાદિ કાર્ય સારૂ અત્યંત દૂર નીકળી ગયેલ હતો. શંકર, કાપાલિકને આવેલો જોઇ નિર્વિકલ્પ સમાધિને[૧] પામ્યા. શંકરને નાસાગ્રદૃષ્ટિવાળા અને મીંચેલી આંખવાળા જોઇ કાપાલિકની શંકા દુર થઇ, તે ખડ્ગ ઉગામી શંકરની પાસે આવ્યો. શંકરનો અત્યંત અનુરકત શિષ્ય સનંદન કેટલ દિવસ શંકરને છોડી દુર રહેતો નહિ. દૈવક્રમે ભમતાં ભમતાં અકસ્માત એક દમ તે સ્થળે આવી આતતાયી કાપાલિકને દેખી વિસ્મયે અને ક્રોધે અભિભૂત થઇ ગયો, અને અતિક્ષિપ્રપણાની સાથે તે દુષ્ટ કાપાલિકના હાથમાંથી જોર કરી ખડ્ગ લઇ તેણે કાપાલિકનું મસ્તક છેદન કરી નાંખ્યું. શંકરનો સમાધિ ભંગ થયો; તેણે આંખ ઉઘાડી જ્યારે જોયું ત્યારે જે પ્રહલાદના રક્ષણ સારૂ નૃસિંહ મૂર્તિ ભગવાન્ પેદા થયા હતા તેમ પડખે સનંદનને ઉભેલો જોયો. ત્યાર પછી સનંદન શાંતિ પકડી ગુરૂ ના ચરણે પડયો. શંકર સનંદનના એવી રીતના કાર્યથી કોઇ રીતે સંતુષ્ટ થયા નહિ. જીવહિંસા બીલકુલ અવિધેય છે. એમ કહી. સનંદનને આવું કામ હવે નકરવું તેમ શંકરે ફરમાવ્યું.

ગોકર્ણ તિર્થમાં અવસ્થાન.

શંકર, શિષ્યોની સાથે શ્રીપર્વતનો પરિત્યાગ કરી ફરતાં ફરતાં ગોકર્ણ[૨] તીર્થે આવી પહોંચ્યા. એ ક્ષેત્ર અત્યંત પવિત્ર–તેના થોડેક દૂર મહા સાગર ચંચલ તરંગમાલાદ્વારા તેના પડખાનો પ્રદેશ વિધૌત કરી ત્યાં કાયમ વહે છે. શંકરે, પહેલાં સમુદ્રજળમાં અવગાહન કરી ગોકર્ણનાથના મંદિરમાં આગમન કર્યું. અને ત્યાંના ગોકર્ણેશ્વર મહાદેવના દર્શન કરી ત્રણ રાત્રી તે પુણ્યક્ષેત્રમાં શંકર રહ્યા. ત્યાર પછી શંકર, તેની પાસેના હરિશંકર ક્ષેત્રમાં ગયા. એ સ્થળે મનોહર હરિહર મૂર્તિ વિરાજમાન–શંકરે,

---

૧ સમાધિ બે પ્રકારની નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ, જે અવસ્થામાં જ્ઞાત, જ્ઞાન અને જ્ઞેયનું કાંઇ પણ પ્રાર્થક્ય માલુમ પડતું નથી, અને અદ્વિતીય બ્રહ્મ પદાર્થમાં ચિત્તવૃત્તિ એકીભૂત થાય તેનું નામ નિરવિકલ્પ સમાધિ.

૨ ગોકર્ણ તીર્થ સહ્યાદ્રિની પાસે સમુદ્ર તીરે અવસ્થિત–દક્ષિણાપથમાં એ તિર્થક્ષેત્ર અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે હાલ પણ અસંખ્ય તીર્થયાત્રીઓ ગોકર્ણેશ્વરના દર્શન કરવા આવે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

એ યુગલ મૂર્તિનું દર્શન કરી તે સ્થાન થકી મૌન અંબિકાના મંદિરમાં ગમન કર્યું. એ સ્થાન અત્યંત નિર્જન અને અધિક રમણીય તેની ચારે તરફ તાલ, સાળ. આમ્ર વીગેરેનાં ઝાડવાં શોભી રહેલ હતાં. ત્યાં જઇ જોયું તો પુત્રગત પ્રાણ એક દંપતી મૃત પુત્રને પાસે રાખી રૂદન કરે છે. એ જોઇ શંકરના અંતઃકરણમાં અત્યંત કરૂણાનો ઉભરો આવ્યો. શંકર, શોકાર્દ્ર ચિતે અશ્રુપાત કરવા લાગ્યા. એ સમયે દૈવવાણી થઇ કે "જે આસામી રક્ષા કરી શકે નહી તેને શોક પ્રકાશ કરવો કેવળ દુઃખ માટે." શંકર એ સાંભળી બોલ્યા. "એ વાત્ત સાચી છે મારા જેવા ક્ષુદ્ર આસામીને શોક પ્રકાશ કરવો શોભે નહિ" એથી કે જેની કૃપાથી આ ત્રિજગત્ નિયમિત્ તેનેજ શરણાપન્ન થવું ઉચિત્ છે. એ બોલી શંકરે, અત્યંત ભક્તિથી પરબ્રહ્મનું સ્તવન કર્યું. તેની પ્રાર્થના પૂર્ણ થઇ. શંકરનું એવું ચમત્કારિક ચરિત્ જોઇ ત્યાંના સઘળા લોકો ચમકિત થયા.

ત્યાર પછી શંકર મૌનધારિણી અંબિકાની પ્રદક્ષિણા કરી કૃતાંજલી પુટે બોલવા લાગ્યા. "દેવિ! બીજા લોકો તમારી બાહ્ય પૂજા કરે છે. મધ્યમ આસામીઓ તમને હૃદયમાં ધરી ધ્યાન કરે છે. પણ તત્વજ્ઞાની આસામી તો ઠદી તમારી આરાધના કરે નહિ. જે ગુરૂપદેશની મદદથી સંપૂર્ણ જ્ઞાની થયા છે તેઓના પક્ષમાં ચિત્સ્વરૂપા બ્રહ્મમયી અને સચ્ચિદાનંદબ્રહ્મ સમાન છે. એટલે કે સઘળું બ્રહ્મમય ભાળતાં તે ચિચ્છક્તિમય જુએ છે. ત્યાર પછી શંકરે, ઘણા સાધકોની પૂજા ગ્રહણ કરી અને શાંત ચિતે કેટલોક સમય ત્યાં રહ્યા.

હસ્તામલકનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ.

કેટલોક સમય પછી ફરતાં ફરતાં શિષ્યો સાથે શંકર, શ્રાવલી નામના એક બ્રાહ્મણના ગામડામાં આવી પહોંચ્યા. એ સ્થાને એકંદર બે હજાર બ્રાહ્મણોનો નિવાસ હતો. ત્યાંના સઘળા અધિવાસીઓ, યાગ યજ્ઞ કરવામાં અનુરક્ત હતા. એ સઘળા અગ્નિહોત્ર પરાયણ બ્રાહ્મણો પ્રતિદિન હોમાગ્નિમાં ઘૃતાહુતિ થઇ પોતાના જીવનને સાર્થક કરતા હતા. તેઓ જીતેંદ્રિય અને ક્ષમા શીલ હતા.

એ બ્રાહ્મણો, નૈધકાર્ય સિવાય, ભ્રમથી પણ કોઇ દિવસ નિષિદ્ધ કર્મ કરતા નહિ, અપમૃત્યુતે સઘળા સદાચારી બ્રાહ્મણોના ઘરના દ્વારે દ્વારે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભટ્ટને પણ કોઇના ઘરમાં પેસી શકતું નહિ. તે ગામડામાં એક શિવાલય છે. તેમાં પિનાકપાણિ ભગવાન્ મહાદેવ, નિત્ય વિરાજમાન-શંકર, તે શિવમંદિરમાં આશ્રય લઇ ત્યાં રહેવા લાગ્યા. એ ગામડામાં પ્રભાકર[1] નામ નો એક પંડિત વસતો હતો. પ્રભાકર પ્રવૃત્તિ માર્ગનો અનુરાગી હતો. યાગાદિ કાર્યનાં પોષક જે જે શાસ્ત્રો છે તે તે શાસ્ત્રોનું પ્રભાકરે ઉત્તમ રીતે અધ્યયન કર્યું હતું, અને તેજ શાસ્ત્રનું સર્વદા પ્રભાકર અનુશીલન કરતો હતો. એ પ્રદેશમાં પ્રભાકર જેવો કોઇ વિદ્વાન્ નહોતો. એ બ્રાહ્મણને અનેક દુધાળ ગાયો અને ભૂમિખંડો હતા. એ બ્રાહ્મણને બંધુ બાંધવોનો અભાવ નહોતો. તો પણ તે સર્વદા અસુખી રહેતો હતો. શાથી કે તેને એક માત્ર પુત્ર હતો, તે પુત્ર સર્વદા જડવત્ નિશ્ચેષ્ટ રહેતો હતો. તે કાંઇ બોલતો નહિ, ને કાંઇ સાંભળતો નહિ-તે નિરંતર ધ્યાનમગ્ન અવસ્થામાં રહેતો હતો. પ્રિયદર્શન પુત્રની એવી દશા જોઇ પ્રભાકર નિરંતર ચિંતાકુળ રહેતો હતો. તે સર્વદા પંડિતોને પુછતો હતો, "ભાઇઓ ! આ પુત્રને કોઇ ગ્રહનો આવેશ છે?" પણ પંડિતો કાંઇ નિર્ણય કરી શકતા નહિ. ત્યાર પછી તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે ગામના મંદિરમાં કોઇ પૂજ્યપાદ સ્વામી આવ્યા છે. તેની સાથે અનેક શિષ્યો છે, અને પુષ્કળ પુસ્તકો છે. પ્રભાકરે પુત્રને સાથે લઇ તે મહાત્માની પાસે જવાની વાસના કરી. રાજા, ગુરૂ, દેવતા વીગેરેની પાસે રિક્તહસ્તે જાવું નહિ[2] એમ જાણી કાંઇક ઉપહાર સાથે પુત્રને સાથે લઇ તે શંકરની પાસે આવ્યો, અને તે જડભાવાપન્ન પુત્રને શંકરના ચરણકમળે નમાવ્યો. પુત્રે શંકરના ચરણ કમળમાં પડી ઉઠવા ચાહ્યું નહિ. તે પોતાનો અધિક જડભાવ દેખાડવા લાગ્યો. શંકરે, હસ્તદ્વારા સ્પર્શ કરી તે પુત્રને પોતાના ચરણમાંથી ઉઠાડયો. પુત્ર ઉઠયો કે પિતાએ પૂછ્યું " પ્રભો! કહી આપો! કે મારા પુત્રને જડભાવનું કારણ શું છે ? તેની ઉમ્મર તેર વર્ષની થઇ છે તેમ છતાં તેને કોઇ રીતનો બોધાબોધ નથી. વેદનું અધ્યયન તેણે કર્યું નથી. કોઈ પણ અક્ષર કહાડવા તે શિખ્યો નથી. મેં મોટી મુશકેલાઇથી તેનો ઉપનયન સંસ્કાર કર્યો છે બાળકો તેને રમવા સારૂ બોલાવે છે તો પણ તે રમવા જતો નથી. ધૂર્ત્ત બાળકો તેને જડ અને મૂર્ખ જાણી બહુ પ્રહાર કરે છે,

---

૧ ભટ્ટ પ્રભાકર અને પ્રભાકર એક વ્યક્તિ નહિ ૨ रिक्तहस्तंतुनोपेयात् राजानं दैवतं गुरुम ॥

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

તોપણ તે ક્રોધ પામતો નથી. કોઇવાર ભોજન કરે છે અને કોઇ વાર ભોજન કરતો નથી. કોઇની સાથે વાર્તાલાપ કરતો નથી.

એ સઘળી વાત કરી પ્રભાકર બોલતો બંધ થયો શંકરે તે બાળક ને પુછ્યું. અરે! બાળક તું કોણ છે! શા સારૂ આવી અવસ્થામાં છે? બોલ! ત્યારે તે બાળકે બારશ્લોકમાં પોતાનું આત્મસ્વરૂપ પ્રકાશિત કર્યું. બાળકે કહ્યું જે જ્ઞાનેંદ્રિય, મન અને કર્મેંદ્રિય ચક્ષુકર્ણાદિ ની પ્રવૃત્તિનું કારણ; જે આકાશની જેમ સંપૂર્ણ નિર્લિપ્ત જે વસ્તુ દિવાકર ની જેમ સઘળા પદાર્થની પ્રકાશક, હું તે જ્ઞાન સ્વરૂપ આત્મા છું. પ્રભાકરના પુત્રે એ સારવાળા બાર શ્લોકોનો પાઠ કર્યો. જે બાર શ્લોકના જ્ઞાનથી હસ્તામલકની જેમ પરમાત્મ સ્વરૂપ જણાય છે. તે દિવસથી એ શ્લોકના બનાવનારનું નામ હસ્તામલક પડયું. ઉપદેશ વિના એ બ્રાહ્મણ કુમારને સ્વતઃ સિદ્ધ આત્મજ્ઞાન પેદા થયું, એમ જાણી શંકર બીલકુલ વિસ્મિત થયા. ત્યાર પછી શંકરે, એ વિપ્રકુમારના માથે હાથ મુકી આશીર્વાદ આપ્યો, અને તેના પિતાને શંકરે કહ્યું "પંડિતવર! આ છોકરો તમારી સાથે એકત્ર વાસ કરવા લાયક નથી. આ જડ પુત્ર દ્વારા તમારૂં શું પ્રયોજન સિદ્ધ થાશે! પૂર્વ જન્મના અભ્યાસવશે તમારા પુત્રને સઘળા વિષયની ઉત્તમ રીતોની માહેતી છે. જે મુખે એક પણ અક્ષર ઉચ્ચારિત થયો નથી, તે મુખે શી રીતે આવા ઉત્તમ જ્ઞાનના સાર ગર્ભના શ્લોકનું ઉચ્ચારણ થાય? તમારા પુત્રને ઘર ઉપર, ગૃહોચિત પદાર્થ ઉપર આશંકિત નથી. તમારા પુત્રને પોતાના દેહનું પણ અભિમાન નથી. એટલેકે જે આસામી સંપૂર્ણ સંસારવાસના વિરહિત છે, તેને બલપૂર્વક ઘરમાં રાખવાથી ફલ શું? તમારા પુત્રને મારા હાથમાં આપો. એમ કહી શંકર બ્રાહ્મણના એ પુત્રને લઇ પ્રસ્થાન કરી ગયા. પ્રભાકર, અત્યંત તત્વજ્ઞાની અને બહુ શાસ્ત્રોમાં પારદર્શી હતો. તેણે પુત્રની અવસ્થા જોઇ કાંઇ પણ વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. કેવળ સ્નેહવશે કેટલેક દુર તેની વાંસે જઇ પાછો ફરી તે ઘેર આવ્યો. હવે શંકરના માહાત્મ્યને જાણી જઇ સઘળા લોકો તેનો સ્તવ કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી શંકર, સનંદન વીગેરે શિષ્યોની સાથે શૃંગગિરિમાં આવ્યા.

---

૧ હસ્તામલકે બનાવેલા શ્લોકો અત્યંત ઉપાદેય છે પણ ગ્રંથનો વિસ્તાર થાય તેના લાભે એ સઘળા શ્લોકોનો ગુજરાતી અનુવાદ આપ્યો નથી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શૃંગગિરિમાં મઠ સ્થાપના.

જે સ્થાન, મહર્ષિ ઋષ્યશૃંગની તપસ્યા દ્વારા પરિચૂત થયું હતું, તે શૃંગગિરિસ્થાને[1] શંકર શિષ્યો સહિત આવી પહોંચ્યા. એ સ્થાન તુંગભદ્રા નદીના તીરે આવેલું છે. શૃંગગિરિ સ્થાન પરમ રમણીય છે. શંકરે આસ્થાને રહી મોક્ષાર્થી શિષ્યોને વેદાંત ભાષ્ય શીખવવા લાગ્યા. એક આ સામીએ આવી તેની પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. આ સ્થાને રહેવાના સમયે શંકરે શિષ્યોને જીવ અને ઇશ્વરના અંકય વિષયે ઉપદેશ દીધો.ત્યાર પછી એક દેવાલય નિર્માણ કરવાની તેની ઇચ્છા થઇ. તેણે એ સુરમ્ય ક્ષેત્રમાં અમરાવતી સરખું એક મનોહર દેવનિકેતન બનાવરાવ્યું. તેજ હાલ "શૃંગગિરિ" મઠના નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ મઠમાં તેણે જે સ્થાને વાગ્દેવીની મૂર્તિ પ્રતિષ્ઠિત કરી તે "ભારતીપીઠ" નામે પ્રસિદ્ધછે. તે દેવીનું નામ શારદા. હાલપણ જુદા જુદા દેશના તીર્થયાત્રીઓ આ સ્થળે આવી અભીષ્ટ જ્ઞાનના લાભ સારૂ શારદાની અર્ચના કરે છે.

કેટલાક દિવસ ગયા પછી એક તત્વ જીજ્ઞાસુએ આવી શંકરનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યું. તેનું ગૃહસ્થાશ્રમમાં શું નામ હતું તે જણાઇ આવ્યું નથી. પણ સન્યાસાશ્રમમાં તેનું નામ તોટકાચાર્ય પડયું. તોટકાચાર્ય શાંત સ્વભાવવાળો અને મિષ્ટ ભાષી હતો. જીવો ઉપર તેની કરૂણાની હદ નહોતી. સઘલા શિષ્યોમાં તે શંકરની અધિક સેવા કરતો હતો. તોટકાચાર્ય, પરોઢીયામાં ઉઠી ગુરૂના માટે શાસ્ત્રોકત દંતકાષ્ટ, હસ્તમુખ પ્રક્ષાલન સારૂ જલ તૈયાર કરી રાખતો હતો. ગુરૂના સ્નાન પહેલાં પોતે સ્નાન કરી પવિત્ર વસ્ત્ર દ્વારા ઉંચું કોમલ આસન ગુરૂ માટે કરી દેતો હતો. પ્રતિદિવસ સ્નાનના સમયે ગુરૂના અંગ લુંછવા સારૂ રૂમાલ લઇ ઉભો રહેતો, અને ગુરૂનાં પરિધેય વસ્ત્ર પાસે રાખતો હતો. સ્નાન સમાપ્ત થતાં સ્નાનમાં પરિત્યકત કપડાં તે ધોઇ લાવતો હતો. સર્વદા ગુરૂની પાસે જીત મસ્તકે બેસતો હતો. ગુરૂ જ્યારે જે આજ્ઞા કરતા હતા, તે આજ્ઞા કાંઇ પણ બોલ્યા વિના તે અમલમાં લાવતો હતો. ગુરૂની પાસે કોઇ દિવસ પદ પ્રસારિત કરી બેસતો નહિ. કોઇ દિવસ ગુરૂને પીઠ દેખાડી ચાલતો

---

૧ શૃંગગિરિ મઠને હાલ શૃંગેરી મઠ કહે છે એ પ્રાચીન કુંતલ રાજ્યની અંદર હોઇ તુંગભદ્રા નદીના કાંઠે છે તુંગભદ્રા નદી સહ્યાદ્રિમાંથી નીકળી કૃષ્ણા નદીની સાથે મળી જાય છે, વિજયનગરથી એ સ્થાન અધિક દુર નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

નહિ. ગુરૂ બેસે તો તે બેસતો હતો અને ગુરૂ ઉભા થાય તો તે ઉભો થાતો હતો. છાયાની જેમ તે કાયમ ગુરૂની પાસેજ રહેતો હતો. ગુરૂની ગેરહાજરીમાં પણ ગુરૂના હિતકર કાર્યમાં તે નિયુકત રહેતો હતો જ્યારે શંકર શૃંગગિરિમાં રહેતા હતા, ત્યારે તેની પાસે અસંખ્ય શિષ્યો વેદાંત ભાષ્ય શીખતા હતા.

એકવાર તોટકાચાર્ય ગુરૂનાં પરિધેય વસ્ત્ર ધોવા સારૂ નદીએ ગયો હતો એવા સમયમાં શિષ્ય લોકો શાંતિપાઠ કરવા ઉદ્યત થયા. ત્યારે શંકરે કહ્યું "તમે સહુ જરા સ્થિર થાઓ[1] ક્ષણવારમાં ગિરિ ફરી આવશે, ત્યા પછી અધ્યયનનો આરંભ કરો" ગુરૂદેવનાં એ વાકયો સાંભળી શાસ્ત્રમાં અનધિકારી કેટલાક શિષ્યો ચંચલ થઈ પડયા. તે જોઈ સનંદને ગર્વ સાથે તોટકાચાર્ય ઉપર કાંઇક ઉપેક્ષા બતાવી કહ્યું "તમે શાસારૂ તેના માટે પ્રતીક્ષા કરો છો? આરંભ કરો!" શંકર શિષ્ય લોકોના વ્યવહારથી વ્યથિત થયા, અને શંકરે જાણ્યું જે આ સઘળા પોતાના પાંડિત્યના ગર્વથી તોટકાચાર્યને તુચ્છ ગણે છે. હવે તેઓનો અહંકાર ટુટે અને તેઓ પોતાની અવસ્થા સમજે એમ કરવાનું છે.

ત્યાર પછી અનુરકતં શિષ્ય તોટકાચાર્ય ઉપર નિરતિશય કરૂણા કરી ચતુર્દશ વિદ્યા શિખી લેવાની શંકરે આજ્ઞા આપી. તોટકાચાર્ય ચતુર્દશ વિદ્યામાં પરિદક્ષ થયા. ત્યાર પછી તોટકાચાર્યે સઘળા વેદાંત દર્શનના સારના ધર્મનો પ્રકાશક એક ગ્રંથ તોટક છંદમાં રચ્યો. જેનો શંકરનાં ચરણમાં ઉત્સર્ગ કર્યો. એ સઘળી કવિતા અમૃતરસ કરતાં પણ મધુર છે, અને તેમાં નીતિ ભાગ બહુ રીતે સમાયેલ છે. એ સઘળા શ્લોકોની મનોહર પદાવલી ઉચ્ચારણ કરતાં હૃદય મોટા આનંદે ઉભરાય છે. સનંદન વીગેરે સઘળા શિષ્યો એ શ્લોકોનો પાઠ કરી વિશ્રમંત થઇ ગયા. અને પોત પોતાનો અહંકાર છોડી અત્યંત વિનયથી વર્તવા લાગ્યા. શંકર પણ અતિશય તુષ્ટ થઇ એ તોટક છંદવાળા ગ્રંથના ભણાવનારને તોટકાચાર્ય નામે કહેવા લાગ્યા.

તે ગુરૂદેવ પાસેથી તોટકાચાર્ય નામ મેળવી કૃતાર્થ થયો, અને તેનું નામ ત્રિવિષ્ટપે પ્રચારિત થયું.

હસ્તામલક, પદ્મપાદ, સુરેશ્વર અને તોટકાચાર્ય એ ચાર સન્યાસીઓ શંકરના પ્રધાન શિષ્ય હતા. તે સઘળા સર્વ શાસ્ત્રોમાં પારદર્શી થયા

[1] શંકર તોટકાચાર્યને નિરંકુશી બોલાવતા હતા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

હતા: તેઓના આત્મસંયમ: બ્રહ્મનિષ્ઠા અને અસાધારણ વિદ્વત્તા જોઈ જગતના લોકો વિમોહિત થયાં. ઘણા લોકો એ ચાર શિષ્યને બ્રહ્માનાં ચાર મુખ કહેતા હતા. કેટલાએક કહેતા હતા કે તેઓ ઋગ્, યજુર્, સામ, અને અથર્વ વેદની મૂર્તિ છે. કેટલાએક તેઓને ધર્મ અર્થ કામ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ કહેતા હતા. બીજા કેટલાએક તો એ ચાર યતિને સલોકય, સામિપ્ય, સારૂપ્ય અને સાયુજ્ય એવી ચાર મુક્તિનો અવતાર કહેતા હતા. ટંકામાં જોવનાર બે સંસાર ત્યાગી હોઇ મહા વિવેકસંપન્ન જ્ઞાની એ જ્ઞાનીઓ, શંકરના સિદ્ધાંતના પ્રચારના માર્ગમાં આ લોકસ્વરૂપ થઇ પડયા હતા. શંકરને એ બધા પ્રતિભાસપન્ન શિષ્યોની મદદ ન મળી હત, તો બૌદ્ધ ધર્મના ઉચ્છેદ સાધનમાં અદ્વૈતવાદની સ્થાપનાનું, બીજ શંકર ભારત વર્ષમાં રોપી શકત નહિ.

શિષ્ય લોકોએ કરેલો ગ્રંથ પ્રચાર.

ત્યાર પછી કોઇ એક સમયે સુરેશ્વરાચાર્યે શારીરક ભાષ્યની વૃત્તિની રચના કરવાના ઇરાદે ગુરૂદેવને ભકિતભાવે પ્રણિપાત કરી કહ્યું–"પ્રભો! મારે જે કરવાનું છે તે કરવા આપ નિઃસંદેહ ચિત્તો આજ્ઞા આપો!" "શાથી કે જે માણસ, ભકિતપૂર્ણ હૃદયે ગુરૂના આદેશનું પાલન કરે છે તેનું જીવન ધન્ય છે" શંકર, પ્રધાન શિષ્યની એવી રીતની વિનીત પ્રાર્થના સાંભળી હર્ષવાળા ચિત્તથી બોલ્યા "જ્ઞાનિવર! સુરેશ્વર! તમે મારા ભાષ્યનું એક વાર્તિક કરો. તમે એવી રીતનો ગ્રંથ રચશો તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થઇશ." સુરેશ્વરે કહ્યું—"હે ગુરૂ! આપના તર્ક પૂર્ણ અને ગંભીરાર્થ યુક્ત ભાષ્યની સમાલોચના કરવામાં અગર જોકે મારામાં સામર્થ્ય નથી તો પણ જો આપનું કૃપાકટાક્ષ હોય તો હું એક નિબંધ તૈયાર કરવા યત્નશીલ થાઉં." શંકરે કહ્યું. બરોબર! તેમ તમે કરો. ત્યાર પછી ગુરૂદેવની એવી આજ્ઞા માથે ચડાવી સુરેશ્વરાચાર્ય ચાલી નીસર્યા. આદ્ય પદ્મપાદના પક્ષપાતી તેના સહાધ્યાયી ચિત્સુખ વીગેરે શિષ્ય લોકો શંકરને કહેવા લાગ્યા. "હે ગુરૂ! આપ જગતની હિત કામનામાં જે કામ કરો છો તે યથાર્થ હિતકર નથી. આપે સુરેશ્વરને નિબંધ રચવા આજ્ઞા આપી અરી પણ એ દ્વારાએ આપનું અમંગળ થશે; જુઓ! મંડનમિશ્ર ખુદ વિદ્વાન્ આજ સુધી તે યાગયજ્ઞમાં આસકત હતા, અને તેણે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

જુદી જુદી જાતની યુક્તિઓથી ઇશ્વરનું નિરાકરણ કર્યું છે. તેના મતમાં કર્મજ સ્વર્ગ નરક વીગેરેનું ફળ આપનાર છે. કર્મ શિવાય ઈશ્વર નથી એવો તેનો પ્રકૃત્ત મત છે. જન્મથી કર્મનિરત મંડનમિશ્ર, આપની આજ્ઞા લઇ આપના ભાષ્યનાં વાર્તિક કરશે તો તે કર્મકાંડથી ભરેલાં થાશે. વળી જુઓ ! મંડનમિશ્ર, બુદ્ધિ પૂર્વક સન્યાસનું અવલંબન કર્યું નથી. એણેતો વાદમાં પરાસ્ત થઈ આપનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું છે. એથી મંડનમિશ્ર અમારા વિશ્વાસપાત્ર નથી. ઘણું કરીને જે ભટ્ટપાદના મતના અનુગામી છે તે કર્મકાંડના પક્ષપાતી હોય છે. ભટ્ટપાદનો મતવાળા કહે છે કે " કર્મ શિવાય બીજો કોઇ ઇશ્વર નથી " આવી રીતની હકીકત છે તો આપને તેમાં જેવું રૂચે તેવું ખરૂં, અમારે એ વિષયમાં કોઇ રીતનો આગ્રહ નથી. અમે જાણીએ છીએ કે સનંદનનો આપનો ઉપર એહદ ભક્તિભાવ છે. આપે જ્યારે બદરિકાશ્રમમાં રહેવાના સમયે શુર નદીના પરપારેથી સનંદનને બોલાવ્યા ત્યારે બુદ્ધ ભાગીરથીએ પ્રસન્ન થઇ સનંદનના પ્રત્યેક પાદક્ષેપ નીચે સુવર્ણ પદ્મો વિકસિત કરી દીધાં અને મહાત્મા સનંદન તે સઘળાં વિકસિત કમલ ઉપર ચરણ મુકી આપની પાસે હાજર થયા હતા. તેથી આપ તેના ઉપર પરિતુષ્ટ થઇ તેને પદ્મપાદના નામથી બોલાવ્યા. સનંદન્ સ્વભાવિક સિદ્ધ પુરૂષ છે. એથી કેવળ સનંદનજ આપના સૂત્ર ભાષ્યનાં વાર્તિક કરવા સમર્થ છે. અથવા આ આનંદગિરી આપનાં સૂત્ર ભાષ્યનાં વાર્તિક કરે. શાથી કે એ મહાત્માએ બહુકાળ તપસ્યા કરી આત્મ સાક્ષાત્કારનો લાભ કર્યો છે. એના જેવા તત્વજ્ઞાનીના હાથમાંજ એવા ગ્રંથની રચનાનું કામ સોંપવું જોઇએ. સનંદને ચિતસુખનાં વચનો સાંભળી કહ્યું. "હે પ્રભુ ! હસ્તામલક આપના ભાષ્યની વૃત્તિ કરે, શાથી કે યોગબળે તે આપના સઘળા સિદ્ધાંતના વાકેફગાર છે. " સનંદનની એ વાત સાંભળી શંકરે કાંઇક હાસ્ય કરી બોલ્યા " તમે જે બોલો છો તે યથાર્થ સત્ય છે હસ્તામલકને સંપૂર્ણ આત્મબોધ થયો છે એ સાચું, પણ હસ્તામલક સર્વદા સમાહિત ચિત્તવાળો હોવાથી તેની બાહ્ય વિષયે કોઇ જાતની પ્રવૃત્તિ નથી, એટલે કે જે બાલ્યકાળથી આત્મ પદાર્થમાં લીન છે તે શી રીતે મહા પ્રબંધની રચના કરશે ? પ્રફુલ્લ કમલ વિહારી હંસ, શું કોઈ દિવસ તિલક વૃક્ષ ઉપર રત થાય ખરો ?

શંકરની વાત સાંભળી વિનીત શિષ્ય લોકો અત્યંત કૌતુહલ પ્રકાશ કરી બોલ્યા. " હે ગુરૂ ! એ વ્યકિતએ શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન વીગેરે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઉપાય વિના શી રીતે આત્મજ્ઞાન મેળવ્યું ? એ વાત આપ અમને સમજાવી આપો. તે સાંભળી શંકર, હસ્તામલકના પૂર્વજન્મના વૃત્તાંતની હકીકત કહેવા લાગ્યા. " પૂર્વકાળે યમુના તટે સારા ચરિતવાળો એક સિદ્ધ પુરૂષ વસતો હતો. તેને કોઇ રીતની સંસાર વાસના નહોતી. એક દિવસ, કોઇ બ્રાહ્મણ કન્યા બે વર્ષના એક બાળકને તે સિદ્ધ પુરૂષ પાસે રાખી બોલી, " યતિવર ! ક્ષણકાળ આ બાળકની રક્ષા કરો ! હું સ્નાન કરી આવું છું. ત્યાર પછી તે વિપ્ર કન્યા, સખીઓ સાથે પાણીમાં નહવા ઉતરી. સિદ્ધ પુરૂષ તે સમયે અન્ય મનસ્ક હતો, તેથી ચંચળ બાળક પાણીમાં પડી હુબી મુઓ. બ્રાહ્મણ કન્યા તે હકીકત સાંભળી મૃત બાળકને પાણીમાંથી કાઢી સિદ્ધ પુરૂષ પાસે તેને મુકી ઉંચા અવાજે રોવા લાગી. એ જોઇ સિદ્ધ પુરૂષના હૃદયમાં અત્યંત ખેદ ઉત્પન્ન થયો.

એ સિદ્ધ પુરૂષે, દયાળુ બની એહદ યોગના બલે મૃત બાળકના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો. તેજ મૃત બાલકજ આ હસ્તામલક તપસ્વીરૂપે જન્મેલ છે, હસ્તામલકે, ઉપદેશ વિના શ્રુતિ સ્મૃતિ વીગેરે સઘળા શાસ્ત્રમાં જ્ઞાન મેળવ્યું છે. પણ તેની પાર્થિવ વસ્તુ ઉપર કોઈ જાતની પ્રવૃત્તિ નથી. એમ જાણી વાર્તિક રચવા તેને હું આજ્ઞા આપી શકતો નથી. મંડનમિશ્ર સઘળા પદાર્થના તત્વજ્ઞ અને સર્વ શાસ્ત્રના પારગામી છે. મારા શિષ્યોના અંદર તેના જેવી શાસ્ત્ર વાગેરેમાં કોઇની હુશીયારી હું જોતો નથી. મેં અનેક યત્નથી ધાર્મિક પ્રવર મંડનમિશ્રને મેળવ્યો છે.મંડનમિશ્ર તમારો પ્રતિજ્ઞાનક ન હોય તેમાં હું શું કરું ? પણ હું તો તેના જેવો તત્વજ્ઞ પુરૂષ બીજો કોઈ જોતો નથી. જ્યારે તમે સહુ પ્રતિકુળ થયા છો ત્યારે હું તમારા મનવિરૂદ્ધ કાંઇ પણ કાર્ય કરવાની ઇચ્છા રાખતો નથી.

ત્યાર પછી શિષ્યો ફરીવાર બોલવા લાગ્યા, "પ્રભુ ! આપ આજ્ઞા આપો ! સનંદન આપના ભાષ્યનું વાર્તિક રચે. કારણ કે બ્રહ્મચર્ય પાળી તરતજ સનંદને સન્યાસ લીધો છે અને તેની પ્રતિભા ચારે તરફ વિખ્યાત છે. એથી સનંદનજ આપના ભાષ્યનું વાર્તિક કરવા યથાર્થપાત્ર છે. શિષ્યોની વાત સાંભળી શંકરે કહ્યું "હે શિષ્યો ! હું તમારા અભિપ્રાયથી વાકીફ થયો, પણ સુરેશ્વર વાર્તિક રચના કરશે એમ ધારી મેં અંગીકાર કર્યો છે. ત્યારે હું હવે વાર્તિકનું પ્રણયન કરવા કોઇને અનુમતિ આપી શકતો નથી. હવે, સનંદનને ઇચ્છા હોય તો મારા ભાષ્યનું

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અવલંબન કરી હરકોઇ નિબંધ ખુશીથી રચે.” શિષ્યો, ગુરૂના વાકય ઉપર સંમત થયા. ત્યાર પછી શંકરે નિર્જન સ્થળે સુરેશ્વરને બોલાવી કહ્યું “જ્ઞાનિવર! તમે મારા ભાષ્યના વાર્તિકની રચના કરશો નહિ. તમે વાર્તિકની રચના કરવા બેસો તેમાં આ દુર્મતિ શિષ્યોથી સહન થાતું નથી. મારા શિષ્યો બોલે છે જે સુરેશ્વર, ભાષ્ય ઉપર વાર્તિક રચના કરશે તો તે વાર્તિક કર્મકાંડના રહસ્યથી પરિપૂર્ણ થાશે વળી પૂર્વ તમારી સાથેના વિવાદમાં તમારા સાર ગર્ભિત વાકયોથી સમજાણું હતું જે ચતુર્થાશ્રમ (સન્યાસ) વેદવિરૂદ્ધ નથી એમ એ શિષ્યો વળી બીજું બોલે છે. કે જ્યારે મંડનમિશ્રનો મત કર્મકાંડ ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસા રાખે હતો. ત્યારે તેના મતમાં કર્મકાંડનો સંસ્કાર હોઇ તે ભાષ્ય ઉપર વાર્તિક રચવાને પાત્ર નથી. જેમ હોય તેમ બરૂં. પણ જ્ઞાનિવર તમારા વિરૂધ્ધે આટલી બધી કિંવદંતી પ્રચલિત છે. ત્યારે તમે મહાન પુરૂષ છો પણ તમારા ઉપર એ વાર્તિક રચવાનો ભાર મુકી શકતો નથી. હાલ હું તમને આજ્ઞા આપું છું કે સ્વાધીન ભાવે એક ગ્રંથની રચના કરી મને દેખાડો! તમે સ્વતંત્ર ભાવે હરકોઇ ગ્રંથ બનાવી મને બતાવશો ત્યારેજ તમારા જ્ઞાનની શિષ્યોને ખાતરી થાશે. ત્યારપછી શિષ્યો તમારી વિરૂધ્ધે કાંઇપણ બોલી શકશે નહિ. સુરેશ્વર, ગુરૂની આજ્ઞા પ્રતિપાલન કરવાનો અંગીકાર કરી ચાલી નીકળ્યા. અને શંકર થોડોક ખેદ પામી બોલવા લાગ્યા, હાય! હાય! મારા ભાષ્ય ઉપર વાર્તિકની રચના થઇ નહિ” એક તરફ સુરેશ્વરે થોડો સમય સ્વાધીન ભાવે તૈયાર કરી “નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ નામનો ગ્રંથ રચ્યો. એ ગ્રંથ અત્યંત મનોહર તેમાં અતિ સૂક્ષ્મ ભાવે અને ગંભીરભાવે આત્મ તત્વનો વિચાર દાખલ કરેલો છે. શંકરે સુરેશ્વરે રચેલા “નૈષ્કર્મ્ય સિદ્ધિ” નો આદિથી તે અંત સુધી પાઠ કર્યો. જેથી પોતે અત્યંત પ્રમુદિત અને પ્રસન્ન થયા, અને એ ગ્રંથનો પાઠ કરવા સઘળા શિષ્યોને આજ્ઞા આપી. એ ગ્રંથના પાઠથી સઘળાઓને એવી પ્રતીતિ થઇ કે સુરેશ્વર જેવો બીજો કોઇ તત્વજ્ઞાની આસામી છેજ નહિ. સુરેશ્વર તે સમયે ઇચ્છા કરત, તો વાર્તિક બનાવવા સારૂ ગુરૂની આજ્ઞા મેળવત. પણ તેના બીજા સહાધ્યાયીઓ તે કામમાં પગલે પગલે વિઘ્ન લાવતા જોઇ, સુરેશ્વરે મનના દુઃખથી આવું બોલી અભિસંપાત આપ્યો કે “જો કોઇ મહા પુરૂષ સૂત્ર ભાષ્યની વૃત્તિ (વાર્તિક) કરે પણ એ ભૂમંડળમાં પ્રચલિત થાશે નહિ.”

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ત્યાર પછી સુરેશ્વરે, શંકરને લક્ષ્ય કરી કહ્યું "પ્રભુ! મારી સુખ્યાતિ થાશે, મને અર્થ લાભ મળશે, લોક મારી અર્ચના કરશે, એવા લોભથી મેં પ્રબંધની રચના કરી નથી. કેવળ ગુરૂની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન ન થાય એ હેતુએ ગ્રંથ પ્રણયનમાં હું પ્રયત્નશીલ થયો છું; શાથી કે ગુરૂની આજ્ઞા ન માનવામાં આવે તો ગુરૂ શિષ્ય ભાવ રહે નહિ. હું પહેલાં ગૃહસ્થાશ્રમ પાળતો હતો તેના માટે હું અપરાધી નથી. પહેલાં સઘળાં બાળક હોય છે. પછી તેઓ યુવાવસ્થામાં પગલું મુકે છે. ત્યારપછી બાલ્યકાળ તેને આક્રમણ કરતો નથી, અને વળી જ્યારે માણસ વૃદ્ધ થાય છે. ત્યારે યૌવન તેને સ્પર્શ કરતું નથી. જે માણસ ગમન કરે છે તે માણસ, પૂર્વસ્થાન પરિત્યાગજ કરે છે. હું ગૃહસ્થાશ્રમ પાળતો હતો તેથી અવિશ્વાસને પાત્ર નથી. હું આ જગતમાં એવો કોઇ આસામી જોતો નથી કે તે કોઇ સમયે પણ ગૃહસ્થ ન હોય. એમ વાસ્તવિક રીતે જોઇએ તો મનજ બંધ અને મોક્ષનું કારણ છે. વિશુદ્ધ ગૃહી હોય અથવા વિશુદ્ધ સન્યાસી હોય એ બન્નેમાં હું તો કાંઇ ન્યૂનપણું અને અધિકપણું જોતો નથી. અને આપના બીજા શિષ્યો બોલે છે કે "ચતુર્થ આશ્રમ વેદ સિદ્ધ નથી" એવોજ મંડનમિશ્રનો સિદ્ધાંત છે એ વાત ઠીક અને વાજબી નથી. સન્યાસ વેદ સિદ્ધ ન હોય તો આપની સાથે વિવાદમાં પ્રવૃત્ત થઇ, વિવાદમાં હારૂં તો સન્યાસ આશ્રમ અવલંબન કરૂં. એવી પ્રતિજ્ઞા હું શા નિમિતે કરૂં? અને મંડનમિશ્રના ઘરમાં ભિક્ષુકના પ્રવેશનો નિષેધ હતો, એવો જનરવ આપે સાંભળ્યો છે તેના ઉતરમાં કહું છું કે ગુરૂદેવજ એક વાર આ દીન સેવકના ઘેર ભીક્ષા કરવા આવ્યા હતા. તેમાં આવવામાં કોઇએ આપને નિષેધ કર્યો હતો? લોક કહે તેમાં મારે શું કરવું? લોકના મુખે આચ્છાદન બંધાઇ શકાય? વળી આપના શિષ્યો બોલેછે કે મંડનમિશ્રે બુદ્ધિપૂર્વક સન્યાસ લીધો નથી તેના ઉત્તરમાં મારૂં એજ કર્તવ્યછે. કે "હું પૂર્વથી તૈયાર હતો. પછી તત્વલોચ નામાં આત્મતત્વ મેળવી સંસાર ઉપર વિરાગ થઇ જવાથી સન્યાસનો આશ્રમ મેં પકડયો છે. આમ નિશ્ચય જાણો લેજો કે વાદમાં હું પરાસ્ત થયો નથી. મેં સન્યાસ ગ્રહણ કર્યો નથી. કારણકે તત્વનો નિર્ણય કરવા સારૂ વાદ કર્યો હતો એ શિવાય વાદ કરવાનું બીજું કાંઇ પ્રયોજન નહોતું. મેં પુર્વે નૈયાયિકોના ગ્રંથનું અવલંબન કરી કેટલાક પ્રબંધ રચ્યા છે. હવે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

તો ગુરૂદેવના ચરણારવિંદની સેવા શિવાય મારા હૃદયમાં બીજી કોઇ વાસના નથી.[૧]

એ સઘળી વાત બોલી સુરેશ્વર બોલતા બંધ થયા શંકરે, જુદા જુદા મધુર વાકય કહી તેનો શોક દૂર કર્યો, અને કહ્યું, જ્ઞાનિવર ! હું તમારા ગ્રંથનો પાઠ કરી અત્યંત આનંદિત થયો છું, એવો અલૌકિક વિચારથી પૂર્ણ અને તત્વજ્ઞાનથી ભરેલ ગ્રંથ મારા વાંચવામાં આવ્યોજ નથી. હાલ હું એક બીજી આજ્ઞા આપું છું જે " તમે યજુર્વેદની તૈતિરીય શાખાનું અને કાણ્વ શાખાનુ મને પસંદ પડે તેવું ભાષ્ય રચો. તેમ થવાથી હું અત્યંત આનંદિત થઇશ. સુરેશ્વરે ગુરૂની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી યજુર્વેદની બે શાખાનાં બે ભાષ્ય રચ્યાં. પદ્મપાદે પણ ગુરૂદેવની આજ્ઞાથી શારીરક ભાષ્યની એક ટીકા કરી. તે ટીકા પંચપાદથી નિબંધ કરી, તેનું નામ " વિજય ડિંડિમ " પાડયું. પદ્મપાદે, " વિજય ડિંડિમ નામની જે ટીકા કરી છે તે ટીકા ગુરૂ દક્ષિણા સ્વરૂપે શંકરના ચરણેાત્સર્ગ કરી, તે અત્યંત આનંદિત થયો.શંકરે આનંદગિરિ વીગેરે કેટલાક શિષ્યોને અદ્વૈતવાદ પૂર્ણ પ્રબંધ રચવાની આજ્ઞા કરી. ગુરૂની આજ્ઞાના અનુસારે તેઓએ અદ્વૈતતત્વ પૂર્ણ જે સઘળા ગ્રંથ બનાવ્યા તે ગ્રંથોની જગતમાં અત્યંત પ્રસિદ્ધિ થઇ.

નવમ અધ્યાય.

પદ્મપાદ તરફ ઉપદેશ.

કેટલેાક સમય ગયા પછી એક દીવસ, પદ્મપાદે કૃતાંજલિ થઇ શંકરને કહ્યું " હે ગુરૂ ! હવે મારે જુદી જુદી જાતના તીર્થવાળા પ્રદેશ જોવાની વાસના અત્યંત બળવાળી થઇ છે. એથી મને તીર્થ પર્યટને જવા

૧ મંડનમિશ્રની અસાધારણ વિદ્વત્તાનો પરિચય તેના રચેલા ગ્રંથોથી જણાઈ આવે છે તેણે બૃહદારણ્યક વીગેરે દશ પ્રધાન ઉપનિષદોનાં ભાષ્ય રચ્યાં છે. એ ભાષ્યોમાં બૌદ્ધ નૈયાયિક ધર્મ કીર્તિના મતનું ખંડન જોવામાં આવે છે, વળી તેણે મીમાંસા દર્શન ઉપર ભાષ્ય કરેલ છે, તે શિવાય તેણે રચેલા બીજા કેટલાક ગ્રંથો દેખવામાં આવે છે, તેના ઉપનિષદ ભાષ્યનુ' નામ સુરેશ્વર ભાષ્ય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અનુમતિ આપો ! " શંકર પદ્મપાદનાં વચનો સાંભળી અત્યંત સ્નેહસાથે બોલવા લાગ્યા. " વત્સપદ્મપાદ ! ગુરૂની પાસે રહેવાથીજ તીર્થ દર્શનનો લાભ મળે છે, તીર્થ પર્યટનનો ઉદ્દેશ ચિત્ત શુદ્ધિ છે. ગુરૂના ઉપદેશથી શું તીર્થ શુદ્ધિ થાતી નથી ? વળી જો ! સન્યાસ બે પ્રકારનો છે. પહેલો વિદ્વત્સંન્યાસ અને બીજો વિવિદિષા સંન્યાસ. તત્વજ્ઞાનીની માયા નિવૃત્ત થવાથી જીવન્મુકિતના સુખ સારૂ જે સંન્યાસ ગ્રહણ થાય તેનું નામ વિદ્વત્સંન્યાસ. અને જેઓ તત્વ જાણવા ઇચ્છનાર છે, તેઓનું " **तत्त्वमसि** " વાકયની અર્થ ચિંતા અને **तत्** અને **त्वम्** પદનું એક પણું આશ્રય કરી જે સમજાય રહેવાય તેનું નામ :વિવિદિષા સંન્યાસ. તમે સહુ વિવિદિષા સંન્યાસી છો. તું તીર્થ ભ્રમણ કરવા જાય ત્યારે વિવિદિષા સન્યાસમાં વ્યાઘાત થાશે. શાથી કે દેશ ભ્રમણમાં અનેક કષ્ટ હોય છે. કોઇક ઠેકાણે જલ મળે, કોઇક ઠેકાણે જલ ન મળે. જલ ન મળવાથી પ્રભાત કાળે સ્નાન થાય નહિ જેથી શાસ્ત્રમાં શૌચાચારનો જેવી રીતનો વિધિ છે તેવી રીતનો વિધિ ન પળાતાં વિધિનો વ્યતિક્રમ થાય, અને તેથા મનોમાલિન્ય પેદા થાય, અને સમાધિનાં ભંગ આવી પડે. ક્ષુધાતુર થવાથી કોઇક સ્થાનેથી ઉત્તમ અને વિશુદ્ધ આહાર મળે, અને કોઇક સ્થાનેથી ન મળે. એવી રીતે ન મળવાથી જ્વર અતિસાર વીગેરે રોગો દેહ ઉપર હુમલો કરે,અને તેઓના હુમલામાંથી મુકત થવાની સંભાવના ન રહે જેથી શ્રવણ મનન વીગેરેમાં વ્યાઘાત આવી પડે. વળી એવા કેટલાક સ્થાન હોયછે કે જ્યાં રહી શકાયજ નહિ. શરીરમાં અસામર્થ્ય થાય, ત્યારે અહીં તહીં માત્ર ભીક્ષા માટે જઇ શકાય નહિ. તીર્થ ભ્રમણમાં આટલા બધા કલેશ પડે છે. ત્યારે અસુસ્ત કરી તીર્થ ભ્રમણ કરવાનું પ્રયોજન શું છે ?

ગુરૂદેવની વાત સાંભળી પદ્મપાદે વિનીતભાવે કહ્યું " અગર જો કે ગુરૂના વાકય ઉપર સામો ઉત્તર ન દેવો જોઇએ, પણ મારે મારો માનસિક ભાવ ગુરૂદેવના ચરણે નિવેદન કરવોજ જોઇએ. ગુરૂદેવે જે જે હકીકત કહી તે તે સાચી છે. ગુરૂસેવા કરવાથી તીર્થ દર્શનનો લાભ થઇ શકે. પણ સર્વદા સઘળા ઠેકાણે જોવામાં આવે છે કે જેઓ સંન્યાસ ગ્રહણ કરે તેઓ સઘળા તીર્થ પર્યટન કરી શકે છે. તીર્થ પર્યટનમાં અગર જો કે અનેક સ્થળે જળ મળી શકતું નથી. વિશુદ્ધ આહાર મળી શકતો નથી. વાંકાં ચુકાં માર્ગમાં ચાલવું પડે છે. તે શિવાય જુદી જુદી જાતનાં કષ્ટો આવી પડેછે, તોપણ હું એ સઘળું સહન કરવા તૈયાર છું. શાથી કે તીર્થ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભ્રમણથી જેવી અનાયાસે ચિત શુદ્ધિ થાય છે તેવી બીજા કોઇથી થાતી નથી. જન્માંતરમાં જે પાપરાશિ સંચિત કરેલ હોય તેજ પરજન્મે રોગ રૂપે પરિણત થાય છે. " એવી રીતનું જે શાસ્ત્ર વાકય છે તે વિષયમાં મારૂં કાંઇ પણ મતદ્વૈધ નથી. એટલે કે જન્માંતરનાં સંચિત પાપ હશે તો તે સ્વદેશમાં કે પરદેશમાં ફલીભૂત થાશે. કારણ કે અભુક્ત કર્મનાં ફલ, સર્વદા પ્રાણીનું અનુગમન કરે છે. માણસ સ્વદેશમાં રહો કે પરદેશમાં જન્મો પણ તે કાળગ્રાસમાંથી બચતો નથી. ત્યારે જે " દેવાંત વિદેશમાં જઇ મુઓ છે " એવું લોકમાં જે બોલાય છે તે માત્ર અવિવેક હશેજ. મહર્ષિ મનુ પરાશર વીગેરે ધર્મશાસ્ત્રકારોએ, દેશ. કાલ, આત્મા, દ્રવ્ય, દ્રવ્યનું પ્રયોજન યુક્તિ અને અવસ્થા એ સઘળું જોઇ અને જાણી શૌચનો આરંભ કરવો એમ કહેલ છે, તેથી હું એ સઘળા શાસ્ત્રકારોના વચન ઉપર શ્રદ્ધા રાખી કોઇ રીતનાં શૌચનું બંધન કરૂં તેથી મને કોઇ પ્રકારની હાની થાશે નહિ. કારણ કે સ્વદેશમાં જે સઘળા આચાર વિહત હોય તે સઘળા આચારનો વિદેશમાં અતિક્રમ થાય તો તેમાં દોષ હોય નહિ, એવું શાસ્ત્રકારનું અભિમત છે. વળી જુઓ ! દૈવ અનુકુળ હોય તો લોકમાં અને અરણ્યમાં અન્નપાન મળે છે. અને પ્રતિકુળ હોય તો પાસે આવેલું અન્નપાન નાશ પામી જાય છે. અનેક લોકો તીર્થ દર્શન કરવાની ઇચ્છાએ ઘર છોડે છે. અને ખુશીથી તીર્થ દર્શન કરી ઘેર પાછા આવે છે, વળી કોઇક આસામી તીર્થ દર્શન કરવા જાય છે. જે આસામી તીર્થ ભ્રમણ કરવા ગયો હોય તે આસામી ઘેર આવી જુએ છે તો ઘેર રહેલો માણસ મૃત્યુમુખે પડયો હોય છે. બ્રહ્માનંદ સર્વત્ર સર્વકાળે અને સર્વ પાત્રમાં રહેલ છે, ચિત્તની એકાગ્રતા હોય તો હરકોઇ સ્થાને જવાથી બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તમ તીર્થની સેવા કરવાથી મન વિશુદ્ધ થાય છે અદૃષ્ટ પૂર્વ પ્રદેશ જોવાથી હૃદયમાં કૌતુહલ વધે છે. સજ્જનના સમાગમથી પુણ્ય કાર્યમાં પ્રવૃતિ થાય છે. એથી કોના પક્ષમાં તીર્થ ભ્રમણ કરવું હિતજનક ન હોય ? અવશ્ય હાલ હું અહીંથી ચાલ્યો જાઉં તેથી ગુરૂ સાથે વિચ્છેદ થાય. પણ, પ્રભુ ! એ વિષયમાં મારો મતભેદ છે. જે આસામી વિદેશમાં ગયેલો છતાં ગુરૂને હૃદયમાં ધારણ કરે છે. તે ખરેખરો ગુરૂની પાસેજ રહેલો છે. અને જે આસામી ભક્તિહિન ભાવે ગુરૂની પાસે રહે છે તે ગુરૂની પાસે ન સમજવો. પરંતુ દુર સમજવો. જુદાં જુદાં તીર્થના દર્શનમાં જુદી જુદી જાતના સાધુની મિત્રતા થાય અને તેઓની સાથે પરમાર્થ વિષયક વર્તણુક થાતાં બુદ્ધિ પરિપકવ થાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

બુદ્ધિ પરિપક્વ થવાથી હૃદયમાં વિવેક પેદા થાય છે. વિવેક પેદા થવાથી ક્રમે ક્રમે હૃદયમાંથી રજોગુણ લય પામતો જાય છે. હે ગુરૂ! હું તો તીર્થાટનમાં અનેક ઉપકારિતા જોઉં છું, એથી તમે પ્રસન્ન થઇ મને અનુજ્ઞા આપો?"

ત્યાર પછી તીર્થદર્શને જવાનાં પદ્મપાદનો અત્યંત આગ્રહ જોઇ શંકરે કહ્યું "વત્સ પદ્મપાદ! જ્યારે તારી તીર્થદર્શને જવાની એકાંત વાસના થઇ છે ત્યારે અવશ્ય તારે તીર્થદર્શન કરવાં જ. હું તારા તીર્થદર્શનનો નિષેધ કરતો નથી. કેવળ ચિત્તની સ્થિરતા જાણવા સારૂ તને મેં આ સઘળી વાત કરી. તારે ખુશીથી અત્યંત સાવધાન થઇ તીર્થ ભ્રમણ કરવું. જેથી અત્યંત દુઃખની ઉત્પતિ થાય એવાં કાર્યનો પરિત્યાગ કરજે! ભ્રમણકાળે જુદા જુદા માર્ગ તારા દૃષ્ટિગોચર થાશે તેમાં ચોરીયા માર્ગ જે હોય તે છોડી દઇ, જે માર્ગે સાધુ લોક જતા હોય તે માર્ગે તું ચાલજે, જે સઘળા સ્થાનમાં બ્રહ્મણોની બહોળી વસતી હોય તે સઘળા સ્થાને તું રહેજે. પણ એવા સ્થાને અધિક કાળ રહેશ નહિ। એક સ્થાને અધિક કાળ રહેવાથી યતિ ઉપર સંસાર વાસના હુમલો કરે છે. તું સર્વદા શાંત મૂર્તિવાળા પવિત્ર હૃદયવાળા, સન્યાસીઓની સાથે વાતચીત કરજે! એવા મહાપુરૂષો અધ્યાત્મિક શાસ્ત્રની એવી વ્યાખ્યા કરે છે કે જે વ્યાખ્યા સાંભળવાથી સઘળા પ્રકારના તાપ દુર થાય છે. માર્ગમાં કોઇનો અત્યંત ભરોસો કરીશ નહિ. અનેક ખલ અને ઠગારા આત્મરૂપ છુપાવી દઇ વટેમાર્ગુની સાથે એકત્ર વાસ કરે છે, અને અલક્ષ્યે, તેની દેવપ્રતિમા વસ્ત્ર, પુસ્તક, વીગેરે ચોરી લઇ નાશી જાય છે. તું પુજ્ય લોકની પુજા કરજે। કોઇ દિવસ તેના કહેવાનું ઉલ્લંઘન કરીશ નહિ. સર્વદા અવગાહન વીગેરે કરી અંગ પ્રત્યંગ સાફ રાખજે. થાથી કે શરીર પવિત્ર હોય તો હૃદયમાં બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થાય છે.

પદ્મપાદ, ગુરૂનો અમૃત્તપૂર્ણ ઉપદેશ સાંભળી અત્યંત આનંદિત થયો. અને ગુરૂ પાસેથી અનુમતિ લઇ તીર્થ પર્યટન સારૂ બહાર નીકળ્યો. શંકર અને સુરેશ્વર વીગેરે, શિષ્યો સાથે શૃંગગિરીમાં રહેવા લાગ્યા.

જનનીની અંત્યેષ્ટિક્રિયા.

થોડાક સમય પછી સહસા જનનીનો વિષય શંકરને યાદ આવ્યો તે સમાધિસ્થ થઇ જાણી શકયા "જે તેમની માતા તેને યાદ કરે છે"

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકરે વિશેષ વિલંબ કર્યો નહિ. આજ્ઞાવહ શિષ્ય લોકોને એ હકીકત જ-ણાવી શંકર એકલા, પોતાની જન્મભૂમિ કેરલ પ્રદેશ તરફ ચાલ્યા. ત્યાર પછી માતાની પાસે આવી તેમણે જોયું જે 'માતા રોગથી કલેશ પામી દારૂણ દુખ ભોગવે છે. નિરાધાર આશામી જેમ મેઘને જોઇ હૃદયનો તાપ પરિહાર કરે તેમ જનની શંકરને જોઇ સઘળા રોગના દુઃખ છો-ડવા લાગી. શંકર, અગર જે કે સંસારના સઘળા પદાર્થ ઉપર વીત-સ્પૃહ હતા. તોપણ જનનીની અવસ્થા જોઇ અત્યંત શોકાતુર થયા, અને શંકરે કરૂણાર્દ્ર હૃદયે જનનીને કહ્યું મા! આ તમારો પુત્ર તમારી પાસે હાજર થયો. હવે આજ્ઞા આપો તમારા પુત્રે શું કરવાનું છે? જનનીએ કહ્યું " બાઇ બહુ કાળે તને સ્વસ્થ અને નીરોગ જોયો. એ મારૂં પરમ સૌભાગ્ય " હવે મારે બીજું કાંઇ ચાહવા લાયક નથી. ઘડપણે આવી મારા ઉપર હુમલો કર્યો છે, હવે હું દેહભાર વહન કરવા સમર્થ નથી. દેહાંતે હું પવિત્ર ધામમાં જાઉં અને પરલોકમાં મારૂં મંગળ થાય એમ તું યે જના કરી દે. તું શાસ્ત્રોકત રીતે મને ઉપદેશ આપ." શંકરે જનની-નાં વચન સાંભળી વિચાર કર્યો જે જનનીનો હવે અંતસમય પાસેઆવ્યોછે. હવે મારૂં કર્તવ્ય છે તે હું કરૂં. ત્યાર પછી શંકરે જનનીને પરમ બ્રહ્મ વિષયનો ઉપદેશ આપ્યો. શંકરે કહ્યું જનની બ્રહ્મ સુખ સ્વરૂપ છે અને અ-દ્વિતીય છે. આ માયામય સંસારમાં જે કાંઇ છે એ સઘળી વસ્તુમાં બ્રહ્મ વિમુખ નથી. બ્રહ્મ સ્વપ્રકાશ છે તે સ્થૂલ નથી સૂક્ષ્મ નથી તેનું પ-રિમાણ નથી તેના હસ્તપદ વીગેરેની કલ્પના થઇ શકતી નથી. આકાશ જેમ નિયત સઘળા ઠેકાણે વિરાજમાન છે તેમ બ્રહ્મ પણ સર્વદા અંત-રમા અને બહાર વિરાજમાન છે. તેને રોગ નથી શોક નથી તે નિત્ય છે અને ઉત્પતિ તથા વિનાશ વિહીન છે."

શંકરની એ વાત સાંભળી જનનીએ કહ્યું "બાઇ શંકર! તું કહે છે જે " બ્રહ્મથૂસ્લ નથી સુક્ષ્મ નથી તેના હસ્ત પદ વીગેરેની કલ્પના થઇ શકતી નથી. તે આકાશની જેમ સર્વદા વિરાજમાન છે " એવી રીતનું પરમ તત્વ હું સમજવાને અશકત છું. એટલે મારૂં હૃદય નિર્ગુણ બ્રહ્મ ઉપર અનુરક્ત થાતું નથી. બાઇ તેથી તું મારી પાસે રમણીય સ-ગુણ દેવના વિષયનું વર્ણન કર. ત્યારે શંકરે વિચાર્યું જે જનનીનો અવ-સાન સમય પાસે આવ્યો છે, તેને નિર્ગુણ બ્રહ્મનો વિષય સમજાવવાની કાંઇ સંભાવના નથી. એથી જનનીની ઇચ્છા પ્રમાણે કોઇ સગુણ દેવનું વર્ણન કરી સંભળાવવું ઉચિત છે. એમ જાણી શંકરે ભુજંગપ્રયાત છંદ-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

માં મહાદેવની અષ્ટમૂર્તિનું વર્ણન કર્યું. કિંતુ જનની તેથી પણ સંતુષ્ટ થયાં નહિ. ફરીવાર તેણે બીજા કોઇ દેવનું વર્ણન કરવા ઇસારો કર્યો. જે ઉપર શંકરે જનનીની પાસે વિષ્ણુના વિષયમાં વર્ણન કર્યું. વિષ્ણુનો મહિમા સાંભળી જનનીનું મુખ પ્રસન્ન થયું. તેણે હૃદયમાં માધવની મૂર્તિનું ચિંતન કરતાં દેહ ત્યાગ કર્યો.

શંકર મમતા વિહીન હોઇ કાંઇ પણ દુઃખ કે શોક કરવા લાગ્યા નહિ ત્યારે માતાની સમયોચિત અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવા સારૂ જ્ઞાતિનાં અને બંધુના માણસો, શંકરે બોલાવ્યાં. તેઓ શંકરના બોલાવવાથી આવ્યા, નહિ. તેઓ શંકરનો તિરસ્કાર કરી બોલવા લાગ્યા. 'અરે શઠયતિ ! તારે શું એ કાર્યમાં અધિકાર છે, જે તું તરી માની અંત્યેષ્ટિ ક્રિયા કરવા તત્પર છે ! શંકરાચાર્ય, તેઓના તિરસ્કારથી કાંઇ પણ દુઃખ ન પામ્યા. શંકરાચાર્યે ફરીવાર કહ્યું " મારો એ કાર્યમાં અધિકાર નથી તે સાચું. પણ હું તમારી સાથે આવું નહિ. તમે જનનીની મુખાગ્નિ ક્રિયા કરો ! શંકરે વારંવાર પ્રાર્થના કરી કહ્યું, પણ તેઓ તેમ કરવા સમંત થયા નહિ. ત્યાર પછી શંકરના જોવામાં આવ્યું કે ઘરની પછવાડે ઘણાં ખરાં કાષ્ટ શુષ્ક થઇ પડયાં છે તેણે એ સઘળા કાષ્ટ એકઠાં કર્યાં. તેમાંથી અગ્નિ મંથન કરી તે વડે જનનીની દાહ ક્રિયા કરી, અને જે જ્ઞાતિ વર્ગે અને બંધુ વર્ગે તેની અવમાનના કરી હતી તેઓને લક્ષ્ય કરી શંકરે અભિસંપાત આપ્યો જે " આ સઘળા બ્રાહ્મણો વેદ બહિષ્કૃત થાશે. અને યતિઓ તેઓના ઘેર ભિક્ષા લેશે નહિ. " અને વળી આજથી તેઓના ઘર આગળ સ્મશાનભૂમિ વિરાજશે, " શંકરનો અભિસંપાત વ્યર્થ અને ખોટો નીવડયો નહિ. હાલ પણ એ દેશવાસી બ્રાહ્મણો વેદનું અધ્યન કરતા નથી. તેઓના ઘેર યતિઓ ભિક્ષા લેતા નથી. અને તેઓના ઘરના આંગણામાં એક પડખે શબદાહ થાય છે[૧] અગર જો કે એવી રીતનો અ-

૧ પ્રથમ પૃષ્ટમાં ટિપણીમાં લખેલ છે કે ભગવાન્ શંકરાચાર્યના પિતામહ વિદ્યાધિરાજ નિંબુડરી બ્રાહ્મણના કુળમાં પેદા થયા હતા. દક્ષિણાપથના નિંબુડરી બ્રાહ્મણો અતિ દ્રઢતાથી કહે છે કે શંકરાચાર્ય તેઓના કુળમાં જન્મ્યા છે, પણ શંકરના અભિસંપાત વાક્યમાં અને નિંબુડરી બ્રાહ્મણના વર્તમાન વ્યવહારમાં સામંજસ્ય નથી. શાથી કે નિંબુડરી બ્રાહ્મણો વેદ બહિષ્કૃત નથી. તેઓના ઘેર યતિઓ ભિક્ષા કરે છે, કે નહિ તે કાંઈ કહી શકાતું નથી. પણ તેઓના આંગણાની એક પડખે સ્મશાને

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભિસંપાત કરવો, તે શંકરના પક્ષમાં ઉચિત નહે તો. પણ તેવરવી લોકોને કાંઇ પણ દોષાવહ હોતું નથી. એમ ન હોય તો ભૃગુનંદન પરશુરામ માતૃ હત્યા કરીને પણ નિંદા પાત્ર થયા નહિ. તેમ ! શંકરનાં સઘળાં કાર્ય સમાપ્ત થયાં. હવે કોઇ રીતની શંકરને અડચણ રહી નહિ. હાલ, તે, પૃથ્વીના બીજા ધર્મ મતનું ખંડન કરી એક માત્ર અદ્વૈતવાદની પ્રતિષ્ટા સારૂ અભિલાષી થઇ પદ્મપાદની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યા.

પદ્મપાદની તીર્થ યાત્રા.

શંકર પાસેથી વિદાય થઇ બહાર નીકળી ઉત્તર દેશનાં જેટલાં તીર્થ છે તેટલાં જોવા પર્યટન કરતાં પદ્મપાદ દક્ષિણ દિશામાં આવ્યા. તે પર્યટન કરતાં કરતાં કાલ હસ્તીશ્વર[1] તીર્થે આવ્યા કાલ હસ્તીશ્વર એક મહા

ભૂમિ તો જોવામાં આવે છે. મલબાર ઉપકુળે અર્થાત્ કેરલ દેશમાં એ બ્રાહ્મણોનો વાસ છે. નિબુડરીમાં વળી પુષ્કળ શ્રેણી વિભાગ છે ૧ ઉરીક્ષન્ વા વેદાચાર્ય તે વેદપાઠ કરે છે. અને બાળકોને વેદ ભણાવે છે. ૨ વૈદિકન્ તેઓ વૈદિક કાર્યમાં મદદ આપે છે. ૩ સ્માર્તન્ એટલે સ્મૃતિ શાસ્ત્રની વ્યવસ્થા કરી દે છે, ૪ શાંતિકન્ તેઓ શાંતિસ્તવયન વગેરેનું કામ કરે છે. એ શિવાય બીજી કેટલીક શ્રેણી છે. ૧ અષ્ટમુસ્કદ વા અષ્ટ ધર વૈદ્ય. તેઓ પરશુરામની આજ્ઞાએ આયુર્વેદનું અધ્યયન કરતા હતા. એ સઘળા બ્રાહ્મણ વેદ પાઠ કે સંન્યાસ ગ્રહણ કરી શકતા નથી. ૨ અષ્ટ ધર માંત્રિક તેઓ મંત્રશાસ્ત્રના પારદર્શી છે. ૩ આયુધપાણી એઓ યોદ્ધાદાર છે. એ સઘળા સૈનિક સેનાપતિનું કામ કરે છે. ૪ ગ્રામી, ગામના ધણી જેને પરશુરામે ગામ આપેલ છે. એ શિવાય બીજી કેટલીક શ્રેણી છે

૧ કાલ હસ્તી નામનું તીર્થ મદ્રાસ ઇલાકાની અંતર્ગત છે. અંહી અનેક દેવ મંદિર છે. તેમાં શિવમંદિર પ્રધાન છે.દક્ષિણી સ્માર્ત બ્રાહ્મણો તેને દ્વિતીય વારાણસી કહે છે. એમ કહેવાય છે કે એક સર્પ અને હસ્તી બન્ને મહાદેવની પૂજા કરતા હતા. સર્પ પોતાના મસ્તકનો મણિ મહાદેવના મસ્તકે રાખી જલાભિષેકદ્વારા મહાદેવની આરાધના કરતો હતો. સર્પ હાથીના પગે છંછેડાયાથી હાથીની શુંઢે ડસ્યો. હાથીએ સર્પ ઉપર જબરો આઘાત કર્યો. છેવટે બન્નેનું મરણ થયું. મહાદેવે પોતાના બન્ને ભકતોની આ દશા જોઇ તેઓને જીવનદાન કર્યું. એ બન્નેને ચિરસ્મરણીય કરવા એ તીર્થની ઉત્પતિ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

તીર્થ છે. તેની પાસે પવિત્ર જળવાળી સુવર્ણ મુખરી નદીના પ્રવાહિત પદ્મપાદે એ નદીના જલમાં અવગાહન કરી ભવનીં સાથે વિરાજતા તે હાલ હરતીશ્વર મહાદેવને જોઇ ભક્તિ સાથે તેનું સ્તવન કર્યું. અને ત્યાંથી પદ્મપાદ પ્રસિદ્ધ [1]કાંચી ક્ષેત્રમાં આવ્યો. શાસ્ત્રકારો, આ કાંચી ક્ષેત્રને, સંસાર સાગર થકી બચવાને ઇચ્છતા આશાર્મિઓને સેવવા યોગ્ય ક્ષેત્ર કહે છે. પદ્મપાદ તે ક્ષેત્રના અર્ધેશ્વર વિશ્વેશ્વરને ભક્તિ ભાવે પ્રણીપાત કરી પાસેના કલ્યાવેસ નામના પ્રસિદ્ધ વિષ્ણુ મંદિરમાં ગયા. ત્યાર પછી કલ્યાણ વેશનું દર્શન કરી ત્યાંથી એક બીજા તીર્થના દર્શને તે ગયા, ત્યાં તેણે એક શિવપરાયણ આસામીને પૂછ્યું જે " આ તીર્થનું નામ શું ? " તેણે કહ્યું " મહાદેવના નર્તન કાળે તેના જટા મંડળ થકી જે સઘળાં જલ બિંદુઓ પડ્યાં તેમાથી આ પ્રસિદ્ધ શિવગંગા તિર્થની ઉત્પતિ છે. " પદ્મ પાદે તે સાંભળી શિવગંગામાં નાહી ત્યાંના ભુવન પાલક શંકરના પદે પ્રણિપાત કર્યો.

આવી રીતે તીર્થાટન કરતાં કરતાં પદ્મપાદે સેતુમંધરામેશ્વરેજવાનોસંકલ્પ કર્યો. જતી વખતે માર્ગમાં [2]કાવેરી નદી તેની નજરે પડી પદ્મપાદ મલયપર્વતમાં થીનીકળેલીકાવેરીનેજોઇઅત્યંત પ્રસન્નથયો અને શિષ્યોની સાથે તેનાપુલ ઉપર થઇ ચાલવા લાગ્યો. એક દિવસ ફરતાં ફરતાં પદ્મપાદ પોતાના મામાના ઘેર જઇપહોંચ્યો શાસ્ત્રજ્ઞ મામો, ઘણા કાળે આવેલા ભાણેજને જોઇ અત્યંત હર્ષ પામ્યો. તેની બે આંખમાંથી આનંદાશ્રુ પડવા લાગ્યાં, બંધુ બાંધવો આવી અત્યંત હર્ષ કરવા લાગ્યા. અને તેને કહેવા લાગ્યા. " બહુ દિવ-

---

૧ કાંચી ક્ષેત્ર મહા તીર્થ શાસ્ત્રમાં જે આઠ મોક્ષ પ્રદ ઠેકાણાં કહેલ છે તે માંહેલું કાંચી ક્ષેત્ર એક છે. કાંચી ક્ષેત્ર મદ્રાસ પ્રેસી ડેન્સીના અંદર એક પ્રાચીન નગરછે. કાંચી ક્ષેત્રમાં ઘણા હિંદુરાજાઓએ દેવ મંદિર બંધાવ્યાં છે કાંચીપુર નગર બે ભાગે વિભકત છે. શિવ કાંચી અને વિષ્ણુ કાંચી શિવ કાંચીમાં અસંખ્ય શિવ મંદિર અને વિષ્ણુ કાંચીમાં અસંખ્ય વિષ્ણુ મંદિર છે. એ શિવાય કાંચીપુરની પાસે કેદારેશ્વર અને બાલુકારણ્ય નામના બે પુણ્ય સ્થાન છે. આંહી બૌદ્ધ કીર્તિ તથા જૈનકીર્તિ પણ જોવામાં આવે છે. શિવ કાંચીમાં એકામ્રનાથ અને કામાક્ષી દેવીનાં મંદિર વિખ્યાત છે. અને વિષ્ણુકાંચીમાં વરદરાજ સ્વામીનું મંદીર વિખ્યાત છે. ૨ કાવેરી એક પવિત્ર નદી છે. કાવેરી નદીનાં તીરના ચોલ પ્રદેશમાં પદ્મપાદનો જન્મ થયો છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સે, તેં અમને દર્શન આપ્યું, તને જોવા સારૂ અમે અત્યંત ઉત્કંઠિત હતા. અહો ! જેઓ કૃતાર્થતાના છેલા પદ સન્યાસનાં આશ્રય કરે છે તેને સંસારમાં વિપદ્ રહેતી નથી. આપણે સ્ત્રી પુત્રના ભરણ પોષણ સારૂ સર્વદા તત્પર છીએ, એટલે આપણાથી ઈશ્વરોપાસના, તીર્થ પર્યટન કિંવા સાધુ સેવા શી રીતે બની શકે? એક દિવસ અમારા ઘેર એક બ્રાહ્મણ આવ્યો હતો. અમે તેના પાસેથી સાભળ્યું કે તેં ચતુર્થાશ્રમનું અવલંબન કર્યું છે. અહો ! સન્યાસી લોકોને કંઇ પણ પ્રાર્થનીય હોતું નથી. આત્મજ્ઞાનજ તેઓની ભાર્યા, જગત્તેઓનું ઘર, વૈરાગ્યજ પરમસુખ, શિષ્ય લોકો તેના પુત્ર. સંસારી લોકની કંઇથી આશા નિવૃત્ત થતી નથી જીવનના પ્રારંભે તેઓ મનોરમાં સ્ત્રીના સારૂ વ્યગ્ર હોયછે. જો પત્ની આશાનુરૂપ ગુણવતી હોય તો તેનાથી સુસંતાન મેળવવાની તેઓ આશા રાખે. સૌભાગ્ય ક્રમે સુપુત્ર પેદા થાય તો પછી તેના મરણથી કલેશની સીમા રહે નહિ,એટલે કે હું જોઉં છું જે જેઓ કામનાવશ છે, તેઓને દુઃખનો અંત નથી. એથી કરીનેજ જ્ઞાની લોક વૈરાગ્યનું અવલંબન કરે છે પંડિતો ચિત્ત શુદ્ધિને વૈરાગ્યનું મુખ્ય કારણ કહે છે. આત્મજ્ઞાની સાધુ પુરૂષના સહવાસ વીના ચિત્ત શુદ્ધિ થાતી નથી. તે સારૂ સંસારતપ્ત જીવો ઉપર અનુકંપા બતાવી જ્ઞાની લોકો સર્વદા પૃથ્વી ઉપર ફરે છે. એ માટે હે જ્ઞાનીવર! તમે અહીં કેટલોક સમય રહો, તમારી સાથે વાસ કરવાથી અમારી ચિત્તવૃત્તિ મલિન ભાવ છોડી દઈ વિમળ ભાવ ધારણ કરશે. તમારા આવવ થી આજ અમારૂં ઘર પવિત્ર થયું. અમારૂં ઘર મલિનપણાનું ઠેકાણું છે. ઉત્કટ સાહસનું આધાર છે. પરનિંદાનું સ્થાન છે,અને મિથ્યા ભાષણનું સ્થળ છે. આંહી પ્રતિદિન હિંસાઓ થાય છે. આ ઘરમાં રહી કેટલાક બળ લોકોનો અમારે સહવાસ થયો છે. અમે ગાઢ નિંદ્રાને તાબે થઇ એવા ઘરનો પરિત્યાગ કરી શકતા નથી. ”

પદ્મપાદ, પોતાના જ્ઞાતિ બંધુઓની એ વાત સાંભળી ઉત્તરમાં બોલવા લાગ્યા. "તમે જે બોલો છો તે સઘળું સત્ય છે. પણ સઘળું ભાગ્યાધીન છે, જેના ભાગ્યમાં હોય તેજ બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી શકે છે. તેમ થવાથી ગૃહસ્થાશ્રમ કાંઇ નિંદનીય નથી, અમને કોણ અન્નદાન આપશે ? કોઈ અતિથિ ગૃહસ્થના ઘેર આવે તે અતિથિ ગૃહસ્થના ઘેરથી ક્ષુધાની શાંતિ કરે છે એવા ગૃહસ્થ શિવાય પુણ્યવાળો આ જગત્માં કોણ છે ? બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થ, અને ભિક્ષુકનો નિર્વાહ ગૃહસ્થ ઉપર હોય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

બ્રહ્મચારી સવારમાં અને સાયંકાળે સ્નાન કરી અગ્નિમાં આહુતિ આપવા સમર્થ થાય છે, તો ગૃહસ્થના લીધે વાનપ્રસ્થ ધર્માવલંબી ઉગ્ર તપસ્યા કરી જે સુકૃત સંચય કરે છે તે પણ ગ્રહસ્થના ભરોસા ઉપર છે. યતિ-લોકો, પોતાના સદાચરણનું આચરણ કરી બ્રહ્મલાભ લેવા તત્પર થાય છે તે પણ ગૃહસ્થની સેવાથીજ બને છે. ગ્રહસ્થના અન્નથી એ ત્રણ આશ્ર-મને આશ્રય મળે છે

વેદજ્ઞ બ્રાહ્મણ, ધર્મપરાયણ આશામી, પરોપકાર વ્રતનો વ્રતી આ-શામી, તથા બીજો સઘળો વિદ્વદ્વર્ગ વીગેરે પોતાના નિર્વાહ સારૂ ગૃહસ્થના ઘેર આવે છે.કેટલાકચોરીની વૃતિદ્વારા, કેટલાક દાનગ્રહણદ્વારા, કેટલાક પ્રણય પ્રકાશદ્વારા, ગૃહસ્થ પાસેથી ધન લઇ પોતાનો આહાર નિર્વાહ ચલાવે છે. જુઓ ઉંદર વીગેર કેટલાક ક્ષુદ્ર જંતુઓ ગૃહસ્થના ઘરમાં છાની રીતે રહી જીવન ધારણ છે. ઘરની બહાર રહેલ ગાય ભેંશ વીગેરે પ્રતિપાલિત જના-વરો ગ્રહસ્થની દયાથીજ જીવે છે. સઘળા પુરૂષાર્થનું સાધન મૂળ શરીર છે. અને વળી આ શરીરનુંમૂળઅન્નછે. શ્રુતિમાં કહેલ છે કે **अन्नादेवखल्विमा-निभूतानिजायंते** અર્થાત અન્ન થકી આ સઘળાં ભૂતો પેદા થાય છે. પ્રત્યક્ષ રીતે જોવામાં આવે છે કે, અન્નરસે શરીર પુષ્ટ ન હોય તો આપણે કાંઇપણ કાર્ય કરી શકતા નથી. એથીજ અમારા અન્નદાતા ગૃહસ્થજ, સઘળાથી શ્રેષ્ટ, એથી સઘળા ગૃહસ્થોએ દાતા થવું. તમારે ગૃહાગત આતુર અને અતિથિની યથાશક્તિ પુજા કરવી. જેના ઘરમાં આતુર અને અતિથિની પૂજા થાય, તેના કુળનો ઉદ્ધાર થાય છે. અતિથિને અન્નથી સંતુષ્ટ કર્યાવિના કહાડી મુકવામાં આવે તો તેમાં કેવી રીતનું પાપ લાગે છે તે હું બોલી કહેવા ચાહતો નથી. ફલાશક્તિ રાખ્યા વિના વેદોકત નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા કરવી ઉચિત છે, આ કાર્યથી ઇશ્વર સંતુષ્ટ થાશે અથવા આ દ્વારા મારો સ્વર્ગલાભ થાશે કે મુક્તિલાભ થાશે એવી રીતની ફલાકાંક્ષાથી કોઇ પણ કાર્ય કરવું નહિ. નિષ્કામ હૃદયે કાર્ય કરવાથી યથાર્થ ચિતશુદ્ધિ થાય છે.

એવી રીતે બંધુ બાંધવો વીગેરેને ઉપદેશ આપી ભિક્ષુ પદ્મપાદે પોતાના મામાના ઘેર ભિક્ષા લીધી. આહાર કર્યા પછી તેના મામાએ પદ્મપાદના કોઇ એક શિષ્યના હાથમાં પોથી જોઇ પુછ્યું, " વત્સ ! પદ્મપાદ તમારા શિષ્યના હાથમાં શું પુસ્તક છે ? પદ્મપાદે ઉત્તર આપ્યો, " એ શારીરક ભાષ્યની ટીકા છે " પદ્મપાદની વાત સાંભળી મામાએ કહ્યું " ભાઇ ! એ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પુસ્તક મને એકવાર જોવા આપો? પદ્મપાદે ટીકા ગ્રંથ મામાના હાથમાં આપ્યો. મામાએ અત્યંત ધ્યાન લગાડી ટીકા ગ્રંથ આદિથી તે અંતસુધી જોયો. તે ગ્રંથનો પાઠ કરવાથી તેના હૃદયમાં એકી સાથે હર્ષ અને વિશાદ ઉત્પન્ન થયાં. તે પોતાના ભાણેજનું પ્રબંધનિર્માણમાં નૈપુણ્ય અને બુદ્ધિ કૌશલ જોઇ પરિતુષ્ટ થયો. પણ એ પ્રબંધમાં જે યુકિતઓ દાખલ કરી છે તે યુકિતઓથી પોતાનો મત હત્ થાય છે એમ જાણી તે અત્યંત દુઃખિત થયો શાથી કે તે ભટ્ટ પ્રભાકરનો શિષ્ય હતો. ભટ્ટ પ્રભાકરનું જે મત તે તેનું મત હતું. પદ્મપાદે એ ગ્રંથમાં સુયુકિતદ્વારા ગુરૂ ભટ્ટપ્રભાકરનો મત ખંડન કર્યો હતો. પોતાના મતનું એ ગ્રંથમાં ખંડન જોઇને અત્યંત ખેદ પામ્યો અને બોલ્યો. " ભાઇ પ્રબંધ અતિ ઉત્તમ થયો છે હું તારૂં બુદ્ધિ નૈપુણ્ય જોઇ અત્યંત પરિતુષ્ટ થયો છું.

ત્યારપછી પદ્મપાદે પોતાના મામાને કહ્યું " આર્ય ! હાલ હું એ પુસ્તક, તમને સેપી સેતુબંધરામેશ્વરની યાત્રાએ જાઉં છું. તમે ગોગૃહની જેમ અત્યંત સાવધાનતાથી એ પુસ્તકની રક્ષા કરજો, જો જો. એ કોઇ રીતે નાશ ન પામે પદ્મપાદની દરખાસ્તમાં માતુલ સંમત થયો.

ત્યારપછી પદ્મપાદ શિષ્યો સાથે સેતુબંધરામેશ્વરની યાત્રામાં અગ્રસર થયા. જવાના સમયે ભાવિ દુઃખના કારણ સ્વરૂપ જુદી જુદી જાતનાં અદ્‌ભૂત લક્ષણ પ્રકાશમાં આવ્યાં. તેની દાબી આંખ ફરકવા લાગી, અને દાબો હાથ તથા દાબી સાથળ થડકવા લાગી. એક આસામીએ ભારી છીંક ખાધી. જ્ઞાની પદ્મપાદે એ સઘળાં અપશુકન ગણ્યાં નહિ, અને નિઃસંદેહ રીતે ત્યાંથી ચાલ્યો. પદ્મપાદના જવાપછી તેના મામાએ વિચાર કર્યો. જો આ પુસ્તક રાખ્યું જાય તો મારા ગુરૂપક્ષમાં અત્યંત હાનિ થાય, એ પુસ્તકમાં ગુરૂદેવની સઘળી યુકિતઓ ખંડિત થઇ છે. જો આ પુસ્તકનો નાશ થાય તો ગુરૂના મતનો સારો પ્રચાર થાય. મારામાં એટલી બધી બુદ્ધિ નથી કે હું તેના મતનું ખંડન કરૂં. હવે એ ગ્રંથને ઘરની સાથે બાળી દેવો યુકત છે, એવી રીતે મુકરર કરી તેણે ઘરમાં અગ્નિ મુકયો. જ્યારે પ્રબલ અગ્નિ શિખાથી ઘર બળવા લાગ્યું. ત્યારે પોક મુકીને કહેવા લાગ્યો, ' ભાઇઓ પાડોશીઓ જુઓ ! જુઓ ? મારૂં ઘર બળી જાયછે.'

પદ્મપાદ, શિષ્યો સાથે સેતુબંધરામેશ્વરે પહોંચી પહેલાંજ પુલ્લમુનિના આશ્રમે જે વટવૃક્ષના મૂલે રામ શરાસન છોડી બેઠા હતા. તે દર્શન કરી અત્યંત પ્રસન્ન થયા. ત્યારપછી સાગરતીરે જે સ્થળે રામ વાનરો સાથે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

લક્ષ્મણ સંગે બેસી સીતા ઉદ્ધારનો ઉપાય વિચારતા હતા તે સ્થાન જોઇ અગસ્ત્યના આશ્રમમાં આવ્યા. એ સ્થાને મહર્ષિ અગસ્ત્યે, રામ અને લક્ષ્મણને પિતાની માફક સદુપદેશ દીધો હતો. ત્યારપછી સ્વાભાવિક રીતે નિર્મળ થયેલું તે યતિનું ચિત્ત. તીર્થ સ્નાને અત્યંત નિર્મળ થયું. અને કેટલાક દિવસ, એ તીર્થ સ્થાને રહી શિષ્યની પાસે સેતુદર્શનનું માહાત્મ કહી ફરીવાર મામાના ઘેર પદ્મપાદ આવ્યા. મામો, તેને જોઇ અત્યંત ખેદ યુકત ચિતથી કહેવા લાગ્યો. " તમે વિશ્વાસ રાખી જે પુસ્તક મને સોંપીગયા હતા. તે પુસ્તક, મારૂં ઘર બળ્યું તેમાં બળી ગયું. મને મારા ઘર બળવાનો પરિતાપ નથી પણ તમારૂં જે પુસ્તક બળી ગયું તેનો અત્યંત પરિતાપ છે. પદ્મપાદે એ ખબર સાંભળી પુષ્કળ કરૂણાનો પ્રકાશ કરી કહ્યું " આર્ય ! તમે ચિંતા કરો નહિ ? પુસ્તક બળી ગયું છે તે ખરૂં પણ મને તેથી કાંઇ વધારે હાનિ નથી. હજી પણ મારી તેવી રીતની બુદ્ધિ છે શાથી-કે એ બુદ્ધિથી થોડાકાળમાં હું એવું પુસ્તક રચી શકીશ. " એમ કરી પદ્મપાદ ફરીવાર શારીરક ભાષ્યની ટીકા રચવા લાગ્યા. મામાએ ભાણેજની પ્રતિભા જોઇ ભય પામી ભોજન કાળે તેના ખાદ્યમાં એવી રીતનું એક જાતનું વિષ મિશ્રિત કર્યું કે તે ખાવાથી તેની બુદ્ધિ શકિત વિનાશ પામી ગઇ. પદ્મપાદ પછી અગાઉના જેવી ટીકા રચવા સમર્થ થયા નહિ.

ત્યારપછી પદ્મપાદની જેમ શંકરના બીજા શિષ્યો તીર્થ ભ્રમણ કરતાં કરતાં તે પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યા, અને પદ્મપાદ સાથે તેઓની મુલાકાત થવાથી તેઓના હર્ષની હદ રહી નહિ, તેઓ પરસ્પર કુશલ જીજ્ઞાસા કરી આદરથી વાર્ત્તાલાપ કરતા હતા એવામાં એક પાર્થિક બ્રાહ્મણના મુખથી તેઓએ સાંભળ્યું કે " ગુરૂદેવ શંકર હાલ તેમની જન્મભૂમિ કેરલ દેશમાં આવ્યા છે " શિષ્યો, ગુરૂદેવનાં દર્શન કરવા અત્યંત ઉત્કંઠિત હતા. સહસા એ સુખમયસમાચાર સાંભળી તેઓ કેરલ દેશ તરફ ચાલ્યા. તેઓને ગુરૂદેવની જન્મભૂમિપાસે આવતાં સમાચારમળ્યા કે ગુરૂદેવ, હજી પણ પોતાની જન્મભૂમિમાં છે. જ્યારે શિષ્યો ગુરૂદેવ ની પાસે ગયા ત્યારે ગુરૂદેવ એક વિષ્ણુ મંદિરમાં ધ્યાનસ્થ હતા. ગુરૂદેવ તત્ત્વમસિ વાકયની ચિંતામાં નિમગ્ન હતા, શિષ્યોને જોઇ તે સમયે ગુરૂ દેવ કાંઇ પણ બોલ્યા નહિ. ગુરૂદેવનો ધ્યાન ભંગ થયો ત્યારે શિષ્યો શંકરના ચરણે નમ્યા. શંકરે શિષ્યોને કુશળતા પૂછી. શિષ્યોમાં દરેક પોતપોતાનું કુશળ વિજ્ઞાપન કરી પ્રસન્ન થયા. પણ પદ્મપાદ વિષાદવાળા

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

મને ગદ્‌ગદ્ સ્વરે કહેવા લાગ્યા. "ગુરૂદેવ ! હું ઉત્તરદેશીય સઘળાં તીર્થોનું પર્ય્યટન કરી જ્યારે સેતુબંધરામેશ્વર તરફ જતો હતો ત્યારે અનાયાસે પૂર્વાશ્રમના મારા મામાના ઘેર હું પહોંચ્યો. મારો મામો દ્વૈતવાદીઓમાં અગ્રગણ્ય અને પ્રધાન છે અને તે ભટ્ટ પ્રભાકરનો શિષ્ય છે. મેં આપના ભાષ્યની જે ટીકા કરી હતી તે ટીકા મારા એક શિષ્યના હાથમાં જોઇ મામાએ વાંચી. તેમાં દ્વૈતવાદીઓનું અને વિશેષે કરી પ્રભાકરના મતનું ખંડન જોઈ તે મનમાં અત્યંત દુઃખી થયા, તેણે પોતાના વિષાદનો ભાવ પ્રકાશ ન કરતાં અત્યંત હર્ષનો ભાવ પ્રકાશ કર્યો. ત્યાર પછી હું તે ટીકાનો ગ્રંથ તેને સોંપી સેતુબંધરામેશ્વરની યાત્રાએ ગયો. તેના ઘરની સાથે મારો એ ટીકા ગ્રંથ બળી ગયો હું પાછો ફરી આવ્યો એ ટીકા ગ્રંથ નષ્ટ થઇ ગયો છે એમ બોલી તેણે મારી પાસે શોક જણાવ્યો પણ લોક મુખેથી મેં સાંભળ્યું જે મામાએ એ ગ્રંથ કપટપૂર્વક નષ્ટ કર્યો. ત્યાર પછી જે વસ્તુ ખાવાથી બુદ્ધિ ભ્રંશ થાય એવી રીતની વસ્તુ ખાદ્યમાં મેળવી મને ખવરાવી. તે ખાવાથી મારી બુદ્ધિની સ્ફુર્તિ નાશ પામી. હવે મારૂં મન સંશય રહિત થાતું નથી, હું બહુ શ્રમ કરીને પણ એવો યુક્તિપૂર્ણ ગ્રંથ બનાવી શકું તેમ નથી. ગુરૂદેવ ! મેં શો અપરાધ કર્યો છે. મારી એવી રીતની દુર્દશાનું કારણ શું ? તે કહો !

શંકર પદ્મપાદની વાત સાંભળી અત્યંત વ્યથિત થયા અને કરૂણા પ્રકાશપૂર્વક બોલવા લાગ્યા. " વત્સ પદ્મપાદ ! હૃદયમાંથી દુઃખ દૂર કર! વિનષ્ટ વસ્તુ સારૂ શોક કરવો એ જ્ઞાનીનું ઉચિત કાર્ય નથી. તારી ટીકા નષ્ટ થઇ નથી, તેં શૃંગગિરિમાં નિવાસના વખતે, મારી પાસે ભાષ્યની પંચપાદી ટીકા જે વાંચીછે તે મારી યાદગીરીના માર્ગમાંથી અંતર્હિત થઈ નથી. લે આ એ હું બોલું છું તે તું લખી લે! ત્યાર પછી શંકર, એ ટીકાની આવૃતિ કરવા લાગ્યા, પદ્મપાદે તે ટીકા લખી લીધી જ્યારે તેનું લખવું પરિ સમાપ્ત થયું ત્યારે પદ્મપાદ હર્ષથી આશ્ચર્ય પામ્યા અને આનંથી નૃત્ય કરવા લાગ્યા.

ત્યાર પછી કેરલ અધિપતિ કવિવર રાજશેખર, શંકરની સાથે સાક્ષાત્કાર કરવા આવ્યો. જ્યારે તેણે શંકરના ચરણે પ્રણિપાત કર્યો, ત્યારે શંકરે અત્યંત હર્ષપૂર્વક તેને કુશળતા પુછી. રાજા શંકરની વાત ઉપર વિવિધ શિષ્ટાચાર કરી શંકરને નમ્યો. શંકરે, રાજાને કહ્યું, " આપે જે બણ નાટક બનાવ્યાં હતાં તે છે કે નહિ?" રાજા, વિષાદ પામી બોલ્યો હે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પ્રભુ ! તે હાલ વિદ્યમાન નથી. પ્રમાદવશે અપહૃત થયાં છે." શંકરે કહ્યું " આપ એ સારૂ દુઃખીત થાઓ નહિ. આપ એ ત્રણ નાટકો લખો હું બોલુ છું." ત્યાર પછી શંકર અવિકલ એ ત્રણ નાટકો બોલી ગયા અને રાજશેખર તે લખી લઇ વિસ્મિત થયો, અને તેની સાથે અત્યંત હર્ષ પામ્યો. ત્યાર પછી જતી વખતે કૃતાંજલિત થઇ બોલ્યો. " પ્રભુ ! હરકોઇ કામ કરી દેવા આપ મને આજ્ઞા આપો! શંકરે કહ્યું " નૃપવર ! મારે આપની પાસે કાંઇ પ્રાર્થનીય નથી. રાજા, રાજશેખર શંકરના ચરણે પ્રણિપાત કરી પોતાની રાજધાનીમાં આવ્યો.

દશમ અધ્યાય.

દિગ્વિજય યાત્રા

ત્યાર પછી શંકર, પદ્મપાદ, હસ્તામલક, સમિત્પાણિ, ચિદ્વિલાસ, જ્ઞાનકંદ, વિષ્ણુગુપ્ત, શુદ્ધકીર્તિ, ભાનુમરિચિ, કૃષ્ણદર્શન, બુદ્ધિવિરંચિ, પાદશુદ્ધાંત, આનંદગિરિ, વીગેરે બહુ વિખ્યાત જ્ઞાની શિષ્યોને સાથે લઇ દિગ્વિજયના સારૂ બહાર પડયા. જ્યારે શંકરે, દિગ્વિજય સારૂ યાત્રા કરી ત્યારે તેમનું નામ સર્વત્ર પ્રચારિત્ત થયું હતું. ભારતવર્ષના દ્વૈતવાદી લોકનો પ્રત્યેક સંપ્રદાય તેમનો પ્રતિદ્વેપી હતો. તાંત્રિક લોકો શંકરને શત્રુ ગણી અત્યંત વિદ્વેપપરાયણ હતા. એવી અવસ્થામાં એ સઘળા સંપ્રદાયની સાથે મતના સંઘર્ષ વડે શારિરિક સંઘર્ષ થાય એ વાત અસંભવિત નથી. તે માટે શંકરનો પરમ ભકત રાજા સુધન્વા[૧] પોતાના અનુચરો સાથે સહાયના માટે શંકર દેવનો અનુગામી થયો. શંકર, ફરતાં ફરતાં, પ્રથમજ મધ્યાર્જુન નામના સ્થાને આવ્યા, એ સ્થાને શક્તિ ઉપાસનાનું છલ કરી અનેક લોક મદ્યપાન કરતા હતા. શંકરની સાથે ત્યાં શાકતલોકોનો વિવાદ થયો. એ શાસ્ત્રવાદ જોવા અનેક લોકો એકઠા થયા. એમ કહેવાય છે.કે શંકરે મધ્યાર્જુન નામના શિવમંદિરમાં જઇ કેટલાક દેવ દેવીઓની મૂર્તિ જોઇ. કાળી, તારા, ષોડશી, ભુવનેશ્વરી, ભૈરવી, છિન્નમસ્તા, ધુમાવતી બગલા, માતંગી અને કમલા એવી દશ મહા વિદ્યા, એ શિવમૂર્તિની ઉપાસના કરે છે એમ ત્યાં જોયું. શંકરે કૃતાંજલિત થઇ ભક્તિપૂર્ણ હૃદયે

૧ ભગવાન શંકરાચાર્યે એ સુધન્વાનું નામ પોતાના ભાષ્યમાં લખ્યું છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કહ્યું "પ્રભુ! આપ સર્વ વ્યાપી છો! બોલો! દ્વૈત મત સત્ય કે અદ્વૈત મત સત્ય? એટલામાં તત્ક્ષણ દૈવ વાણી થઇ જે " અદ્વૈત મત સત્ય. અદ્વૈત મત સત્ય " એ આકાશવાણી સાંભળી સઘળા વિસ્મિત થયા. અને કાંઇ પણ બોલ્યા શિવાય શંકરના શિષ્ય થયા. ત્યાર પછી, મહાલક્ષ્મીના ઉપાસક સાથે, સરસ્વતીના ઉપાસક સાથે અને વામાચારી લોકો સાથે શંકરનો શાસ્ત્રવાદ ચાલ્યો. તેઓએ અનેક યુક્તિની અવતારણા કરી પણ શંકરના પાંડિત્ય પાસે તેઓ હારી ગયા. તેઓમાંથી સઘળાએ પરાજય સ્વીકાર્યો. પછી શંકરે સુરાસક્ત વામાચારી સંપ્રદાયના લોક તરફ જોઈ કહ્યું શાસ્ત્રમાં લખેલછે કે વિપલિપ્ત બાણદ્વારા હણેલ હરણનું માંસ કલંજ" જેઓ કલંજ ભક્ષણ કરે અને મદ્યપાન કરે તેનું બ્રાહ્મણપણું[૧] રહેતું નથી. એથી તમે બ્રાહ્મણ જાતિથી ભ્રષ્ટ છો. હવે મૂર્ખતા છોડી દઇ પ્રાયશ્ચિત્તનું અનુષ્ઠાન કરો, વિલંબ કરો નહિં. તેઓ સઘળા શંકરની વાત સાંભળી શંકરને પ્રણિપાત કરી શંકરના શિષ્ય બની ગયા. ત્યાર પછી શંકર દેવ, તુલા ભવાનીના મંદિરના સઘળા શાકત લોકોને શાસ્ત્રવાદમાં હરાવી પાછા સેતુબંધરામેશ્વરમાં[૨] આવી પહોંચ્યા.

શંકર, સેતુબંધરામેશ્વરમાં બે માસ રહ્યા. તેણે સમુદ્રમાં અવગાહન કરી તરતજ રામેશ્વર શિલનાં દર્શન કર્યાં. એમ કહેવાયછે કે ખુદ અયોધ્યા પતિ શ્રીરામચંદ્રે એક શિવલિંગની પ્રતિષ્ઠા કરી છે. એ સ્થાને [૩] પાંડય [૪] ચોલ અને [૫] દ્રવિડ દેશીય દ્વૈતવાદીઓ બહુ રહેતા હતા. એ દ્વૈતવાદી પંડિતો સાથે શંકરનો શાસ્ત્રવિવાદ થયો, પહેલાં તો એક શ્રેણીના શૈવ તેમની પાસે આવ્યા તેઓના વામ બાહુ ઉપર શિવલિંગ પ્રતિષ્ઠિત સર્વાંગ

---

૧ यस्यकायगतंब्रह्म मद्येनाप्लाव्य तेमकृत् तस्यव्य पैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वंच सगच्छति॥ मनु ११ अध्याय ; ૩ સેતુબંધ રામેશ્વર રવ નામ પ્રસિદ્ધ મહા તીર્થ છે તે મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સી અંદરનું સમુદ્ર તીરે છે એમ કહેવાય છે કે રામચંદ્રે, રાવણને મારવા લંકામાં જવા સારૂ ત્યાંથી તે લંકા સુધી સમુદ્ર ઉપર સેતુ બાંધેલ છે.

૩ પાંડય નામનો દેશ કુમારિકા અંતરીપની પાસે છે. તામ્રપર્ણી નદી એ દેશના મધ્યભાગમાં થઈ વહે છે.

૪ ચોલ દેશ, દ્રાવિડ અને તૈલંગ દેશની મધ્યે આવેલ છે તેની અંદર થઇ કાવેરી નદી વહે છે તાંજોર તેની રાજધાનીનું શહેર હતું.

૫ દ્રાવિડ મદ્રાસપ્રેસીડેન્સીના અંદર તે નામનો એક પ્રસિદ્ધ દેશ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભસ્મથી મંડિત, અને શૂલ ચિન્હદ્વારા ચિન્હિત અને વળી એક સંપ્રદાય વાળા શૈવ તેની પાસે આવ્યા. તેઓના પ્રધાન આસામીનું નામ વિદ્રૂપ નીલકંઠીય શૈવ સંપ્રદાયવાળા સર્વાંગે વિભૂતિવાળા, ગળામાં, બાહુમાં અને હસ્તમાં રૂદ્રાક્ષમાળાવાળા શંકરદેવની પાસે આવ્યા. શંકરે પહેલાં તો એ સઘળા શૈવ સંપ્રદાયવાળા લોકોને ચિન્હાદિ ધારણ કરવાની અપ્રયોજનીયતા સમજાવી અને તેઓના મતનું ત્યારપછી ખંડન કર્યું. તેઓ સઘળા અદ્વૈતમતની શ્રેષ્ઠતા જાણી પોતપોતાનો મત છોડી દઇ શંકરના મતમાં દીક્ષિત થયા.

સેતુબંધરામેશ્વરમાં અદ્વૈત મતની પ્રતિષ્ઠા કરી શંકર [૧] અનંતશયન નામના સ્થાને આવ્યા, શંકરે એ સ્થાને એક માસ રહી જુદા જુદા સંપ્રદાયોનો મત ખંડિત કર્યો. એ સ્થાને ભકત, ભાગવત, વૈષ્ણવ, પાંચ રાત્રિક, વૈખાનસ અને કર્મહીન એવા છ પ્રકારના વૈષ્ણવો રહેતા હતા. શંકરે તેઓના મત બાબત પુછ્યું, તેમાંથી ભકત વૈષ્ણવે જવાબ આપ્યો, " મહાશય ! અમારા મતની હકીકત સાંભળો ! વાસુદેવ પરમેશ્વર સર્વજ્ઞ તે મત્સ કુર્માદિ અવતાર લે છે, તેની ઉપાસનાદ્વારા અમે મુકત થવાઇછીએ અને તેના પદને પામીએ છીએ, અમે વાસુદેવ અનંતની સેવામાં રત છીએ. અમારો મત બે ભાગમાં વિભકત છે જેવો કે જ્ઞાન અને કાર્ય-કેટલાએક કર્મશીલ છે અને કેટલાએક જ્ઞાનનું અનુશીલન કરે છે. બન્ને મતમાં મુકિત અતિ સુલભ છે.

ત્યારપછી ભાગવત મતનો એક બ્રાહ્મણ શંકર પાસે આવી બોલ્યો, " મહાશય ! આપ અમારા મતની હકીકત સાંભળો ! સઘળા વેદમાં જેટલું પુણ્ય છે. સઘળા તીર્થમાં જેટલાં ફળ છે, તેટલાને મનુષ્ય, એક માત્ર વિષ્ણુનું સ્તવન કર્યાથી પામે છે. " એ સઘળાં શાસ્ત્ર વાકયો ઉપર વિશ્વાસ રાખી અમો કાયમ વિષ્ણુનું ગુણ કીર્તન કરીએ છીએ. અમે શંખ ચક્રાદિ ચિન્હદ્વારા સઘળો દેહ ચિન્હિત કરીએ છીએ. લલાટમાં ઉર્ધ્વપુંડ ધારણ કરીએ છીએ. ગળામાં તુળસી માળા રાખીએ છીએ. મુકિત અમારા કરતળે રહે છે.

ત્યાર પછી શાહરૂપાણિ નામનો એક વૈષ્ણવ, જયો નારાયણ " એવી રીતનું ઉચ્ચારણ કરતો કરતો શંકરની પાસે આવી બોલ્યો કે શાસ્ત્રમાં લખેલ છે કે જે સઘળા માણસો, શંખ-ચક્રનું ચિન્હ અને કંઠદે-

[૧] અનંતશયન એ સ્થાન ત્રિવાંકુર રાજ્યનું અંતર્ગત છે અને સમુદ્રતીરે આવેલું છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શમાં તુલસી, પદ્મ અને અક્ષમાળા ધારણ કરે છે. જેના લલાટે ઉર્ધ્વપુંડ છે તે સઘળા વૈષ્ણવો ભુવનને જલદી પવિત્ર કરે છે. એથી અમે એ સઘળાં ચિન્હ ધારણ કરીએ છીએ. અમને પકકી ખાતરી છે કે, અમે નિશ્ચય ભવ બંધનથી મુકત થઇ વૈકુંઠ ધામમાં જશું. શાથી કે અમે એમ સાંભળ્યું છે કે અમારા જેવા અનેક વૈષ્ણવો ત્યાં ગયા છે.

ત્યાર પછી પંચરાત્ર શાસ્ત્રમાં દીક્ષા પામેલો એક આસામી આવી બોલ્યો, અમારૂં શાસ્ત્ર. ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા વીગેરેનું ક્ષૂણીભૂત છે એથી હે યતિવર ! સઘળા બ્રાહ્મણોનું કર્ત્તવ્ય છે કે અમારા શાસ્ત્રમાં ટહેલ આચાર પાળી મુક્તિ લ ભ કરે છે

ત્યાર પછી વ્યાસદાસ નામનો એક આસામી વૈખાનસ શાસ્ત્રના અનુસારે દીક્ષિત થયેલો આવી બોલ્યો " યતિવર ! **तद्विष्णोः परमंपदं** " ઇત્યાદિ વેદ મંત્રદ્વારા નારાયણની શ્રેષ્ઠતા કરેલી છે. નારાયણ થકી બ્રહ્મા અને રૂદ્રે જન્મ લીધો છે, એથી નારાયણજ સઘળી વસ્તુનું કારણ છે. વૈખાનસ મતમાં વૈષ્ણવ, શંખ ચક્રાદિ ચિન્હદ્વારા પવિત્ર થાય અને ઉર્ધ્વપુંડ ધારણ કરે લાંબો સમય એવી રીતના આચરણના અનુષ્ઠાનથી દેહાંતે મુક્તિ થાય છે.

ત્યાર પછી વામતીર્થ નામનો એક કર્મહીન વૈષ્ણવ આવી બોલ્યો ' મહાશય ! મારી વાત સાંભળો ! અમારા મતમાં આ સઘળું જગત વિષ્ણુમય છે. કેવળ ગુરૂજ મોક્ષદાન આપી શકે છે, બીજું કોઇ મોક્ષદાન આપી શકતું નથી. ગુરૂ ભગવાનની પાસે આ બોલી પ્રાર્થના કરે છે કે પ્રભો ! આપ અમારા શિષ્યોને પાદપદ્મ આપો, ભગવાન્ વિષ્ણુ ગુરૂની પ્રાર્થના સાંભળી શિષ્યોને પાદપદ્મ આપે છે.

શંકર એ સઘળા વૈષ્ણવોના જુદા જુદા મત સાંભળી બોલ્યા "અરે વૈષ્ણવો, કેવળ ચક્રાદિ ચિન્હ ધારણ કરવાથી મુક્તિ થાતી નથી. તમે જેવો મોક્ષ સહેલો ગણો છો તેવો સહેલો મોક્ષ નથી. મુકિત બહુજ દુર્લભ છે. એથી પાખંડ બુદ્ધિ છોડી દઇ નિષ્કામ ચિતે કર્મ કરો, કર્મદ્વારા શુદ્ધ સત્વવાળા થઇ અદ્વૈત મતાવલંબી ગુરૂના શરણે થાઓ. તેના ઉપદેશમાં " હું બ્રહ્મ " એવા પ્રકારનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાશે. તે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી મુક્તિના માર્ગમાં જવાશે શંકરે એવી રીતનો પુષ્કળ ઉપદેશ એ વૈષ્ણવોને આપ્યો. એ સઘળા ઉપદેશથી એ વૈષ્ણવોની અદ્વૈતવાદ ઉપર આસ્થા બેઠી. તેઓ શંકરના પદે પડી શંકરના શિષ્ય થયા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ત્યાર પછી શંકર એ સ્થાન છોડી પાંચ દિવસ પગપાળે ચાલી સુબ્રહ્મણ્ય દેશમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાંની કુમારા ધારા નદીમાં સ્નાન કરી અનંત ફણી કાર્તિકેયના દર્શન કરી થોડોક સમય તે સ્થાને રહ્યા. શંકર, શિષ્ય મંડળ સાથે આ સ્થાને રહે છે એમ સાંભળી તે દેશના હિરણ્ય ગર્ભના ઉપાસક બ્રાહ્મણો, વન્હિ મતાવલંબી બ્રાહ્મણો અને સુહોત્ર નામના સૂર્યભક્ત બ્રાહ્મણો આવી શંકરની સાથે ધર્મ વિવાદ કરવા લાગ્યા શંકરે તેઓના મતના અસારતા દેખાડી અદ્વૈત મતનું સ્થાપન કર્યું.

શંકરના મુખથી અદ્વૈતવાદની અપૂર્વ યુક્તિ સાંભળી એ સઘળા બ્રાહ્મણોમાંથી ઘણા ખરા બ્રાહ્મણોની અદ્વૈતવાદ ઉપર આસ્થા બેઠી. સુહોત્ર નામના સૂર્યોપાસક બ્રાહ્મણો તો શંકરના શિષ્ય બની ગયા, અને બીજા દેવના ઉપાસકો તેમના મતમાં દીક્ષિત થઇ ધન્ય થયા. ત્યાર પછી શંકર, એ સ્થાન છોડી વંયુક્કોણના પ્રદેશમાં ગયા. તેમની સાથે સેવા સારૂ ત્રણ હજાર શિષ્યો હતા. કેટલાક ઘંટા વગાડીને, કેટલાક નગારાં વગાડીને અને કેટલાક શંખ વગાડીને તેમની યાત્રા વિજ્ઞાપિત કરવા લાગ્યા શંકર, જે જે દેશમાં જઇ પહોંચતા હતા તે તે દેશના બ્રાહ્મણો આવી તેમના મતમાં દીક્ષિત થાતા હતા. શંકર વિશ્રામાર્થે જ્યાં જ્યાં રહેતા હતા ત્યાં ત્યાં તેમના શિષ્યો સેવા કરવામાં પ્રતિસ્પર્દ્ધા કરતા હતા. એ રીતે શંકર ગણવર પુરમાં આવ્યા તે ઠેકાણે કૌમુદી નદીમાં સ્નાન કરી વિઘ્નેશ ગણપતિનાં તેમણે દર્શન કર્યાં. ત્યાર પછી શિષ્ય લોકો પાકાદિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. આહાર્ય તૈયાર થયું કે પદ્મપાદ ગુરૂદેવની પાસે ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાની પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો. ગુરૂદેવે આહાર કર્યા પછી બીજા શિષ્યો જુદી જુદી જાતના રસયુક્ત આહારનું ભોજન કરી તૃપ્ત થયા સાંયકાળ થઇ ગયો ત્યારે શિષ્યો ગરૂદેવને દ્વાદશવાર પ્રણામ કરી વિવિધ વાવડ્ધારા પરબ્રહ્મનું સ્તવન કરવા લાગ્યા. ત્યાર પછી તે નગરના બ્રાહ્મણો શંકરના મતથી વાકેફ થઇ વિસ્મિત થયા. અને તેઓ આવી બોલવા લાગ્યા 'આ શું! તમારો મત ઠીક નથી," અદ્વિતીય બ્રહ્મ આકાશની જેમ નિરવલંબ અને તે મન અને વાકયથી અગોચર. એ કેવી વાત! સાધારણ લોક તેનો અર્થ શો સમજે! એટલે તમે તે મતનો ત્યાગ–કરો અમારો મત પકડો. અમારો સંપ્રદાય ગાણપત્ય છે. અમારા મતમાં ગણપતિજ એક ઇશ્વર અને જગતના નિયંતા છે. તે એક કૃતજ્ઞ ચિન્મૂર્ત અને મહાશક્તિ સમન્વિત છે. જે આત્મા તેનું ધ્યાન કરે છે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

તે અનાયાસે મોક્ષ મેળવે છે.” શંકરે, ગાણપત્ય મત સાંભળી થોડુંક હસી તે મતનું ખંડન કર્યું. ત્યાર પછી ક્રમે ક્રમે હરિદ્રા ગણપતિ, નવનીત ગણપતિ, સ્વર્ણ ગણપતિ, સંતાન ગણપતિ અને ઉચ્છિષ્ટ ગણપતિના ઉપાસકો શંકરની પાસે આવી પોતપોતાના ધર્મ મતની વ્યાખ્યા કરવા લાગ્યા. તેઓમાંથી ઉચ્છિષ્ટ ગણપતિના મતાવલંબીઓ શિષ્ટાચારથી બોલ્યા. “અમારા દેવતાની મૂર્તિ અતિ અદ્‌ભૂત, ત્રિનયન, ચતુર્ભુજ છે. જેના હાથમાં પાશ, અંકુશ, ગદા અને અભય છે. અમારા ઉપાસ્ય દેવ, દેવીને વામ અંગે રાખી તેની નાભિના નીચેના કોઇ એક ગુપ્ત અંગે સુંઢ રાખી વિરાજેછે અમે લલાટમાં કુંકુમનું ચિન્હ ધારણ કરીએ છીએ અને જેમ જીવ અને પરમાત્માના ઐક્યનું ચિંતન થાય છે તેમ અમે ગણપતિ અને દેવીનું ઐક્યચિંતન કરીએ છીએ. અમારા મતમાં જાતિ ભેદ નથી અને પૃથ્વીના સઘળા માણસોને એક જાતિના ગણીએ છીએ. અને પુરૂષ જાતિના અને સ્ત્રીજાતિના પરસ્પર સંયોગથી વા વિયોગથી કોઇ દોષ અમે માનતા નથી. શાથી કે અમારામાં આ પતિ અને આ પત્ની એવો કોઈ નિયમ નથી. અમારો વિશ્વાસ એવો છે કે સ્ત્રી પુરૂષના પરસ્પર સંયોગથી જેઆનંદ થાય તે મુક્તિ.

શંકર, ગાણપત્ય મતાવલંબીનો ધર્મ મત સાંભળી અત્યંત વિસ્મય પામી બોલ્યા, અરે ગાણપત્ય ઉપાસકો તમે અત્યંત અજ્ઞછો. ધર્માધર્મનું કાંઇ રહસ્ય જાણતા નથી, વેદમાં સુરાપાન કરવાની અને પરઘર ભોગવવાની મનાઇ છે. જેઓ એ સઘળાં પાપ કર્મ કરે તેઓ શી રીતે મુક્તિ પામે? એથી હે ઉપાસકો તમે કરેલાં પાતકોથી નિષ્કૃતિ પામવા જો ચાહતા હોતો જલદી એ ખરાબ મત છોડી દઇ વિશુદ્ધ અદ્વૈત મતને અનુસરો. નહિ તો કાયમ અપવિત્ર નરકમાં ડુબ્યા રહેશો. ત્યારપછી એ ગણપતિના ઉપાસકોએ પોતપોતાના મતની અસારતા જાણી, શંકરે તેઓને અદ્વૈત મતનો સાર ઉતમ રીતે સમજાવ્યો. તેઓ અદ્વૈત મતની ઉદારતા અને પવિત્રતા સમજી શંકરના શિષ્ય થયા.

ત્યારપછી શંકર ગણવરપુરનો ત્યાગ કરી સુપ્રસિદ્ધ કાંચી * ક્ષેત્રે આવી પહોંચ્યા, એ પવિત્ર તીર્થમાં શીષ્યો સાથે મહાનુભાવ શંકર એક માસ રહ્યા અને ત્યાંના તાંત્રિકલોકોને શાસ્ત્ર વાદનાં પરાજીત કરી ત્યાં

* પદ્મપાદની તીર્થયાત્રાના પ્રસંગે આગળ ટીપણીમાં કાંચીનગરનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન આપ્યું છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકરે વૈદિક આચારની પ્રતિષ્ઠા કરી. યતિ લોકોના આશ્રયસારૂ ત્યાં શંકરે એક સુરમ્ય દેવાલય બનાવરાવ્યું, અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોને નિર્મળ અદ્વૈતમતમાં દીક્ષિત કરી એ સ્થાને તેઓને રહેવાની આજ્ઞા આપી. તામ્રપર્ણી નદીના તટથી કેટલાક બ્રાહ્મણો ધર્મ જીજ્ઞાસા માટે શંકરની પાસે આવી અદ્વૈત મતના વિરૂધ્ધે અનેક સંદેહની અવતારણા કરવા લાગ્યા, પણ શંકરે તીક્ષ્ણ યુક્તિ અને શુદ્ધ વ્યાખ્યાદ્વારા તેઓના હૃદયના સઘળા સંશય તોડી નાંખ્યા. તેઓ અતિ ભક્તિથી અદ્વૈતવિદ્યાનો આશ્રય કરી કૃતાર્થ થયા. ત્યાર પછી શંકરે ધર્મ જીજ્ઞાસા માટે આવેલા આંધ્ર[૧] દેશીય પંડિતોને અદ્વૈતમતનો બોધ આપી વેંકટાચળેશ[૨] મહાદેવના દર્શનાર્થે ચાલ્યા, એ મહાદેવનાં દર્શન કરી શંકર પદવ્રજે વિદર્ભ[૩] રાજધાનીમાં આવ્યા, વિદર્ભરાજ શંકરના દર્શન કરી પોતાને કૃતાર્થ માની અત્યંત પ્રસન્ન થયા, અને તેણે ખાસ ભક્તિથી શંકરની અર્ચના કરી. શંકરે થોડો વખત એ સ્થાને રહી એ દેશમાં રહેલાં જેઓ ભૈરવતંત્રને માનતા હતા તેઓને વશીભૂત કરી અદ્વૈતપથમાં આણ્યા. એ કાર્યમાં શિષ્ય લોકોએ શંકરને સારી મદદ આપી.

ત્યારપછી શંકર કર્ણાટક દેશ તરફ જવા ધમ્ધા કરવા લાગ્યા, તે સમયે વિદર્ભરાજ હાથ જોડી બોલ્યો " આપે હાલ કર્ણાટકદેશમાં જવાનો સંકલ્પ કર્યો છે, પ્રભો એ દેશમાં અનેક કાપાલિક લોકો વસે છે, તેઓ આપની ગતિનો રોધ કરશે એવી સંભાવના છે, એ સઘળા કાપાલિક આપની ખ્યાતિ સહ્ય કરી શકશે નહિ, શાથી કે વેદ તરફ તેઓની જબરી ઇર્ષા છે. જગતના અમંગળ સારૂ તેઓ ઉત્સાહવાળા અને યત્નશીલ છે. એ કાપાલિકો વાતચીતમાં મહાન લોકો સાથે વિવાદ કરવા બેસે છે. આપની વાકેફગારી માટે મેં આ સઘળો વિષય જણાવ્યો છે, હવે જે આપને કરવાનું હોય તે કરો !

એ વાત સાંભળી મહારાજ સુધન્વાએ, યતિરાજ શંકરને કહ્યું "પ્રભુ! આપનો આ સેવક જ્યાંસુધી આપની પાસે વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી આપે

---

*૧ ત્રિલિંગદેશ [તેલંગ] ને પૂર્વે આંધ્રદેશ કહેતા હતા તે વર્તમાન મદ્રાસ પ્રેસીડેન્સીના અંદર છે એ દેશની ભાષા તેલુગુ છે.

૨ વેંકટાચળેશ મહાદેવ જે સ્થાને છે તે સ્થાન હાલ વેંકટ નામે પ્રસિદ્ધ એ તૈલિંગ દેશની અંદર છે, ૩ હાલનો રેવાનો પ્રદેશ પૂર્વે વિદર્ભ નામે કહેવાતો હતો તે મધ્ય ભારતની અંદર છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કંઇ પણ ભયની આશંકા રાખવી નહિ જ્યાંસુધી આ સેવકના દેહમાં જીવન રહેશે ત્યાંસુધી આપના રૂવાંડાને કોઇ સ્પર્શ કરી શકશે નહિ. તો નિઃશંકદેહથી યત્રા કરો. ત્યારપછી વિદર્ભરાજ અભિવાદન કરી શંકરપાસેથી વિદાય થયા. શંકરે શિષ્યો સાથે જવામાં નિશ્ચય કર્યો. કેટલાક દિવસ, પગપાળે ચાલી કર્ણાટક દેશના એક પ્રાચીન નગરમાં આવી પહોંચ્યા એ સ્થાન કાવેરી નદીના તીરે આવેલું છે. એ સ્થાને જુદી જુદી જાતના સંપ્રદાયવાળાનો વાસછે. તે સમયે એ નગરમાં ક્રકચ નામનો એક કાપાલિક મતનો ગુરૂ વસતો હતો. તે શંકરના આવવાની વાત સાંભળી તે સ્થાને આવ્યો. તેનું અંગ ભસ્મદ્વારા લીપ્ત હતું. તેના એક હાથમાં નરકપાળ અને બીજા હાથમાં શૂલ. એ કાપાલિકે આવી કહ્યું " અમારા ગુરૂભૈરવના સંતોષ વિના મુક્તિ લાભ થાતો નથી, એથી તમે નરમુંડરૂપ કમલ અને મદ્યરૂપ જલદ્વારા તેની ઉપાસના કરો! તથી મોક્ષલાભ થાશે. નહિ તો તમારે મુક્તિની સંભાવના નથી. એ વાત સાંભળી રાજા સુધન્વાએ તેને તે તત્વવિત્સભાજનમાંથી કઢાડી મુકવા અનુચરોને આજ્ઞા આપી કાપાલિક એ જોઇ બહુ કોપાવિષ્ટ થયો, કોપથી તેના બે હોઠ કાંપવા લાગ્યા, તે એક તીક્ષ્ણ કુવાડી ઉંચી કરી બોલ્યો " હું તારૂં મુંડચ્છેદન ન કરૂં તો મારૂં નામ ક્રકચજ નહિ " એક તરફ ક્રકચને એવો કોપાવિષ્ટ જોઇ સઘળા કાપાલિકો કોપાવિષ્ટ થયા. અને અસ્ત્રશસ્ત્ર લઇ ટોળા બંધ આવી તેઓએ યતિઓ ઉપર હુમલો કર્યો. કાપાલિકોને અગ્રેસર થયેલા જોઇ બ્રાહ્મણો ભયથી કંપિત કલેવરવાળા થઇ મહારાજ સુધન્વાના અનુચરોને અટકાવી સામે થયા. બન્ને પક્ષ વચ્ચે ઘોર સંગ્રામ થયો, ત્યારપછી મહારાજ સુધન્વાના પરાક્રમે કાપાલિકો પરાજય પામ્યા અને બ્રાહ્મણોની રક્ષા થઇ. એમ કહેવાય છે કે ક્રકચે નિરૂપાય થઇ મદ્યદ્વારા એક નરકપાલ ભર્યું. તેમાંથી અરધ ભાગ પોતે પી ગયો અને બાકીનો અરધ ભાગ રાખી મુકયો. ત્યારપછી તેણે એક મહાભૈરવનું સ્મરણ કર્યું. તેથી એક તેજસ્વી ભૈરવ ત્યા આવી ખડો થયો, તેના કંઠે નર મુંડની માલા હતી, તેની માથા ઉપરની જટા દીપેલ અગ્નિશિખા જેવી હતી, ક્રકચે તેને જોઇ શંકરને બતાવી કહ્યું " પ્રભો આ આસામી આપના ભક્તોને મારી નાખે છે તેથી તેનો વધ કરો ! " શંકરનું પ્રસન્ન મુખ અને કરૂણામય મૂર્તિ જોઇ મહા ભૈરવના મનમાં કાંઇ પણ ક્રોધનો સંચાર થયો નહિ, તેણે કહ્યું " એ સાક્ષાત્ બ્રહ્મની જેમ દીપ્તિ પામે છે, તેના ઉપર તારો શા સારૂ રોષનો સંચાર થયો તે હું કંઇ સમજી શકતો નથી. એમ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કહી કકચને સંપૂણ તિરસ્કાર્યો. મહા ભૈરવ તે સ્થાનથી અંતર્હિત થયો. કકચ પણ નીચું મુખ રાખી ચાલ્યો ગયો.

ત્યારપછી એક ચાર્વાક મતાવલંબી માણસ બોલતો આવ્યો જે કેટલાક બૌદ્ધ લોક દેહથકી આત્મા પૃથક માને છે અને કેટલાક ઈશ્વર અને જીવને માને છે. જોઉં જોઇએ આ સંન્યાસી કયા સંપ્રદાયનો છે? એથી એની પાસે જઉં તે શું બોલે છે? ત્યારપછી એ આસામા શંકરની સભામાં આવ્યો, અને બોલ્યો. તમારે જો તત્વજ્ઞાન હોય તો અમારો મત સાંભળો શરીરજ જીવનો આત્મા. શરીરજ જીવનુ રૂપ, શરીર શિવાય જીવનો બીજો કોઈ આત્મા નથી.

જીવનું મૃત્યુ તેજ મુક્તિ. મૃત્યુમાં અને મોક્ષમાં કાંઇ તફાવત નથી. જેમ નદી એકવાર સમુદ્રમાં લય પામે અને પછી તેનો પત્તો ન મળે તેમ જીવનો એકવાર દેહ નાશ થાય ત્યારે તે પછી તેનો પુનર્જન્મ નથી. જેઓ શ્રાદ્ધ વીગેરે કરે છે, તેઓ વિચારતા નથી જે, જેનું એકવાર મૃત્યુ થયું તે શી રીતે શ્રાદ્ધના દ્રવ્યનો ઉપભોગ કરશે! કોઇ કહે છે જે "પરલોક છે. સ્વર્ગ છે અત્યંત ઘોર નરક છે, પુણ્ય કાર્ય કરવાથી સ્વર્ગમાં જવાય છે, પાપ કાર્ય કરવાથી નરકમાં જવાય છે. પાપ પુણ્યનો ક્ષય થયા પછી પૃથ્વી ઉપર જન્મ લેવો પડે છે" જેઓ એવી વાત બોલે છે. તેઓની તે વાતમાં કાંઇ પ્રમાણ જણાતું નથી. શાથી કે આ લોકમાંજ સ્વર્ગ અને નરક ઘટે છે. જે સુખનો ભોકતા છે તેજ સ્વર્ગનો આનંદ અનુભવે છે, અને જે દુઃખ ભોગવે છે તે નરકનો અનુભવ કરે છે. જે સ્થળે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ દ્વારા અનુભવ થાય તે સ્થળે પરોક્ષની કલ્પના કરવી ઉચિત નથી. દેહ અને સઘળી ઇંદ્રિયો પંચભૂતની માત્ર સમાધિ છે એટલે પંચભૂતમાં પંચભૂત વિલીન થાય, તેમાં પરલોકની વાત શા સારૂ કહેવી, ચાર્વાકનો મત સાંભળી શંકરે કહ્યું, તમે જે મતની વાત બોલો છો તે વેદ બહિર્ભુત છે. દેહ ઇંદ્રિયો વીગેરેથી આત્મા ભિન્ન છે. પરમાત્માનું જ્ઞાન ન થવાથી મુક્તિ થાતી નથી જે પરમાત્માનું જ્ઞાન મેળવે તે દેહાંતે મુક્તિ મેળવે છે. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે મુક્તિ થાય એ વેદનો મત છે. જ્ઞાનનિદ્વારાએ જેના સઘળાં કર્મ દગ્ધ થયાં છે તેઓજ સનાતન બ્રહ્મને પામી શકે છે, વેદજ એ વિષયમાં સાક્ષાત પ્રમાણ છે" એ રીતે ચાર્વાક મતાવલંબી સાથે અનેક તર્ક વિતર્ક થયા. છેવટે એ નાસ્તિકે શંકરનો સિદ્ધાંત સ્વીકારી તેનું શિષ્યત્વ કબુલ કર્યું. ત્યાર પછી સૌગત બૌદ્ધ, જૈન અને ક્ષપણક મતાવલંબીઓની સાથે શંકરનો સાસ્ત્રમાં વાદવિવાદ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ચાલ્યો. એક રયૂલકાય સૌગત બોલ્યો " સંસારના સઘળા લોક કેવળ મૂઢતાવશે કર્મનું અનુશીલન કરે છે. શાથી કે ભૌતિક શરીરની સ્નાનાદિદ્વારા કોઇ રીતે શુદ્ધિ થઇ શકતી નથી. હું સુગત મુનિના વાક્યના અનુસારે ચાલું છું તે સઘળી પૃથ્વીના ધર્મ જોઇ પોતાના એક મતનો પ્રચાર કરી ગયા છે તેના જેવો દયાળુ માણસ આ જગતમાં કોઈ પેદા થયેલ નથી સુગત મુનિએ કહેલ છે કે "અહિંસાજ પરમ ધર્મ છે" અને જીવ ઉપર દયા રાખવી એ શિવાય બીજો ઉત્કૃષ્ટ ધર્મ નથી. એથી ઇંદ્રિયોનું સંયમન કરી નિષ્કામ હૃદયે પ્રાણીનો ઉપકાર કરવો તેથી મુક્તિ લાભ થાય છે." ત્યાર પછી બૌદ્ધ મતાવલંબી એક આસામી આવી બોલ્યો "અરે યતિવર ! તમારૂં સઘળું જ્ઞાન વૃથા છે, શાથી કે માણસને જેમ શીંગડું હોવાનો અસંભવ છે તેમ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અભેદ અસંભવિત છે તેમ દ્રષ્ટ ફળને દુર ફેંકી અદ્રષ્ટ ફળની કામના કરો છો. તેથી તમે દ્રષ્ટ ફળના વિરોધી છે " શંકર તેઓનાં વાક્ય સાંભળી બોલ્યા—" અરે બૌધ્ધો ! તમે વૃથા વાગાડંબર કરો છો. દેહપાત થવાથી મુક્તિ થાય એ વાત તદ્દત મિથ્યા છે. હું ઇશ્વરથી ભિન્ન છું એવી બુદ્ધિનું નામ અવિદ્યા છે. જીવ એ અવિદ્યાદ્વારા સર્વદા બદ્ધ છે એથી જીવના પક્ષમાં મોક્ષ દુર્લભ પદાર્થ છે. જેથી અવિદ્યા ના હાથથી પરિમાણ થાય અને ઇશ્વરની સાથે અભેદજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેના માટે ચેષ્ટા કરવાનું મોક્ષાર્થીનું કર્તવ્ય છે. એથી તમે સત્યનિષ્ઠ અને શૌચ પરાયણ બનો ! વેદોક્ત ક્રિયાદ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ કરો ! તેમ કરવાથી વાસના શૂન્ય થવાય છે. એ શિવાય તમારે મોક્ષ લાભનો બીજો ઉપાય નથી. શંકરના એવી રીતના વાક્ય વિન્યાસથી સૌગત અને બૌદ્ધની મનોવૃતિ બદલાઇ ગઇ તેઓ ભક્તિથી શંકરના ચરણે પડયા અને તેઓએ શંકરનું શિષ્યત્વ સ્વીકાર્યું તે જોઈ જૈન અને ક્ષપણક કાંઇપણ બોલ્યા શિવાય શંકરના શરણાંગત થયા. અને અદ્વૈત મતમાં દીક્ષિત થઇ પરમાનંદનો અનુભવ કરવા લાગ્યા.

ત્યારપછી શંકર એ નગરનો ત્યાગ કરી શિષ્યો સાથે ફરતાં ફરતાં મલ્લપુરમાં આવ્યા. ત્યાંના બ્રાહ્મણો મલ્લારના ઉપાસક હતા. શંકરે તેઓનો ધર્મમત પુછ્યો. શંકરના સવાલના ઉત્તરમાં તેઓ બોલ્યા " પરમેશ્વરે મલ્લાસુરનો વધ કર્યો તેથી તેનું નામ મલ્લારિ પડયું અમે પ્રતિદિન ભક્તિ પૂર્વક તેની મૂર્તિની પૂજા કરીએ છીએ. કુતરો તેનું વાહન છે. એથી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કુતરાની પણ અમે અર્ચના કરીએ છીએ. વેદમાં લખેલ છે. કે " **श्वभ्यो नमः श्वपतिभ्यो नमः** " કુતરાને નમસ્કાર કુતરાના પતિએ ને નમસ્કાર " કુતરાના પતિ મલ્લારિ અને કુતરાની અમારી ઉપાસના છે. અમે કુતરાના જેવો વેશ અનેભાષા ધારણ કરી કંઠે કપર્દક ધરી, સવાર સાંજ અને મધ્યાન્હે ગીત નૃત્ય અને વાદ્યથી પ્રભુ મલ્લારિને પ્રસન્ન કરીએ છીએ. જગતમાં જે વસ્તુઓ દેખવામાં આવે છે તે વસ્તુઓ તેના કટાક્ષ પાતે ઉત્પન્ન થઇ છે. તેની કૃપાથી અમારે કોઇ પણ વસ્તુનો અભાવ નથી તેનું ચિંતન કરી અમે સુખથી રહીએ છીએ તમે અમારા મતને ગ્રહણ કરો ? તેમ થવાથી અમે તમને પુષ્કળ ધન આપશું. શાથી કે અમારે ધનનો અભાવ નથી " શંકરે તે સાંભળી કહ્યું " હે મલ્લારિ ઉપાસકો ! તમે જે બોલો છો તે યુકિત યુકત નથી, કારણકે બ્રહ્મ એક અદ્વિતીય અને સર્વસાક્ષી છે. તેનું કોઇ જાતનું રૂપ નથી. એટલે તેનો આકાર કલ્પવો ભ્રાંતિમાત્ર છે. તે મનુષ્યની જેમ કામ ક્રોધ વીગેરેને તાબે નથી એથી તે અસુર વધ કેમ કરે ! જેને સ્પર્શ કરવાથી બ્રાહ્મણે ગાત્રે, માટી લગાડી સ્નાન કરવું જોઇએ. તેને વેશ અને ચિન્હ ધારણ કરવાથી મહાદોષ લાગે છે. કુતરાનો વેશ અને ચિન્હ ધારણ કરી ભકિત કરવી એ વેદોકત ધર્મ કહેવાય નહિ. એથી તમે જલદી તેનો પરિત્યાગ કરો ?" વૃક્ષનો મૂળચ્છેદ કરવાથી જેમ વૃક્ષ મૂળભાંથી ભોંય ઉપર પડે છે તેમ શંકરના ઉપદેશથી ધર્મનો ખરો મર્મ જાણી મલ્લારિ ઉપાસકો પોતાનો ધર્મ છોડી શંકરના ચરણે પડયા અને તેઓ અનેક પ્રકારનાં સ્તવન કરવા લાગ્યા. એવી રીતનો તેઓનો ભાવ જોઇ શંકરના હૃદયમાં કરૂણા ઉત્પન્ન થઇ. શંકરે પદ્મપાદ વીગેરે શિષ્યોને આજ્ઞા આપી જે "આ મલ્લારી ઉપાસકોને હજારવાર સ્નાન કરાવો શુદ્ધ કરો ! જે આજ્ઞા શિષ્યોએ પાળી. ફરીવાર તે શંકર દેવના કહેવા પ્રમાણે તેઓનું મુંડન કરાવી સોવાર તેઓએ તેને નવરાવ્યા. મલ્લારિ ઉપાસકો શંકરના મતમાં દીક્ષિત થઇ શંકરના શિષ્ય થયા.

ત્યાર પછી શંકર, મલ્લપુરને છોડી શિષ્યો સાથે પશ્ચિમ દિશા તરફ જવા લાગ્યા પોતાના અનુચરો સહિત રાજા સુધન્વા પણ નગારાં વાદ્ય સાથે શંકરનો યશ ઘોષિત કરતો શંકરની સાથે ચાલ્યો. થોડાક દિવસ પછી તેઓ મરૂમ્ર નગરમાં આવી પહોંચ્યા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

એ સ્થળે વટેમાર્ગુ લોકોને રહેવાનું આશ્રય સ્થાન નહોતું. શંકરે, કરૂણાપરવશ થઇ વટેમાર્ગુ લોકોને રહેવા સારૂ ત્યાં એક પાંથશાળા બનાવરાવી મરૂખ નગરમાં વિશ્વકસેનનું એક મોટું મંદિર છે. તેમા વિશ્વકસેનની મૂર્તિ વિરાજે છે, ત્યાંના લોકો વિશ્વકસેનના ઉપાસક હતા શંકરની આવવાની વાત સાંભળી વિશ્વકસેનના ઉપાસકો ત્યાં આવ્યા તેઓના બાહુ ઉપર શંખ ચક્ર વીગેરના ચિન્હ હતા. તેઓ આવી બોલ્યા. વિશ્વકસેન અમારા દેવ છે તે વૈકુંઠમાં નારાયણના સેનાપતિ રૂપે છે. તે પૂજીત હોઇ અમને સારા પુણ્યનો લાભ આપે છે. તેની મહેરબાનીથી અમે યમનો પણ ભય રાખતા નથી. ભકતોમાંથી કોઇ દેહ ત્યાગ કરે તો અમારા પ્રભુ વિશ્વકસેનના દૂત આવી તેને વૈકુંઠમાં લઇ જાય છે. " એ સ્થળે વળી બીજાએક ધર્મસંપ્રદાયનો વાસ હતો. તેઓ કામદેવના ઉપાસક હતા. તેઓમાંથી કેટલાકે ભકતો આવી શંકરને કહ્યું " યતિવર ! અમારો મત સાંભળો જે કામદેવ સઘળાના હૃદયમાં બીરાજે છે. તે સ્વર્ગાદિનો કરનાર છે. અમારા ઉપાસ્યદેવ કામદેવે, કામિનીઓના નયનમાં ચંચળ કટાક્ષ સહજ જગત્વશીભૂત કર્યું છે. તે ઇચ્છામય અને સુખ સ્વરૂપ છે. જેઓ સ્વર્ગાદિની કામના રાખતા હોય તેઓએ કામદેવની ઉપાસના કરવી તેમ થવાથી તેઓના મનોરથ પૂર્ણ થાય છે. " શંકર એ બંને સંપ્રદાયનો મત સાંભળી વિસ્મિત થયા. શંકરે ઉતમ ઉપદેશ આપી તેઓનું અજ્ઞાન દૂર કરી તેઓને અદ્વૈત મતમાં દીક્ષિત કર્યા.

ત્યાર પછી શંકર એ સ્થાન છોડી શિષ્યો સાથે પરમ રમણીય મગધ દેશ તરફ જવા નીકળ્યા. કેટલાક દિવસ પ્રગપાળે ચાલી મગધની રાજધાની પાટલી પુત્રમાં આવ્યા, તે સમયે એ પ્રદેશમાં જુદી જુદી જાત ના સંપ્રદાયો હતા. શંકર એ પ્રદેશના જુદા જુદા સ્થાને ફર્યા. પાટલી પુત્ર નગરમાં રહેતી વણઝે એક દિવસ કુબેરનો ઉપાસક શંકર પાસે આવી ઉભો. તેના ગળામાં રત્નનું જડેલ સોનાનું પદક હતું. તેણે આવી કહ્યું યતિવર ! અમે કુબેરના ઉપાસક છીએ, અમારા ઉપાસ્ય દેવ સઘળા જગતના ભંડારના ઇશ્વરછે. અને તે સઘળા કરતાં વધારે ઐશ્વર્ય સંપન્નછે. તેની પ્રસન્નતાથી અમે કદી પણ દરિદ્રપણું ભોગવતા નથી. અમે કાયમ બ્રહ્માનંદમાં મગ્ન રહીએ છીએ. સંસારમાં સઘળાં કર્મ અર્થ મૂલક છે એથી અર્થપતી કુબેરની ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે. અમારા પ્રભુ સઘળાના પ્રધાન છે. ઇંદ્રાદિ દેવોને પણ તે નાણાં આપી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પ્રતિપાલન કરેછે. એથી જે સ્વર્ગ અને મોક્ષની કામના કરતું હોય તેણે કુબેરની ઉપાસના કરવી. અમારા ઉપાસ્યદેવ કુબેરનો પરિત્યાગ કરી જેઓ બીજા દેવની ઉપાસના કરે છે તેઓ બીલકુલ મૂઢ અને સૌભાગ્ય વિનાના છે.

શંકરે એ કુબેર ભકતનાં વચનો સાંભળી કહ્યું ! હે કુબેર ભકત ! તમારા વાકયનું કાંઇ પ્રમાણ નથી. ધન લોભીઓ કુબેરની ઉપાસના કરે ખરા ! પણ વિવેચના કરી જુઓ જે ધનદ્વારા કોઇની કયારે પણ તૃપ્તિ થઇ છે ખરી ! ધનલોભીની આ લોકમાં શાંતિ નથી. સર્વદા ધનનાશની આશંકા તેના મનમાં રહે છે. ધન લોભીનો આ સંસારમાં કોઇના ઉપર વિશ્વાસ હોતો નથી. પોતાના પુત્રથી પણ ધનવાળાને ભીતિ રહેછે. અર્થ દ્વારા સુખનો ઉપભોગ થાતો નથી. સ્થાયિ સુખની તેથી કશી એટલે અર્થને બીલકુલ અનર્થકર માની તેના તરફની આશક્તિ છોડી દો. જે નિત્ય વસ્તુ જાણવાથી સઘળા પ્રકારના દુ:ખની અત્યંત નિવૃતિ થાય તેને જાણવા સારૂ અદ્વૈત વિદ્યાનું અનુશીલન કરો ! શંકરના ઉપદેશ વાકયથી કુબેર ભકતનો મોહ દૂર થઇ ગયો. તે ભકિત સાથે શંકરના પગમાં પડ્યા અને શંકરનુ શિષ્યત્વ તેઓએ સ્વીકાર્યું. ત્યાર પછી કેટલાક ઇંદ્રના ઉપાસકો શંકરની પાસે આવી બોલ્યા. " હે યતિવર ! અમારો મત તમે સાંભળો ! ઇંદ્રજ સઘળાનો પ્રભુ છે તેજ સૃષ્ટિ સ્થિત અને લયનો કરનાર છે દેવ ગંધર્વ યક્ષ વિગેરે તેની ઉપાસના કરે છે. વેદમાં કહેલ છે કે ઇંદ્ર સઘળાનો ઇશ્વર અને ફળદાતા છે, સઘળા મોક્ષાર્થીએ ઇંદ્રની ઉપાસના કરવી જોઇએ. શંકર, ઇંદ્ર ભકતના વાકય સાંભળી બોલ્યા " અરે, ઇંદ્ર ભકતો ! તમે વેદનો અર્થ સમજી શકયા નથી વેદોકત ઇંદ્ર તો પરિપૂર્ણ ઐશ્વર્યવાળા સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છે. તે વજ્રયુકત ઇંદ્ર નથી. અને વળી તમે જે બોલો છો કે ઇંદ્ર સૃષ્ટિ સ્થિત અને લય કરનાર છે એ બોલવાનું પ્રમાણ કાંઇ માલુમ પડતું નથી. વેદમાં કહેલ છે જે એક માત્ર પરબ્રહ્મ સર્વનું કારણ છે. એથી એ પરબ્રહ્મ સાથે જીવના અભેદ જ્ઞાન વિના મુકિત લાભની સંભાવના નથી. જો મોક્ષ લાભની ઇચ્છા હોય તો અદ્વૈત મતનો આશ્રય કરો. અદ્વૈત વિદ્યાના અનુશીલનથી તે બ્રહ્માનંદનો ઉપભોગ થઇ શકે છે. શંકરના ઉપદેશે, ઇંદ્ર ભકતોની આંખ ઉઘડી તેથી તેઓ પોતાનો મત છોડી દઇ શંકરના શિષ્યોમાં દાખલ થયા. અને અદ્વૈતવિદ્યાનું પરિશીલન કરવા લાગ્યા.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ત્યાર પછી શંકર મગધ દેશનો પરિત્યાગ કરી યમપ્રસ્થપુરમાં[૧] આવ્યા. એ સ્થાને યમના ઉપાસકોનો વાસ હતો. શંકરના આગમનની વાત સાંભળી કેટલાક યમ ભકત તેની પાસે આવ્યા. તેઓના બાહુ ઉપર પાડાનું અને તપાવેલ લોઢાનું ચિન્હ હતું. તેઓએ આવી કહ્યું ! " અમે યમના ઉપાસક છીએ. યમજ લયનું કારણ અને સૃષ્ટિ તથા સ્થિતિના કર્તા છે. યમના ઉદ્દેશે સોમરસ અને હવ્ય આપવું જોઇએ. યમની મૂર્તિ બે પ્રકારની છે. શુકલ અને કૃષ્ણ. શુકલવર્ણ મૂર્તિ પરબ્રહ્મ અને કૃષ્ણવર્ણ મૂર્તિ સગુણ. તે લોક શિક્ષા સારૂ સર્વદા હાથમાં દંડ રાખી પાડા ઉપર ચઢી દક્ષિણ દિશાનું પાલન કરે છે. યમની ઉપાસના કરવાથી અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે; અમે મોક્ષ લાભના નિમિતે કૃષ્ણવર્ણ યમની ઉપાસના કરીએછીએ. તમે પણ મુકિત સારૂ યમની ઉપાસના કરો." શંકર, યમોપાસકનાં વચનો સાંભળી બોલ્યા. અરે ! યમોપાસકો ! તમે જે બોલો છો તે બીલકુલ ગેરવાજબી છે, કઠોપનિષદનો પાઠ કરવાથી જાણવામાં આવે છે કે નચિકેતા નામનો એક બ્રાહ્મણ પુત્ર પિતા થકી અભિશપ્ત થઈ યમપુરે ગયો, તે ઠેકાણે ત્રણ રાત તેણે વાસ કર્યો. યમે આવી તેને દર્શન આપી બોલ્યા. અરે બ્રાહ્મણ પુત્ર ! તું મારો અતિથિ ત્રણ રાત્રી મારે ઘેર અનાહારે રહ્યો, તેથી મારો અપરાધ થયો છે; એ માટે તું વરદાન મારી પાસે માંગ ! નચિકેતાએ પહેલા વરદાનમાં પિતાનું ક્રોધોપશમન માંગ્યું, બીજા વરદાનમાં યજ્ઞવિધિના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માંગી. યમે તે બન્ને વરદાન આપ્યાં. નચિકેતાએ ત્રીજા વરદાનની પ્રાર્થના કરી કે " હે યમ ! કેટલાક બોલેછે કે માણસનો દેહ નાશ થાય ત્યારે શરીર, ઇંદ્રિય મન અને બુદ્ધ વ્યતિરિકત એક પ્રકાર આત્મા રહે છે. કેટલાક બોલે છે કે આત્મા એ રૂપ નહિ. અન્ય પ્રકાર, અમે પ્રત્યક્ષ અથવા અનુમાનદ્વારા કાંઈ નિર્ણય કરી શકતા નથી. પરમ પુરૂષાર્થ, કેવળ માત્ર વિજ્ઞાનને આધીન છે. એટલે તમે મને એવી રીતનું શિક્ષણ આપો કે જેથી હું એ બ્રહ્મવિદ્યા જાણી શકું. યમે એ વચનો સાંભળી નચિકેતાની માંગેલી વસ્તુના બદલે પુષ્કળ ધન, અનેક ખુબસુરત યુવતી સ્ત્રિઓ આપવાને ચાહ્યું, પણ નચિકેતા તે લેવા સંમત થયો નહિ. ત્યારે યમે જાણ્યું જે બ્રાહ્મણકુમાર નિષ્પાપ છે, તેને કોઇ જાતનો લોભ નથી. જે આસામી તત્વજ્ઞાન મેળવવા ખરા દીલે માંગે છે તેને બ્રહ્મવિદ્યાનો

---

[૧] એ સ્થાન કયાં હતું તે જાણવામાં આવતું નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઉપદેશ કરવો ઉચિત છે, ત્યાર પછી યમ બોલ્યો. "સઘળા વેદ જે વસ્તુને પ્રતિપન્ન કરી શકે છે. જે વસ્તુ પામવા સારૂ તપસ્યાનું અનુષ્ઠાન થાય છે, જે વસ્તુનો લાભ કરવા સારૂ ગુરૂકુળ પાસે વાસ કરવો પડે છે અને બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે તે વસ્તુ હું તને કહું છું. એ વસ્તુકાર સ્વરૂપ જાણવી. જે ઓંકાર તેજ પરમાત્મા અથવા બ્રહ્મ, તેને શરીર નથી, તે આકાશના જેવી છે. પરમાત્મા નિત્ય મહાન્ અને સર્વ વ્યાપી છે. "**अयमहम्**" એ આત્મા હું એવી રીતે જાણી બુદ્ધિવાળો માણસ શોકયુક્ત હોય છે. એથી હે બ્રાહ્મણ કુમાર! જો મુક્તિનો અભિલાષી હો તો તે મુક્ત આત્મ વસ્તુનું ચિંતવન કર!" યમથી જેને ઉપદેશ થયો છે એવો કૃતાર્થ નચિકેતા પોતાના ઘેર[૧] આવ્યો. એ દ્વારાએ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે યમ સઘળાનો અધીશ્વર નહિ. તે પરમાત્મા અને બ્રહ્મનો માત્ર સેવક. હે યમોપાસકો! તમે શા સારૂ વૃથા યમની ઉપાસના કરો છો, તે ઉપાસના છોડી દઇ બ્રહ્મવિદ્યાનું અનુશીલન કરો! ત્યારપછી યમના ઉપાસકો શંકરના શિષ્ય થયા. શંકર તેઓને દીક્ષિત કરી પોતાના શિષ્યો સાથે યમપ્રસ્થપુરનો ત્યાગ કરી ગંગા યમુના અને સરસ્વતીના સંગમ સ્થળ પ્રયાગ ક્ષેત્ર તરફ જવા તૈયાર થયા.

શંકર પ્રયાગ તીર્થે આવી પહોંચ્યા, શંકરના આવવાની વાત સાંભળી સઘળા લોકો તેમની પાસે જવા ઉત્સુક થયા. બહુ ધર્મ સંપ્રદાયના લોકો તેની પાસે આવી ધર્મવિવાદ કરવા લાગ્યા. પ્રથમ વરૂણના ઉપાસક, વાયુના ઉપાસક, વારાહ મંત્રના ઉપાસક, મનુલોકના ઉપાસક, ગુણાવલંબી,[૨] સાંખ્યમતાવલંબી, પરમાણુવાદી, કર્મવાદી, ગ્રહોના[૩] ઉપાસક, પિતૃલોકના ઉપાસક, અનંત દેવના ઉપાસક, [૪]સિદ્ધ મંત્રના ઉપાસક, ગધર્વના[૫] ઉપાસક, વેતાલના ઉપાસક વીગેરેની સાથે તેનો બહુ શાસ્ત્રીય તર્ક થયો. છેવટે એ સઘળા ધર્મમતના પક્ષપાતી બ્રાહ્મણો પરાભવ પામી શંકરના શિષ્ય થયા.

---

૧ કઠવલ્લીની ૧૪ રથવાળીનો પાઠ કરો.

૨ ગુણાવલંબી—જેઓ કેવળ ગુણ સમષ્ટિથી પ્રુન્ન કરે તે.

૩ ગ્રહોના ઉપાસક જેઓ મંગળાદિ ગ્રહની ઉપાસનાદ્વારા સ્વર્ગ અને મોક્ષ માગે તે ૪ સિધ્ધ મંત્રના ઉપાસક—જેઓ મંત્રના બેરે સિદ્ધને વશ કરી પોતાનું સિધ્ધકરે છે તે.

૫ ગંધર્વના ઉપાસક જેઓ વિશ્વાવસુ નામ ગંધર્વની ઉપાસના કરી અભીષ્ટની સિધ્ધ કરે છે તે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ત્યાર પછી એક યોગવિત્ પંડિત આવી બોલ્યા " યતિવર ! તમે મારૂં પ્રામાણિક વાકય સાંભળો ! યોગ થકી મુકિત થાયછે તે અમારો મત છે.

મોક્ષાર્થી સન્યાસીએ, પવિત્ર ચિત્ત થઇ સુખાસને બેસવું અને ગ્રીવા તથા મસ્તક સમ ભાવે રાખી સઘળી ઇંદ્રિયોનો નિરોધ કરવો. ત્યારપછી જે હૃદયનો પુંડરીક છે, વિરજ છે, વિશુદ્ધ છે, જે અશોક છે, જે અચિંતનીય છે, જે અવ્યકત છે, જે અનંતરૂપ છે, શાંત છે, શિવ છે, આદિ, મધ્ય અને અંતવિહિન છે, વિભુ છે, ચિદાનંદ છે, તેનું ધ્યાન કરી મોક્ષને પામવાનું છે. વળી આગમમાં જે જપવિધા અને ષટ ચક્રના ભેદની કથા કહેલી છે તેનું પણ અનુષ્ઠાન કરવાનું છે, એટલે કે જેઓ મોક્ષાર્થી છે તેઓએ અમારો પવિત્ર મત ગ્રહણ કરવો " શંકર, યોગવિદનાં વચનો સાંભળી બોલ્યા " અરે યોગવિદ્ ! તમારી વાતનું કોઇ ઠેકાણેથી પ્રમાણ મળી આવતું નથી. જીવ અને ઇશ્વરમાં ભેદજ્ઞાન ન હોય તો યોગ થઇ શકે નહિ. જે આસામી, આત્માને સર્વભૂતમાં વર્ત્તમાન અને સઘળી વસ્તુ આત્મામાં અવસ્થિત જુએ છે તે આસામી પરબ્રહ્મને પામે છે. બીજી કોઇ બાબતથી પરબ્રહ્મને પમાઈ શકાતું નથી. વેદમાં લખેલ છે કે શમ, દમ, તિતિક્ષા વિગેરે ગુણ સંપન્ન થઇ આત્મામાં આત્મ દર્શન કરવું. ત્યાર પછી શ્રવણ મનન. નિદિધ્યાસન, એવી ત્રણ પ્રકારની સાધનાદ્વારા, ચિત્તભાવિન્ય ક્ષય પામવાથી વેદાંત શાસ્ત્રના શ્રવણનો અધિકારી થવું. વેદાંત શાસ્ત્રનું જ્ઞાન થવાથી સઘળી વસ્તુનો અર્થ નિશ્ચય કરી શકાય અને બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી મુકત થવાય.

યોગવિદે, શંકરના વચનો સાંભળી ફરી કહ્યું " યતિવર ! તમે અજ્ઞાનવશે એ સઘળી વાત બોલો છો, જે બ્રાહ્મણ ખેચરી મુદ્રા ન જાણી " હું બ્રહ્મજ્ઞાનિ છું " એમ બોલે છે તેની જીવ્હાનો છેદ કરવાનો કાયદો છે. જે બ્રાહ્મણ શૃંગારક ન જાણે " अहंब्रह्म " એ વાત બોલે છે તેની પણ જીવ્હાનો છેદ કરવાની વ્યવસ્થા છે. જે બ્રાહ્મણ અંગુષ્ઠ માત્ર પુરૂષનું વાસ સ્થાન જાણે નહિ અને " अहंब्रह्मास्मि " એ વાત બોલે તેનો પણ જીવ્હાનો છેદ કરવાનો વિધિ છે. કેવળ હઠયોગ જાણનાર યોગીઓ એ પરમ સનાતન બ્રહ્મને પામે છે. એટલે સઘળાઓએ યોગનું અવલંબન કરવું " શંકર, યોગીનાં વચન સાંભળી બોલવા લાગ્યા, " તમે જે બોલો છો તે કેવળ ગેરજ્ઞાનથી છે. કેવળ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અષ્ટાંગ યોગથી મુકિત થાતી નથી પણ અષ્ટાંગ યોગ સાધવાથી વિશુદ્ધિ અને ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે. અને તું જે બોલે છે કે ખેચરી વીગેરે મુદ્રા ન જાણી હોય તો બ્રહ્મજ્ઞાન થાતું નથી અને મુકિત હોતી નથી અને બીજા કોઇથી મુકિત બનતી નથી. એ તમારૂં બોલવું સાહસ ભરેલું છે. વેદમાં કહેલ છે કે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય તો મુકિત હોય અને બીજાથી મુકિત હોતી નથી. તે માટે વિવેકી પુરૂષો વિવેક કાર્યમાં એક નિષ્ઠાવાળા થઇ વૈરાગ્ય યુકત થાય છે અને તેથી શમ દમાદિ તિતિક્ષાવાળા થાય છે **तत्त्वमसि** વાકયના અર્થનો વીચાર કરી આત્મા અથવા સિચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મને જાણી મુકિત પદ મેળવવું " યોગવિદ્ શંકરના ઉપદેશથી આત્મ જ્ઞાનનો લાભ મેળવી ધન્ય થયો અને શંકરનો શિષ્ય થયો.

ત્યારપછી એક શૂન્યવાદી શંકરની પાસે આવી બોલ્યો ! "યતિવર ! મેં રસ્તામાં આવતાં અજબ જોયું, એક વંધ્યાનો પુત્ર ઝાંઝવાના જળમાં સ્નાન કરી આકાશના પુષ્પની માળા પહેરી સસલાના શીંગડાનું ધનુષ હાથમાં લઇ જાય છે." શંકરે, શૂન્યવાદીનું ઉપહાસ વાકય સાંભળી બોલ્યા " તમારો મત બોલો ? " શુન્યવાદીએ કહ્યું વેદમાં છે કે **खंब्रह्म** અર્થાત્ આકાશજ બ્રહ્મ એથી આકાશજ સઘળા ભૂતમાં પ્રધાન, આકાશજ સઘળાનો આશ્રય. આકાશજ સઘળા પદાર્થોમાં શ્રેષ્ટ. તે દ્વારા આકાશમાં બ્રહ્મભાવ પ્રતિષ્ઠિત થયો છે. તેથી મોક્ષાર્થી લોકોએ મહાકાશનું ધ્યાન કરવું એ સાંભળી શંકરે કહ્યું · અરે ! શુન્યતત્વજ્ઞ ! તમે શુન્ય પદાર્થનું ધ્યાન કરો છો તેથી તમારો મત અયોગ્ય અને તજવા યોગ્ય છે, શાથી કે શ્રુતિમાં કહેલછે કે " **नमेव लाभ मनुभाति सर्वं** " તેના પ્રકાશથી સઘળા પ્રકાશનો પ્રકાશ થાય છે એથી તમે ભ્રમવાળો મત છોડી દઇ અદ્વૈતમતનું ગ્રહણ કરો ' તેજ પરબ્રહ્મના પરમાત્મા સાથે ઐકયનું ચિંતન કર્યા શિવાય જીવને મોક્ષ મેળવવાનો બીજો કોઇ ઉપાય નથી. ત્યારપછી શુન્યવાદી સાથે શંકરના અનેક તર્ક વિતર્ક ચાલ્યા, બન્ને જણા, પરસ્પરની યુકિતઓ ખંડન કરવા યત્નશીલ હતા છેવટે શંકરનો જય થયો, શુન્યવાદી નમી શંકરનો શિષ્ય થયો.

શંકરે પ્રયાગ તીર્થમાં રહી સઘળા વિરૂદ્ધ મતાવલંબીઓને પોતાના મતમાં આણ્યા અને ત્યાંથી શિષ્યો સાથે અને અનુચરવર્ગ સાથે બીજા સ્થળે જવા શંકર બહાર નીકળ્યા. ત્યાંથી અડખેપડખેના પ્રદેશમાં જે લોકો,

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

બૌદ્ધ ધર્મમાં અનુરાગ પ્રયુકત પાંખંડી આચાર વ્યવહાર પકડી રહ્યા હતા તેઓને અદ્વૈતમતમાં દીક્ષિત કરી. શંકર શિષ્યો સાથે પશ્ચિમ સાગરના ઉપકુળ ઉપર રહેલી સૈારાષ્ટ નગરીમાં આવ્યા. તે નગરીને સાગરનું અત્યંત નિકટપણું હતું તેથી સમુદ્રની તરંગ માળા તેના પ્રાંત ભાગને ધોતી હતી. એ નગરમાં પાસેના મહા સમુદ્રના ફેાજનો મેાટો અવાજ સાંભળવામાં આવતેા હતેા, શંકરે સાગરના જલમાં સ્નાન કર્યું, અને પાસેના શિવાલયમાં પેસતાં શિવમૂર્તિનું દર્શન કરી, શંકર શિષ્યો સાથે તે સ્થાને રહેવા લાગ્યા, અને ત્યા શિષ્ય લેાકેાને બ્રહ્મવિદ્યાનેા ઉપદેશ કરવા લાગ્યા. એ નગરમાં શૈવ નીલકંઠ નામનેા એક બ્રાહ્મણ પંડિત રહેતેા હતેા. તે સમયે તે સ્થળે શૈવ નીલકંઠ જેવેા બીજો કેાઇ પ્રધાન દાર્શનિક નહેાતેા, તેણે અનેક ગ્રંથેા રચ્યા હતા. અને તેણે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર " શિવ તત્પર નામનું એક ભાષ્ય રચ્યું હતું. શંકરના આગમનની વાત ત્યાં પ્રચારિત થઇ. એક શૈવ નીલંકંઠનેા શિષ્ય નીલકંઠ પાસે આવી બેાલ્યેા. હે ગુરૂ ! શંકર ! નામનેા એક યતિ આપના ઉપર શાસ્ત્રચર્ચામાં જય કરવા આંહી આવેલ છે. તે આંહીના શિવાલયમાં રહેલ છે, આપ તેની ઉપેક્ષા કરશેા નહિ ! શાથી કે એ યતિએ ભટ્ટપાદનેા મત પરિવર્તિત કર્યેા છે અને મંડનમિશ્ર જેવા પ્રધાન પંડિતને તેણે વાદમાં પરાસ્ત કર્યેા છે. મંડનમિશ્ર તેના મતના દીક્ષિત થઇ સંન્યાસી થયેા છે. " શિષ્યના વચન સાંભળી નીલકંઠે કહ્યું, " વત્સ ! તું નિશ્ચિત રહે ! એ યતિ, જો સાગરને શુષ્ક કરે, અથવા આકાશમાંથી સુર્યદેવને પૃથ્વી ઉપર લાવે તેાપણ મારા મતનું તે પરિવર્તન કરી શકે તેમ નથી. એથી ચાલ ! આપણે તેની મુલાકાત લઇએ " ત્યારપછી નીલકંઠ શિષ્યેા સાથે શંકરની પાસે આવ્યેા. નીલકંઠ શ્વેતવર્ણવાળી ભસ્મદ્વારા શરીરે પરિવ્યાપ્ત હતેા. તેના કંઠમાં રૂદ્રાક્ષની માલા હતી. તે જેવેા દાર્શનિક હતેા તેવેાજ શૈવમતનેા પારગામી હતેા. તેના શિષ્યેા પણ પંડિત અને સારી વિદ્યાવાળા હતા. નીલકંઠ શકરની પાસે આવ્યેા અને તેણે પ્રથમ પેાતાના પક્ષનું સંસ્થાપન કર્યું, તેણે કહ્યું,:" શિવજ એક માત્ર ઉપાસ્ય દેવ છે અને તેજ મેાક્ષનું કારણ છે તેણે પેાતાના પક્ષમાં વિસ્તારવાળાં વેદેાદેાકત પ્રમાણ આપી, પેાતાના મતની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરી. એ સાંભળી શંકરનેા પ્રધાન શિષ્ય સુરેશ્વર નીલકંઠની સાથે શાસ્ત્રવાદમાં પ્રવૃત્ત થયેા. ત્યારે નીલકંઠ નિષેધ કરી બેાલ્યેા "જ્ઞાનિવર ! હું તમારી બુદ્ધિ કૌશળથી વાકેફગાર છું એથી હું તમારી સાથે વિવાદ કરવા ઇચ્છતેા નથી. યતિવર શંકર ખુદ મારા પૂર્વ પક્ષનું ખંડન કરવા અગ્રસર થાએ " એ સાં

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ભળી ખુદ શંકર, નીલકંઠ સાથે શાસ્ત્ર વિચારમાં પ્રવૃત્ત થયા. અનેક તર્ક વિતર્ક થયા પછી શંકરે નીલકંઠનો મત ખંડીત કર્યો. નીલકંઠે, પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવામાં કરવામાં મુશકેલાઇ ભાળી વાદ કરવામાં કાંઇક વિરત થઇ પાછો અદ્વૈતમતનું નિરાકરણ કરવા પ્રવૃત્ત થયો. અનેક તર્ક તેણે ક્રમે ક્રમે અદ્વૈતમતના વિરૂધ્ધે અનેક યુકિતની અવતારણા કરી. શંકરે અદ્વૈતમત ઉપર નીલકંઠે આપેલા અનેક દોષો જોઇ, નીલકંઠના મતને અત્યંત બુદ્ધિ કૌશલે ખંડિત કર્યો, બન્નેનો લાંબાકાળ સુધી વાદ વિવાદ ચાલ્યો શંકરે અત્યંતયુકિત જાળનો ફેલાવો કરી નીલકંઠનો મત [1]ખંડિત કર્યો. શૈવ નીલકંઠે શંકરની પાસે પરાસ્ત થઇ પોતાનો ગર્વ છોડી દીધો અને પોતે રચેલ ભાષ્યનું વિસર્જન કરી પોતાના શિષ્યો સાથે આવી શંકરનો શરણાપન્ન થયો. પંડિતવર શૈવ નીલકંઠ શંકરથી શાસ્ત્રવાદમાં પરાજીત થયો છે એ વાત સઘળે પ્રચારિત થઇ. જેથી અદ્વૈત મતના બીજા વિરોધી પંડિતો ભયથી કંપિત થયા. એવી રીતે સૌરાષ્ટ્ર જનપદમાં શંકરનો મત અને ભાષ્ય પ્રચારિત થયું અને ત્યાંના પંડિતોએ શંકરની આદરથી અર્ચના કરી.

શંકર સૌરાષ્ટ્ર ભૂમિનો ત્યાગ કરી, શિષ્યો અને અનુચરો સાથે ફરતા ફરતા સમુદ્ર વેષ્ટિત [2]દ્વારકા ક્ષેત્રમાં આવ્યા. તે સમયે એ ક્ષેત્રમાં અનેક સંપ્રદાયવાળાઓનો વાસ હતો તેમાંથી પાંચરાત્ર નામના વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના કેટલાએક આસામીઓ શંકરની પાસે આવ્યા. તેઓના બાહુ ઉપર ઉતમ લોહનાં શંખ ચક્રના અંક હતા. લલાટમાં તિલક હતું. કર્ણમાં તુલસી પત્ર હતાં. તેઓએ કહ્યું "જીવ અને ઇશ્વરમાં ભેદ છે ચિચ્છકિત શુન્ય પદાર્થનો ભેદ છે ચેતન પદાર્થનો પરસ્પર ભેદ છે પ્રત્યેક જીવમાં પરસ્પર ભેદ છે. ચૈતન્ય શુન્ય પ્રત્યેક જીવનો ભેદ છે. જેઓ એવી રીતના પાંચ પ્રકારના ભેદ સ્વીકારે છે. તેઓની મુકિત હોય છે. પાંચ રાત્ર વૈષ્ણુવ સંપ્રદાયના લોકોએ એ પ્રમાણે પોતાના મતની વ્યાખ્યા કરી. એટલામાં શંકરના શિષ્યોએ વાગ્યુકિતથી તેઓનું પ્રબલભાવે આક્રમણ

---

૧ એ તકરાર અત્યંત વિસ્તાર વાળો છે, તેથી આંહિ દાખલ કર્યો નથી.

૨ દ્વારકા ક્ષેત્ર એક મહા તીર્થ અને પ્રાચીન દેશની રાજધાની પ્રથમ પરશુરામે આંહી કેટલાક બ્રાહ્મણોને પ્રતિષ્ટિત કર્યા ત્યાર પછી શ્રી કૃષ્ણે આંહી રાજધાની કરી તેની શોભા વધારી. આંહી અનેક દેવાલય છે. હાલ એ સ્થાન વડોદરાના મહારાજાના તાબામાં છે અહીં દ્વારકાનાથના મંદિરમાં પ્રતિ વર્ષ હજારો યાત્રાળુઓ આવે છે એ સ્થાન વડોદરાથી પશ્ચિમે ૨૭૦ માઇલ દુરછે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કરી તેઓને પરાસ્ત કર્યા. શંકર ત્યાંના વૈષ્ણવ, સૌર શૈવ અને શકિતને વશ કરી તે સ્થાનથી ચાલી નિસર્યા.

ત્યાર પછી શંકર ફરતાં ફરતાં શિષ્યો સાથે ઉજ્જયિની નગરીમાં [1] સુખથી આવી પહોંચ્યા. એ સ્થાને મહારાજ વિક્રમાદિત્યનું રાજ્ય સિંહ સન હતું ત્યાં મહાકાળનું મંદિર અત્યંત પ્રાચીન અને પ્રસિદ્ધ છે, પ્રતિદિન અસંખ્ય લોકો મહાકાળની અર્ચના કરવા હાલ તે સ્થળે આવે છે. પ્રતિદિવસ પૂજા કાળે ત્યાં જે મૃદંગધ્વનિ થાય છે. તેના ગંભીર શબ્દે ચારે દિશા પ્રતિધ્વનિત થાય છે, મંદિરના અંદરનો ભાગ પ્રફુલ્લ પુષ્પોની ખુશબોથી અને અગુરૂ ચંદનના ધૂપની સુગંધથી કાયમ ખુશબોથી ભરેલો રહે છે, શંકરે ક્ષિપ્રા નદીમાં સ્નાન કરી મંદિરના અંદર પેશી મહાકાલના દર્શન કર્યા. અને વિશ્રામ સારૂ કેટલાક શિષ્યોસાથે એ મોટા મંદિરના એક પડખામાં તે બેહા. ત્યાં હાજર રહેલા માણસોએ શંકરનો વિશ્વખ્યાત મહિમા પહેલાંથી સાંભળ્યો હતો.તેથી તેઓ જુદી જુદી જાતના મધુર વચનોથી શંકરની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. શંકરે થોડોક કાળ વિશ્રામ કરી. પદ્મપાદને બોલાવી કહ્યું " વત્સ પદ્મપાદ ! આ નગરીમાં ભાસ્કર પંડિત રહે છે તે પંડિત કુલનું ભૂષણ છે. અને અત્યંત મેધાવી તેણે વેદની વિવિધ વ્યાખ્યા કરી છે, તેણે વિવાદાર્થી પંડિતો ને શાસ્ત્રવાદમાં પરાસ્ત કર્યા છે. પંડિતાઇથી તેનો યશ દિગંત વ્યાપી છે. તું તેની પાસે જઇ મારા આગમનના ખબર આપી આવ ! સનંદન શંકરની આજ્ઞા પ્રમાણે ભટ્ટ ભાસ્કર પાસે જઇ બોલ્યો. " પંડિતવર ! તમને ખબર તો હશે જે શંકર નામે યતિરાજ આંહી આવેલ છે, તેની કીર્તિ કલાપ ચારે દિશામાં વ્યાપ્ત છે તેણે અદ્વૈતમતના વિરોધી પંડિતોનો અહંકાર તોડી નાંખ્યો છે અને વેદાંતવિદ્વેષી પંડિતોએ બલ પૂર્વક વેદાંતમત વિરૂધ્ધે જે સઘળા સૂત્ર વ્યાખ્યા કરી છે, તેનું તેણે સહેલાઇથી નિરાકરણ કર્યું છે, તેણે વેદના મસ્તક રૂપ ઉપનિષદોની વ્યાખ્યા કરી, એક માત્ર પરબ્રહ્મ વિષયે તેઓનું તાત્પર્ય છે એમ બતાવી આપ્યું છે, અમારા એવા એ ગુરૂદેવે મને તમારી પાસે મોકલ્યો છે તમે મહા પંડિત છો તમે અદ્વૈત મતની આલોના કરી, પોતાનો મત છોડી અમારો મત ગ્રહણ કરો.!

---

૧ ઉજ્જયિનીજેને હાલઉજ્જન કહે છે પૂર્વ કાળે આંહી મહારાજ વિક્રમાદિત્યની રાજધાની હતી અને નવરત્નની સભા હતી એ ક્ષિપ્રા નદીના તીરે છે. આંહી મહાકાલનું દેવાલય પ્રસિધ્ધછે એઇંદોર શહેરથી બહુ દુર નથી હાલ હોલકરના તાબામાં તે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

નહિ તો અમારા તર્કરૂપ વજ્રના ભયંકર આઘાતથી તમારા પક્ષની રક્ષા કરો ! ભટ્ટ ભાસ્કર! પદ્મપાદના અવજ્ઞા પૂર્ણ વાકયો સાંભળી થોડોક કોપાવિષ્ટ થઇ બોલ્યો, " અરે યતિવર ! તારો ગુરૂ મારા સામર્થ્યનો વાકીફગાર નહિ હોય, જો તે વાકેફગાર હત તો મારી સાથે તર્ક યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થવાનું તે કહેવરાવત નહિ. મારા વાકય કૌશલથી કણાદ અને કપિલનાં સઘળાં વાકય તેજોહીન થાય છે, તો તારા ગુરૂની પંડિતાઇ મારી શા હીસાબમાં ? ભટ્ટ ભાસ્કરનાં ગર્વિત વાકયો સાંભળી ફરીથી પદ્મપાદે કહ્યું મહાશય ! તમે જે બોલો છો તે સાચું ત્યારે એ પણ તમારે નિશ્ચય જાણી લેવું કે જે અસ્ત્ર પર્વતનું વિદારણ કરે તે અસ્ત્ર કોઇ દિવસ વજ્રમણિને ભેદી શકે નહિ. હાલ હું તમારી સાથે વૃથા વાકયો બોલી મારો અમુલ્ય સમય કહાડવા માગતો નથી. સંક્ષેપમાં કહું છું કે મારા ગુરૂ પાસે આવવાથીજ તમને સઘળી ખબર પડશે ! એમ બોલી પદ્મપાદ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. ભટ્ટ ભાસ્કર પણ ઉતાવળથી શંકરની પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યાર પછી શંકર અને ભટ્ટ ભાસ્કર વચ્ચે શાસ્ત્રવાદના તર્કવિતર્ક ચાલ્યા. બંન્નેના વાકય વિન્યાસમાં નિપુણતા જોઈ ત્યાં હાજર રહેલા પંડિતો વિસ્મય પામ્યા. એ બન્નેમાં વધારે પંડિત કોણ છે. એવો નિશ્ચય પહેલાં કોઇ કરી શકયું નહિ. છેવટે શંકરે કરેલ અભિનવ અને સુતિક્ષણ યુકિતઓથી ભટ્ટ ભાસ્કર સહસા સ્તંભિત થયો. ત્યાર પછી અખંડનીય યુક્તિદ્વારા તે અદ્વૈત મતનું ખંડન કરવા પ્રવૃત્ત થયો, લાંબા સમય સુધી બન્નેનો વાદ વિવાદ ચાલ્યો. છેવટે ભાષ્યકાર શંકરે સુધીવર ભટ્ટ ભાસ્કરને શાસ્ત્ર ચર્ચામાં હરાવી દીધો. ત્યારપછી શંકરે. અવંતી પ્રદેશના સઘળા પંડિતોને શાસ્ત્રવાદમાં પરાસ્ત કરીને તે પ્રદેશમાં અદ્વૈત મતની સ્થાપના કરી. એ પ્રદેશના સઘળા પંડિતો વિનયથી નમ્ર મસ્તકે શંકરના શરણાપન્ન થયા.

ત્યાર પછી શંકર, શિષ્યો અને અનુચરો સાથે ઉજ્જયિની નગરી છોડી પગપાળા જતાં જતાં કેટલાક સમય પછી બાહલીક[1] દેશમાં આવ્યા. તે ઠેકાણે કોઇએક નગરમાં રહી શિષ્ય લોકોને સૂત્રભાષ્યનો ઉપદેશ આપતા હતા. તે વખતે "શંકર એ પ્રદેશમાં અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કરવા આવેલ છે"

[1] બાહલીક અત્યંત પુરાતન પ્રદેશ છે તેને બલખ કહે છે વેદમાં પણ બાહલીક દેશનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે તે ગાંધાર [વર્તમાન કંદહાર) દેશની ઉત્તર પશ્ચિમ અફઘાનીસ્તાનનો અંતર્ગત છે શંકરના જીવિતકાળમાં તે સ્થળે મહામદીય ધર્મ નહોતો તે સમયે એ સઘળા દેશોમાં હીંદુનીજ વસતી હતી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

એવા સમાચાર ચારે તરફ ફેલાયાથી અર્હત્ મતાવલંબીઓ અત્યંત અસહિષ્ણુ થઇ પડ્યા. તેઓ અનેક એકઠા થઇ શંકરની પાસે આવી તેની સાથે વાદ વિવાદ કરવા લાગ્યા. તેઓ પ્રથમ જૈનમતની સવિસ્તાર વ્યાખ્યા કરી બોલ્યા " તમે મોક્ષ સાધનના ઉપાય સ્વરૂપ, જીવ, અજીવ, આસ્રવ, આશ્રય, સંવર, નિર્જરા અને બંધ એવા સાત પદાર્થનો સ્વીકાર કરતા કેમ નથી, એ પદાર્થના રહસ્યનો માહેતગાર નથી તેના પક્ષમાં કોઇ દિવસ મુક્તિની સંભાવના નથી " શંકરે તે સાંભળી થોડું હાસ્ય કરી તેઓના ધર્મમત ઉપર દોષારોપ કર્યો. બંને પક્ષમાં ભારે તર્ક વિતર્ક આવ્યા. ઘણો વખત વાદ વિવાદ ચાલતાં આર્હતનો સપ્તભંગી ન્યાય અથવા સ્યાદ્વાદ ખંડિત થયો; અને તેમ થવાથી તેઓ પરાજીત થયા. શંકરે, તેઓની સાથે વિવાદકાળે અત્યંત શિષ્ટ ભાષાનું અને અત્યંત શિષ્ટ નીતિનું અવલંબન કર્યું હતું. તેઓના મનમાં વિરક્તિ પેદા થાય એવાં કોઇ વાક્ય શંકરે વાપર્યાં નહોતાં ત્યારપછી બાધ્યમિક સંપ્રદાયના બૌદ્ધ પંડિતો આવી તેની સાથે વિવાદમાં પ્રવૃત્ત થયા. પણ શંકરે પ્રદીપ્ત પ્રતિભાના બળે તેઓનો પરાજય કર્યો, એવી રીતે આર્હત અને બૌદ્ધનો ગર્વ ચૂર્ણ કરી શંકર બાહલીક દેશનો પરિત્યાગ કરતાં કરતાં પવિત્ર નૈમિષારણ્યમાં[1] આવ્યા. એ ક્ષેત્ર અત્યંત પ્રસિદ્ધ અને પવિત્ર છે. એ સ્થળે તે સમયે અનેક વિદ્વાનો અને સાધુઓ વસતા હતા. શંકર પ્રથમ ગોમતીમાં સ્નાન કરી શિષ્ય લોકો સાથે એક ઠેકાણે રહેવા લાગ્યા. શંકરના આગમનની વાર્તા પ્રચારિત થઇ, અનેક દાર્શનિક પંડિતો શંકરની પાસે આવ્યા. ક્રમે ક્રમે શંકરની સાથે તેઓનો વિવાદ થયો. છેવટે ત્યાંના સઘળા પંડિતો શંકરની પાસે શાસ્ત્રવાદમાં પરાજય પામી શંકરના મતમાં આવ્યા. શંકર, નૈમિષારણ્યમાં[1] અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કરી શિષ્યો સાથે પ્રાગ્જ્યોતિષ[2] દેશમાં આવ્યા, તેઓ ભમતા ભમતા થોડા સમયમાં કામરૂપ[3] દેશમાં આવી પહોંચ્યા. તે ઠેકાણે અભિનવગુપ્ત નામનો એક પંડિત વસતો હતો તેણે બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર "શાક્તભાષ્ય" બનાવ્યું હતું. તેની સાથે પ્રથમ શંકરનો વિવાદ ચાલ્યો. કેટલાક દિવસ પછી શંકરે અભિ-

[1] નિમિષારણ્ય અતિ પ્રાચીન પુણ્યસ્થાનછે આંહી કાળનો પ્રવેશ કરવાનો અધિકાર નથી ઋષિઓનાં બોલવાથી આવી જ્ઞાની મુનિએ એ સ્થાને મહાભારતનો પાઠ કર્યો હતો. તે અયોધ્યા પ્રદેશની અંદર ગોમતી તીરે આવેલ છે.

[2] પ્રાગ્જ્યોતિષ નામ આસામ કે કામરૂપનુ નામ કામરૂપદેશ તે મહાતીર્થ બ્રહ્મપુત્ર નદના તીર આવેલ છે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

નવગુપ્તને હરાવ્યો. એ દારૂણ પરાજયથી અભિનવગુપ્તના મનમાં અતિશય ખેદ ઉત્પન્ન થયો. તેણે મનમાં વિચાર્યું કે " જો કે શારદ્ર વિવાદનાં હું આ યતિથી પરાજય પામ્યો છું તોપણ દૈવકાર્યદ્વારા તેનું મરણ કરી માનસિક કલેશ દૂર કરૂં. " તેણે સઘળાના દ્વારા શાક્ત ભાષ્ય છોડી દઇ શંકરની પાસે શિષ્યની જેમ આચરણ કરવા લાગ્યો.

એમ કહેવાય છે કે એક દિવસ, અભિનવગુપ્તે[1] શંકરને લક્ષ્ય કરી મંત્ર પ્રયોગ કર્યો, તેની અભિચાર[2] ક્રિયા સંપૂર્ણ થઈ ત્યારે શંકરને દારૂણ ભગંદર રોગ પેદા થયો. એ ભગંદરમાંથી અનવરત પ્રબળ વેગે લોહી નીરસવાથી લોહીના પ્રવાહે શંકરના વસ્ત્ર ભીંજાઇ જતાં હતાં. ગુરૂનો અનુરક્ત શિષ્ય તોટકાચાર્ય કાંઇ પણ કંટાળો ન લાવતાં તે લોહીવાળાં પરિત્યક્ત ગુરૂનાં વસ્ત્ર પ્રત્યહ પ્રક્ષાલન કરી મોટા પ્રયત્નથી ગુરૂની પરિચર્યા કરતો હતો. પ્રતિદિન એ ઉત્કટવ્યાધિ વધતો જોઈ શિષ્યો ભય પામી ગુરૂ શંકરને કહેવા લાગ્યા " પ્રભો ! આપ આ દારૂણ વ્યાધિની ઉપેક્ષા કરો. જો શત્રૂનું દમન ન કરાય તો તે ક્રમે ક્રમે વધતો જઇ હરકત કરીદે. આ રોગના સંબંધે આપે એવુંજ જાણવું, આપ જો આ રોગની જલ્દીથી આરામની વ્યવસ્થા નહિ કરો તો જલદીજ એ ભયંકર રોગ આપના શરીરનો ક્ષય કરી દેશે. આપને આપના શરીરની કાંઇજ મમતા નથી. આપ એ વ્યાધિને કાંઇ ગણકારતા નથી. તોપણ આપનું આવું દારૂણ દુખ જોઇ અમને અસહ્ય કલેશ પેદા થાય છે. એથી ચિકિત્સા શાસ્ત્રમાં નિપુણ અને ઔષધ પ્રયોગમાં કાબીલ વૈદ્યની દવા કરવી જોઇએ. " શંકર શિષ્યોની એ વાત સાંભળી બોલ્યા " પ્રિય શિષ્યો ! તમે હાલ મારી કેટલીક વાત સાંભળો ! જન્માંતરીન પાપનાં પરિપાકનું નામ વ્યાધી—ભોગદ્વારાએ એ વ્યાધિનો ક્ષય થાય છે. તેનો ભોગ ન થાય તો પાછો જન્માંતરે એ વ્યાધ ઉત્પન્ન થાય છે. જગતમાં વ્યાધ બે પ્રકારના છે. એક વ્યાધિ કર્મકૃત્ત અને બીજો વ્યાધિ ધાતુકૃત્ત, કર્મ ક્ષય થાય ત્યારેજ કર્મજન્ય વ્યાધિનો ક્ષય થાય છે, અને બાકીનો બીજો ધાતુકૃતવ્યાધ ચિકિત્સાદ્વારા નાશ પામે છે. જે રોગ મને પેદા થયો છે તે રોગ કર્મના ક્ષય ઉપર ખુદ પોતેજ ક્ષય પામશે. એથી હવે તેની ચિકિત્સા કરવી દુરસ્ત નથી. ગુરૂની વાત સાંભળી શિષ્યોએ કહ્યું " ગુરૂ ! આપ જે

---

૧ અભિનવગુપ્ત નામના અનેક વિદ્વાનો થયા છે તે વિદ્વાનોમાં એ અભિનવગુપ્ત આભિચારિક શાક્ત હતો, તે જાતિનો બ્રાહ્મણ હતો ૨ મારણ, મોહન, ઉચ્ચાટન, વશીકર, વીગેરે તાંત્રિક કર્મનું નામઅભિચાર છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

બોલો છો તે યથાર્થ સત્ય છે તોપણ આપની રોગ મુક્તિ સારૂ યત્ન કરવો આવશ્યકતા ભરેલો છે. જેથી આપનું શરીર નિરાપદ રહે એજ અમારૂં વાંછનીય છે.

જલ જંતુ જેમ જલ વિના પોતાનું જીવન ધારણ કરી શકતું નથી તેમ અમે આપના વિના અમારૂં જીવન ધારણ કરી શકીશું નહિ. સાધુ લોકો પરોપકારના નિમિતે શરીર ધારણ કરી લોકોનો અશેષ ઉપકાર કરે છે. માટે આપના દેહની રક્ષા થાશે તો જગતનો અશેષ ઉપકાર થાશે. માટે કૃપા કરી આપ આપના દેહની રક્ષા સારૂ યત્નશીળ બનો! એમ કહી ગુરૂની અનુમતિ લઇ શિષ્યો વૈદ્યને શોધવા બહાર નીકળ્યા. તેઓ વિચારવા લાગ્યા કે ધનાર્થી કવિઓ અને વૈદ્યો ઘણું કરી રાજાના આશ્રયમાં હોય છે, એટલે કોઇ રાજભવનમાં જઇ સારા વૈદ્યનો શોધ કરવો ઉચિત છે. એમ વિચારી તેઓએ એક રાજધાનીમાં જઇ કેટલાક વૈદ્યોની મુલાકાત લઇ તેઓને અભિપ્રાય જણાવ્યો. વૈદ્યો તેઓની સાથે આવી શંકરની રોગમુકિત સારૂ જુદા જુદા ઔષધોપચાર થી ઇલાજ કરવા લાગ્યા. પણ ઔષધોપચારનો એક પણ ઇલાજ ફલદાયક થયો નહિ વૈદ્યોનો સઘળો પ્રયાસ વ્યર્થ ગયો, અને ક્રમે ક્રમે રોગ વધવા લાગ્યો. વૈદ્યો, શંકરના શરીરની અવસ્થા જોઇ અત્યંત શોકાતુર થયા. ત્યારે શંકરે વૈદ્ય લોકોને કહ્યું "હે ચિકિત્સો! તમે સહુ પોત પોતાના ઘેર જાઓ. મારા રોગનું ઉપશમન કરવા તમે આવ્યા, તેમાં ઘણા દિવસો નીકળી ગયા. તમારા સગા કુટુંબીઓ તમારી રાહ જોઇ બેઠા હશે. વળી હવે તમારે જવામાં અધિક વિલંબ થાશે તો તમે જે રાજાના આશ્રિત છો તે રાજા તમારા ઉપર ક્રુદ્ધ થાશે અને તમારી વૃત્તિ તે બંધ કરી દેશે શાથી કે રાજાઓનું શાસન બીલકુલ અલંઘનીય છે તમારી જગોએ બીજાને નીમી તે રાજા પોતાનું કામ લેશે એમ માલમ પડે છે. જે દેશમાં વૈદ્ય ન હોય તે દેશમાં રોગની પીડાનું પ્રાબલ્ય હોય છે અને તે દેશમાં રોગાક્રાંત લોકોની સંખ્યા પણ અધિક હોય છે. જે સઘળા રોગીઓ તમારી ચિકિત્સાના આધીન હશે તે સઘળા રોગીઓ આપના વિના અત્યંત દુઃખ ભોગવતા હશે અને જેમ બપૈયા મેઘની વાટ જોઇ રહે છે તેમ તે દરદીઓ આપની વાટ જોઇ બેઠા હશે. મનુષ્યોનો પ્રથમ પિતા થકી જન્મ થાય છે. પણ જનમેલા માણસની દેહરક્ષાનો ભાર વૈદ્યના હાથમાં હોય છે વૈદ્ય લોકો સામાન્ય માણસ નથી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પણ મનુષ્ય દેહધારી સાક્ષાત્ વિષ્ણુ છે. એથી હવે તમે જવામાં વિલંબ કરો નહિ જલદી જાઓ. વૈદ્ય લોકો શંકરના સુલલિત વચનો સાંભળી બોલવા લાગ્યા. "પ્રભુ! આપ જે બોલો છો તે સંપૂર્ણ સત્ય છે પણ આ સ્થળેથી ખસી જવાનું અમારૂં મન થાતું નથી. શાથી કે સુબોધ આ સામી, સ્વર્ગને છોડી પૃથ્વી ઉપર જવાનું મન કરેજ નહિ." ત્યાર પછી શંકરના અત્યંત આગ્રહથી વૈદ્ય લોકોને તે સ્થળેથી પોતાના નિવાસમાં જવાની ફરજ પડી. વૈદ્ય લોકો શંકરની પાસેથી ગયા. શંકરના રોગની પીડા વધતી ગઇ, શંકરને શરીર મમતાનો પ્રથમથી ત્યાગ હતો તેથી શંકર ધૈર્ય સાથે પીડા સહન કરવા લાગ્યા.

એક દિવસ. બે વૈદ્યો શંકરની પાસે આવી બોલ્યા—"યતિવર! કોઇ દુષ્ટ લોકે તમારા શરીરમાં આ રોગનું ઉત્પાદન કર્યું છે એટલે ચિકિત્સાદ્વારા ઇલાજ વડે તેના આરામની કુ ભાવના નથી" એ વાત બોલી તે વૈદ્યો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. વૈદ્યોની એ વાત સાંભળી પદ્મપાદ અગ્નિની જેમ ક્રોધથી પ્રજ્વલિત થયો. તેણે કહ્યું અમારા ગુરૂ દુષ્મન ઉપર દયાવાન છે તોપણ નીચ દુશમનોની આટલીબધી સ્પર્ધા છેકે તેઓ ગુરૂના અનીષ્ટ સારૂ કાયમ પ્રયત્ન કર્યા કરે છે જેથી આ ગુરૂના દેહમાં રોગ પેદા થયો છે. હવે મારે એ નીચાશય દુશમનને યમાલયે મોકલવો છે. એ વાત કરી પદ્મપાદે શત્રુના નિપાત સારૂ મંત્રનો જપ કરવાનો આરંભ કર્યો. શંકરે તેમ કરવામાં વાર વાર નિષેધ કર્યો, પણ પદ્મપાદે તેના ઉપર કાંઇ ધ્યાન આપ્યું નહિ. તે સમયે શંકર, રોગ યંત્રણાથી અધીર હતા, લાચલાજ થઇ કાંઇ કરી શકે તેમ નહોતા. શિષ્યના વ્યવહારથી મનમાં વ્યથા પામી સમય કહાડવા લાગ્યા. કેટલાક દિવસ મંત્ર જપ કર્યાથી એ દારૂણ રોગે અભિનવ ગુપ્તના શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો અને એ ખલ,એવા ભયંકર રોગની પીડા સહન ન કરતાં જલદીથી મૃત્યુ મુખે પડયો.

એક દિવસ; સાયંકાલે શંકરે, બ્રહ્મ પુત્રનદની રેતાળ ભૂમિ ઉપર બેસી બ્રહ્મોપાસના કરી. તે સમયથી તેની તે રોગયંત્રણા તેના દેહથી દૂર થઇ ગઇ. ત્યાર પછી એ દેશના અનેક લોકોએ શંકરનું શિષ્યત્વ ગ્રહણ કર્યું. કેટલાક દિવસ પછી કામરૂપ દેશનો પરિત્યાગ કરી શંકરે શિષ્યો સાથે પગપાળા મિથિલામાં [1] આવ્યા. મૈથિલ નૈયાયિક લોકોએ વિવિધ

[1] ત્રિહૂત રાજ્ય પૂર્વ કાલે મિથિલા નામે કહેવાતું હતું વર્તમાન દરભંગા સીતામઢી, મધુબની, મુજફરપુર, ચંપારન, બેતીયા વગેરે એ રાજ્યની અંદર છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વિધાને શંકરની પૂજા કરી અને શંકર ત્યાંથી અંગદેશમાં[૧] ગયા. એ દેશમાં શંકરે પોતાનો અદ્વૈતમત પ્રચારિત કર્યો. ત્યાંથી તે બંગદેશ તરફ જવા લાગ્યા. તે સમયે બંગદેશમાં બૌદ્ધ ધર્મનું અત્યંત પ્રાબલ્ય હતું. દરેક ગામે અને દરેક નગરે બૌદ્ધ વિહાર અને બૌદ્ધ મઠ સ્થાપિત હતા. શંકર, એ દેશમાં કેટલાક દિવસ રહી અદ્વૈતમતની ધ્વજા પતાકા ઉડાડી ભાગીરથી પ્રવાહ પૂરિત ગૌડ દેશમાં આવી પહોંચ્યા. એ પ્રદેશમાં ધર્મગુપ્ત[૨] નામનો એક બૌદ્ધ દાર્શનિક રહેતો હતો. તેની પ્રતિભા અને પંડિતતા સઘળે પ્રસિદ્ધ હતી. એ બૌદ્ધ પંડિતની સાથે શંકરનો શાસ્ત્રીય વિવાદ થયો. કેટલાક દિવસ તર્ક વિતર્ક ચાલ્યા પછી ધર્મ ગુપ્ત પરાજય પામ્યો. એવી રીતે શંકર જુદા જુદા પ્રદેશમાં જઈ તે સઘળા દેશમાં અદ્વૈતવિદ્યાનું સમુજ્જવલ અજવાળું ફેલાવી એક દિવસ શિષ્યો સાથે ભાગીરથીના તટે બેઠા હતા, સુશીતલ સમીરણ મૃદુ મૃદુ પ્રવાહિત થઇ શંકરની સેવા કરતો હતો, શિષ્ય લોકો ગુરૂને પ્રશ્ન કરતા હતા શંકર યુક્તિ પૂર્ણ સુમધુર વાક્યે એ સઘળા પ્રશ્નોની મીમાંસા કરી તેઓનો સંશય દૂર કરતા હતા. એટલામાં એક વૃદ્ધયતિ તેઓની પાસે આવ્યો તેનું ગાત્રચર્મ લાલ હતું, તેના કેશ પલિત અને શુભ્રવર્ણના હતા. તેના ડાબા હાથમાં કમંડળહતું તેના જમણા હાથમાં દ્રાક્ષ માલા હતી, તેની મુખશ્રી અને પ્રસન્ન દૃષ્ટિ જોઇ માલુમ પડયું કે તે વિશ્વ પ્રેમે જગતને પવિત્ર કરતો કરતો આવેલ છે. શંકરે એ યતિને આવેલો જોઇ અભ્યુત્થાનાદિદ્વારા તેના ઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા દેખાડી. અને વીનયથી નમ્ર વચને, તેની પાસે બેસી તેનું સ્વાગત પુછ્યું. તે યતિ બોલવા લાગ્યો " શંકર ! તમે તત્વજ્ઞાની આશ્રમીઓની પ્રિયવિધા જાણો છો ? જેઓ, ભક્તિ યુકત છે, જેઓ વૈષયિક પદાર્થ ઉપર સંપૂર્ણ વીત સ્પૃહ છે. જેઓએ અંતરિંદ્રિય વશીભૂત કરીછે, બાહ્યેંદ્રિય ઉપર સંપૂર્ણ જય કર્યો છે. જેઓ એકાંત શ્રદ્ધાશીલ અને તત્વજ્ઞાન સારૂ સારા અભિલાષી છે એવા સઘળા શિષ્યો તમારી સેવામાં સર્વદા નિયુકત છે ? તમે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર્ય વિગેરે કાયમના દુશ્મનોનો નિપાત કર્યો છે ? શાંતિ. ઉપરતિ, તિતિક્ષા વીગેરે સઘળા

[૧] હાલનો ભાગલપુર મુગેર વીગેરે પ્રદેશ [૨] ધર્મ ગુપ્ત એક પ્રધાન બૌધ્ધ ગ્રંથોમાં તેના નામને ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે, દરશન શાસ્ત્ર સંબધે તેણે એક સ્વતંત્ર મત પ્રચાર કર્યો છે, ટીબેટની ભાષામાં અનુવાદ થયેલા બૌધ્ધ ગ્રંથોમાં તેના નામનો ઉલ્લેખ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સદ્‌ગુણો તમારામાં શોભિત થઇ તમને તમારા આશ્રયમાં સુદૃઢમા રાખે છે ? ખરા તમે યમ,નિયમ, આસન. પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન,ધારણા સમાધિ એવા અષ્ટાંગ યોગની સાધના કરી શકો છો ? તમારૂં ચિત, એક માત્ર ચૈતન્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં લીન થયું છે ? શંકરે કહ્યું " મહારાજ આપની કૃપાથી એ સઘળાથી હું સંપન્ન છું, પછી પાછું એ વૃદ્ધ યતિએ શંકરને કહ્યું ' વત્સ શંકર ! તમારા વેદાંત ભાષ્યનો મહિમા સર્વત્ર પ્રચારિત હોવાથી તમારી સાથે મુલાકાત લેવાની વાસનાએ મારૂં હૃદય ભરાઇ ગયું હતું. તે માટેજ આજ તમારી પાંસે હું આવ્યો છું હવે તમે તમારા રચેલા ગ્રંથનો કેટલોક ભાગ મને સંભળાવો ! તેમ થવાથી હું અત્યંત પ્રસન્ન થઇશ. શંકરે યતિના વચન સાંભળી માંડકય ઉપનિષદના ભાષ્યનો કેટલોક ભાગ યતિને સંભળાવ્યો. એ ભાષ્યમાં સ્થાને સ્થાને તેમના પરમગુરૂ ગૌડપાદની કારિકાઓ કેટલીકદૂષિત થઇ હતી. વૃદ્ધ યતિ,શંકરની અસાધારણ પ્રતિભા, ચારિત્રનું માધુર્ય અને બ્રહ્મનિષ્ઠા જોઇ અત્યંત હર્ષ પામ્યો. અને વિદાય થતી વખતે તે બોલ્યો ! " વત્સ ! વધારે હું શું બોલું ? તમારી ચિત્તવૃતિ સર્વદા સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મમાં લીન હો ! એટલુંજ.

एकादश अध्याय.

કાશ્મીર જનપદમાં ગમન.

એક દિવસ શંકર પ્રાતઃકાળે શિષ્યોની સાથે ભગીરથીના પવિત્ર જલમાં સ્નાન કરી બ્રહ્મચિંતામાં નિમગ્ન થયા. એટલા સમયમાં તે સ્થાને કેટલાક તીર્થ યાત્રીઓ એકઠાથઇ બોલવા લાગ્યા "પૃથ્વીના અંદર જંબુદ્વીપ પ્રધાન છે. તે જંબુદ્વીપમાં ભારત વર્ષ શ્રેષ્ટ છે. ભારત વર્ષમાં વળી કાશ્મીર પ્રદેશ રમ્ય અને ઉત્કૃષ્ટછે. એપવિત્ર પ્રદેશમાં વાકયની અધિષ્ટાત્રી [1]દેવીશારદા

[1] કાશ્મીર પ્રદેશ વૈદિક કાલથી ભાષા શિક્ષાનું સ્થાન હોઇ પ્રસિદ્ધ છે એવિષયમાં શાંખ્યાયન બ્રાહ્મણમાં કેટલીક શ્રુતિઓ જોવામાં આવે છે જેમ કપથ્યા સ્વસ્તિરુદીચી દિશાં પ્રાજાનાત વાંગ્વૈ પથ્યા સ્વસ્તિઃ તસ્માદુચીં દિશં પ્રજ્ઞાતન. રાયાગુદ્યતે ઉદંચે શવયાંતિ વાચં શિક્ષિતું યેવા તત આગલં તિતસ્યવા શુશ્રુષંતે ઇતિ સ્માહ યેષાહિ વાચોદિક્‌પ્રજ્ઞાતા "

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વાસ કરે છે.” એ સઘળાં વચનો સાંભળી, કાશ્મીરને જોવા સારૂ શંકરના હૃદયમાં વાંસના ઉત્પન્ન થઇ. તેણે શિષ્ય લોકો સાથે પગપાળા કાશ્મીર તરફ કુચ કરી. જતી વખતે માર્ગમાં જુદા જુદા પ્રદેશો, અસંખ્ય પર્વત માલ, અપૂર્વના નદીઓ તેમના જોવામાં આવી. તે સઘળાનું અતિક્રમણ કરી ઘણા દિવસે શંકર કાશ્મીર જનપદમાં આવી પહોંચ્યાં. કાશ્મીરમાં, શારદા દેવીના ગૃહમાં સર્વજ્ઞપીઠ વિરાજમાન છે. સર્વજ્ઞ શિવાય કોઇપણ બીજો એ ગૃહમાં પેસી શકે તેમ નહોતું. દેવીના ગૃહની ચારે તરફ ચાર મંડપ છે,પ્રાચ્ય પંડિતો પૂર્વદ્વાર ઉઘાડી પુર્વ દિશાના મંડપમાં અવસ્થાન કરે છે. પ્રતીચ્ય પંડિતો પશ્ચિમદ્વાર ઉઘાડી પશ્ચિમના મહમાં વિરાજે છે.

ઉદીચ્ય પંડિતો ઉત્તર દ્વાર ઉંઘાડી ઉત્તર દિશાના મંડપમાં વિદ્યમાન છે. પણ દાક્ષિણાત્ય પંડિતોમાં એવો કોઇ પંડિત ઉત્પન્ન થયો નથી જે દેવીનું દક્ષિણ દ્વાર ઉઘાડી દક્ષિણ મંડપ ઉપર બેસે[૧] તેથી દેવીનું દક્ષિણ દિશાનું દ્વાર રૂદ્ધ છે. શંકર, એ વાત સાંભળી અત્યંત કુતુહલવાળા થયા, અને એ જનરવ વિફળ કરી દેવા સારૂ શિષ્યો સાથે દક્ષિણ દ્વાર પાસે આવી ઉંભા. ત્યાર પછી દ્વાર ઉઘાડી. જ્યારે ઘરની અંદર પેસવા તૈયાર થયા, ત્યારે વાદી લોકોએ સંભ્રમ સાથે નિવારણ કર્યું. તેઓ બોલવા લાગ્યા “હે યતિવર ! તમે પરીક્ષા આપી દેવીના ગૃહમાં પેસો, જ્યાંસુધી વિચારમાં તમારી સર્વજ્ઞતા પ્રમાણિત અને સાબીત નહિ થશે ત્યાંસુધી તમે, દેવીના ગૃહમાં પેસી શકશો નહિ.” એ સાંભળી શંકર, પરીક્ષા આપવા તૈયાર થયા. તે સમયે કણાદ મતાવલંબી એક પંડિત બોલવા લાગ્યો. “ અમારા મતમાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય વિશેષ અને સમવાય એવા છો પદાર્થ છે, એ પરમાણું જ્યારે પરસ્પર સંયુક્ત થાય, ત્યારે તેમાંથી સૂક્ષ્મ દ્વયણુક પેદા થાય છે, દ્વયણુક પદાર્થમાં જે અણુત્વ છે તેની કોનાથી ઉત્પતિ થાય છે તે બોલો ?”

શંકર એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં બોલ્યા. “ એ પરમાણુમાં જે દ્વિત્વ સંખ્યા છે. એજ દ્વયણુકાશ્રિત પરમાણુનું કારણ ” શંકરનો સંક્ષિપ્ત ઉત્તર સાંભળી કણાદ મતાવલંબી બોલવામા વિરામ પામ્યો. ત્યાર પછી એક નૈયાયિક ગર્વિત ભાવે આવી બોલવા લાગ્યો “ યતિવર ! કણાદ મત કરતાં, ગૌતમના મતમાં મુક્તિનું શું વિશેષત્વ છે? જો તમે અમારા એ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકશો તો તમારી સર્વ શાસ્ત્રમાં અભિજ્ઞતા પ્રમાણિત થશે; ” નહિતો માત્ર તમે તમારા શિષ્યો પાસેજ સર્વજ્ઞ કહેવાઓ છો એમ હું મનમાં લઇશ.” શંકર નૈયાયિકની વાત ઉપર જરા પણ વિરક્ત

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

થયા નહિ અને બોલવા લાગ્યા. દ્રવ્યની સાથે ગુણનો જે સંબંધ છે તે સંબંધનો અત્યંત નાશ થવાથી આકાશના જેવું જે થઇ રહેવું તેજ કણાદના મતમાં મુક્તિ છે અને દ્રવ્યની સાથે ગુણ સંબંધનો અત્યંત નાશ હોવાથી આકાશના જેવું જે થઇ રહેવું, તેજ થઇ રહેવું જ્ઞાન અને આનંદની સાથે મળી જાય ત્યારે ગૌતમની કરેલી યુક્તિ હોય છે. કણાદના મતમાં સાત પદાર્થ અને ગૌતમના મતમાં સોળ પદાર્થ કણાદના વૈશિષિક સૂત્રમાં દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય વિશેષ અને સમવાય એવા છ ભાવ પદાર્થ કહેલા છે. તોપણ અભાવ નામનો પદાર્થ પણ એ દર્શનકારના મતથી વિરૂદ્ધ નથી. અને ગૌતમના ન્યાય સૂત્રમાં પ્રમાણ, પ્રમેય, સંશય, પ્રયોજન, દૃષ્ટાંત, સિદ્ધાંત, અવયવ, તર્ક, નિર્ણય. વાદ, જલ્પ, વિતંડા, હેત્વાભાસ, છળ. જાતિ અને નિગ્રહસ્થાન એવા સોળ પદાર્થો કહેલા છે. એ સોળ પદાર્થનું તત્વ જાણવાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ગૌતમનું મત છે. વૈશેષિક મતમાં જેમ ઇશ્વર નિમિત કારણ છે. તેમ ન્યાય મતમાં ઇશ્વિર જગતનું નિમિત કારણ છે " નૈયાયિક, શંકરનો ઉત્તર સાંભળી અભિવાદન કરી ચાલ્યો ગયો. ત્યારપછી એક સાંખ્ય મતાવલંબી વિદ્વાન શંકરની પાસે આવી બોલ્યો " તમે સર્વજ્ઞતાનો બહુ અહંકાર રાખ્યો છે. હવે હું તમને એક પ્રશ્ન કરૂં છું તેના ઉપર ધ્યાન આપી ઉત્તર આપો. મૂળપ્રકૃતિ જ્યારે સ્વાધીન ભાવે વિદ્યમાન રહે ત્યારે તે જગતનું કારણ છે, અથવા કોઇ ચૈતન્ય પદાર્થથી અધિષ્ટિત થઇ જગતનું કારણ થાયછે ? મારી આ જીજ્ઞાસાનો ઉત્તર ન આપી શકો ત્યાંસુધી દેવીના મંદિરમાં તમે પેસી શકશો નહિ, શંકરે કહ્યું, " મૂળપ્રકૃતિ, સત્વ, રજ અને તમ એવા ત્રિગુણવાળી છે. અગર જો કે તે સ્વતંત્ર છે ખરી,તથાપિ બહુ રૂપ ભજના કરેછે. બહુરૂપ ત્રિગુણાત્મિકા પ્રકૃતિ જગતનું મૂળ કારણ છે. એજ કપિલનો મૂળ સિદ્ધાંતછે. પણ વેદાંતના મતમાં પ્રકૃતિ સ્વાધીન નથી તે તો ચૈતન્યને અધીનછે." શંકરનો જવાબ સાંભળી સાંખ્ય મતાવલંબી વિદ્વાન મુંગો થઇ ગયો. ત્યાર પછી બૌદ્ધ વિદ્વાનો શંકરની પાસે આવી બોલ્યા, " યતિવર ! તમે અમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી દેવીના મંદિરમાં ખુશીથી જાઓ. અમારો પ્રશ્ન એ છે કે " બે પ્રકારના જે બાહ્ય પદાર્થ છે, તેઓની વચ્ચે પરસ્પરનો તફાવત શો છે ? તમે વેદાંતિક છો તમારા મતની સાથે વિજ્ઞાનવાદીના મતનું પાર્થક્ય શું છે ? " શંકરે કહ્યું " બૌદ્ધોના અંદર જેઓ સૌત્રાંતિક મતાવલંબી છે, તેઓ કહેછે કે " સઘળો જ્ઞેય

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પદાર્થ અનુમાનદ્વારા બોધગમ્ય હોયછે." અને જેઓ વૈભાષિક છે તેઓકહેછે કે "સઘળા પદાર્થ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણદ્વારા બોધગમ્ય હોય છે." અને સૌતાંત્રિક વૈભાષિક એ ઉભય સંપ્રદાયવાળા બોલેછે કે "સઘળા પદાર્થ ક્ષણભંગુર" કયારેક જ્ઞાનનો વિષયભેદ હોય છે અને. કયારેક પણ જ્ઞેય પદાર્થનો વિષયભેદ હોય છે. અનુમાનગમ્ય અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણગમ્ય બન્નેમાં વિશેષ શું છે તે અનાયાસે જાણી શકાય છે. વિજ્ઞાનવાદીઓ વિજ્ઞાનનું ક્ષણિકત્વ અને બહુત્વ સ્વીકાર કરે છે, અને વેદાંત વાદીઓ એક નિત્યજ્ઞાન નો સ્વીકાર કરે છે. બૌદ્ધમતની સાથે વેદાંત મતનો એટલો પ્રભેદ છે." બૌદ્ધ લોકોના પ્રશ્નનો ઉત્તર સમાપ્ત થઇ ગયો કે તુરત દિગંબર મતાવલંબી એક જૈન આવી બોલ્યો "યતિ! તમને લોકો સર્વજ્ઞ કહે છે એટલે એ લો, જૈનમતમાં આસ્તિકાય, વીગેરે જે સઘળા પદાર્થો છે તેનો અર્થ શો છે? શંકરે કહ્યું 'અરે દિગંબર! સાંભળો! જૈનમતાવલંબી પંડિતો ના મતમાં જીવાસ્તિકાય. પુદ્ગલાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એવા પાંચ શબ્દદ્વારા જીવ વીગેરે પાંચ પદાર્થનું જ્ઞાન થે. જૈનમત સંબંધે તમારે હવે કાંઇ જીજ્ઞાસ્ય નથી! ત્યારે દિગંબર મતાવલંબી મુંગો થઇ રહ્યો. ત્યાર પછી જૈમિનિ મતાવલંબી એક અધ્વર મીમાંસક[1] એ સ્થાને આવી પહોંચ્યો, અને બોલ્યો, હે યતિવર! સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તમે દેવીના મંદિરમાં પ્રવેશ કરવા ઉત્સુક છો! મારા પ્રશ્નનો ઉત્તર ન દેશો ત્યાંસુધી તમે દેવીના ગૃહમાં પ્રવેશ કરી શકશો નહિ. તમે કહો જૈમિની મતમાં શબ્દ શું છે? તે દ્રવ્ય છે કે ગુણનો અંતર્ગત છે? શંકરે મીમાંસકનો પ્રશ્ન સાંભળી કહ્યું "જૈમિનિના સઘળા શબ્દ નિત્ય, વ્યાપક છે. કેવળ શ્રવણેંદ્રિયદ્વારા તેઓનો અનુભવ થાય છે સઘળા શબ્દનું રૂપ જે પ્રકારનું છે તે પણ નિત્ય છે અને શબ્દ દ્રવ્ય પદાર્થનો અંતર્ગત અને વ્યાપક છે.

શારદાપીઠે વાસ.

એવી રીતે શંકરે, સઘળા વાદીઓના પ્રશ્નના ઉત્તર આપ્યા. જેથી સઘળાએ શંકરનું સર્વજ્ઞપણું કબુલ કર્યું. અને તેઓએ જુદી જુદી જાતનાં

[1] જેઓ વેદના પ્રમાણદ્વારા યજ્ઞયાગનું અવશ્ય કર્તવ્ય નિર્ણય કરે છે તે યજ્ઞ મીમાંસક.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

મધુર વચનોથી શંકરનું ગુણ કીર્ત્તન કરી શંકરની વિશેષભાવે પૂજા કરી. શંકરે તેઓની એવી રીતની અર્ચનાથી નિરતિશય આનંદ મેળવ્યો. ત્યાંના પંડિતોએ દેવીના ગૃહનું દ્વાર ઉઘાડું કરી શંકરને પ્રવેશ કરવાનો માર્ગ આપ્યો. શંકર, પદ્મપાદનો હસ્ત પકડી દેવીના ભદ્રાસન ઉપર ચઢવા માટે અગ્રસર થયા. એટલામાં સહસા દૈવવાણી થઇ જે " શંકર યથાર્થ સર્વજ્ઞ છે, નહિ તો વિધાતાના અવતાર સ્વરૂપ મંડનમિશ્ર તેની પાસે પરાજીત કેમ થાય ? શંકર, નિષ્પાપ છે. તેણે પોતાના જીવનમાં કોઇ રીતનું પાપ કાર્ય કર્યું નથી. તેણે કામશાસ્ત્રના અનુશીલન કાળે, જે દેહાંતરનો આશ્રય લઈ કાર્ય કર્યું તેજ તેની ચિત્તશુદ્ધિનું એક જબરૂં પ્રમાણ છે. એટલેજ શંકરની દેવી પીઠ ઉપર ચઢવાની યોગ્યતા છે " એવી આકાશવાણી થઇ કે તુરત શંકર મોટા આનંદથી દેવીના પીઠ ઉપર ચઢયા. ચારે તરફથી આનંદધ્વની પેદા થયો, કાશ્મીર વાસીઓએ ખરા અંતઃકરણથી શંકરની અર્ચના કરી. શંકર અનંત શોભાના આધાર ભૂસ્વર્ગ કાશ્મીર દેશમાં રહી, શિષ્યલોકો સાથે કેટલોક કાળ અદ્વૈત મતનો પ્રચાર કરવા વતી થયા. શંકર શારદા પીઠ ઉપર ચડવાથી કણાદનાં વાકય નિસ્તેજ થઇ ગયાં. કપિલના વચનના ઉપર કોઇ પણ કર્ણપાત કરવા લાગ્યું નહિ. ગૌતમની યુકિતયો લુપ્ત પ્રાય થઇ ગઈ, અને યોગશાસ્ત્રના અનુગામી પાતંજલ મતવાળા આંધળા જેવા થઇ ગયા. ગુરૂ [1]પ્રભાકરના શિષ્યો ક્રમે ક્રમે ક્ષીણ થવા લાગ્યા. ભટ્ટ મતની પદ્ધતી ઉપર કોઇના આસ્થા રહી નહિ. ચારે તરફ શંકરના વિજય ગાન ગવાતા જોવામાં આવ્યા. એ રીતે જ્ઞાન વિજ્ઞાન વિભૂષિત કાશ્મીર પ્રદેશમાં શંકરનો મત ઊતમ રીતે પ્રચારિત થયો. શંકરે સુરેશ્વર વીગેરે કેટલાક શિષ્યોને શૃંગગિરિ વીગેરે આશ્રમની રક્ષાનો ભાર સોંપી તે ક્ષેત્રમાં તેઓને મોકલ્યા. મહારાજ સુધન્વાને ઉતમ રીતે પ્રજાપાલન કરવાની આજ્ઞા આપી વીદાય કર્યા. મહારાજ સુધન્વા અનુચર વર્ગ સાથે શંકરના ચરણ કમળે પ્રણિપાત કરી એ સ્થાનથી પોતાની રાજધાની અવંતી નગરીમાં પાછા આવ્યા.

---

૧ ગુરૂ પ્રભાકરના મતની બાબતમાં આપણે અગાઉ અનેકવાર કહી ગયા છીએ તેનો મત ગુરૂ મત કેમ કહેવાણો તે સંબંધે એક કિંવદંતી ચાલે છે. પ્રભાકર દક્ષિણ પ્રદેશનો એક વિખ્યાત મીમાંસક તે બાલ્યકાળમાં શબ્દ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરી, વ્યુત્પન્ન થયો હતો. ત્યારપછી એક ધાન મીમાંસક

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કૈલાસ પર્વતે મોક્ષ લાભ.

ત્યારપછી શંકર, બીજા કેટલાક શિષ્યો સાથે કાશ્મીર છોડી ફરતાં ફરતાં પાછા બદરિકાશ્રમમાં આવી પહોંચ્યા. પુર્વે એ ક્ષેત્રમાં જે પંડિતોનો તેમણે પરાજય કર્યોહતો તેઓને તેમણે બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ દીધો, બદરીવનના પુણ્યતીર્થમાં, તે સમયે પાતંજલ મતના પક્ષપાતી કેટલાએક યોગીઓ રહેતા હતા. શંકરે, ક્રમે ક્રમે તેઓને પોતાના મતના અનુરાગી કર્યા. અને તેઓની પાસે, પોતે રચેલા વેદાંત ભાષ્યની વ્યાખ્યા કરી. એવી રીતે કેટલોક સમય એ તીર્થમાં અતિવાહિત કરી, શિષ્યો સાથે પર્યટન કરતા સુપ્રસિદ્ધ

પાસે તેણે મીમાંસાક દર્શન ભણવાનો આરંભ કર્યો, એક દિવસ તેનો ગુરૂ શિષ્યોને તત્કાળ પ્રચલિત એક મીમાંસક ગ્રંથ ભણાવતો હતો. એ ગ્રંથમાં **" अत्रतुनोक्तम " तत्रापिनोक्तं अतःपौनरुत्कय "** એવી રીતનો એક પાઠ બાહેર આવ્યો, અધ્યાપકે તેનો સંગત અર્થ કરવા અનેક ચેષ્ટા કરી પણ નિરર્થક થયું, તેનો અર્થ કરવાથી આવું થાય છે " આંહી પણ કહ્યું નહિ ત્યાં પણ કહ્યું નહિ. એટલે પૈાનરૂકત્ય થયું. " એવી રીતનો અર્થ બીલકુલ અસંગતશિષ્યોએ અને અધ્યાપકે તેના અર્થ માટે એકઠા મળી અનેક વિચાર કર્યા, પણ સંગત અર્થ મેળવી શકયા નહિ, ત્યારપછી અધ્યાપક દુઃખીત ચિતથી શાળાની બહાર આવ્યો અને એક નિર્જન સ્થાને બેશી વિચારવા લાગ્યો, પ્રભાકર પોતાની પ્રતિભાના બળે એક સંમત અર્થ કરી જાણતો હતો પણ તે કરવા સાહસી થયો નહિ શાથી કે તેમ કરવાથી અધ્યાપક દુઃખિત થારો એમતે જાણતો હતો. ત્યાર પછી તેણે એ પુસ્તકમાં **" तुना, " " अपिना "**

એવી રીતનો પદચ્છેદ કરીરાખ્યો, એથી એક સ્થાને એવી રીતનો અર્થ થયો કે, એ સ્થાને તું શબ્દદ્વારા ઉકત થયો તે સ્થાને અપિશબ્દદ્વારા ઉકત થાય છે. એટલે પૈાતરૂકત્ય થાય છે. એક તરફ અધ્યાપક બહુ તપાસદ્વારા કાંઇ પણ મુકરર નહિ કરી શકતાં શાળામાં પાછો આવ્યો. પુસ્તક બહાર કાઢી તેણે જોયું તો તેમાં એવી રીતનો પદચ્છેદ છે. તે અત્યંત સંતુષ્ટ થયો, અને પુછપાછ કરવાથી તેને માલુમ પડયું. પ્રભાકરેજ એ મોટું કાર્ય કર્યું છે. અધ્યાપકે પ્રભાકરને ગુરૂ કહ્યો. છેવટે અધ્યયનની સમાપ્તિએ તેણે મીમાંસા દર્શનો એક સ્વતંત્ર મત બહાર પાડયો, તે ઉપરથી તેનો મત ગુરૂમત કહેવાયો.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

૧ કેદારતીર્થમાં આવ્યા. એ તીર્થ હિમાલયના નિતંબ પ્રદેશમાં આવેલું છે. એટલે કાયમ તુષારપાતથી એ ઠેકાણે દુઃસહ શીતનો અનુભવ થાય છે. શંકરના શિષ્યો. એ ઠેકાણે આવી દારૂણ શીતથી અત્યંત પીડિત થયા. શિષ્ય લોકોની એવી રીતની અસહ્ય પીડા જોઇ શંકરના હૃદયમાં કરૂણાનો ઉદ્રેક થયો. શંકરે ઉષ્ણ જલ માગી યોગનું અવલંબન કર્યું. શંકરની માગણી પ્રમાણે થયું. સમાધિ ભંગ થયો ત્યારે જોવામાં આવ્યું કે એ સ્થળે એક ઉષ્ણ જલવાળી નદી વહે છે. શંકરે એ નદીનું નામ "તપ્તોદા" રાખ્યું, શિષ્યો મોટા આનંદથી એ પર્વતની નદીમાં સ્નાન વીગેરેકરી અત્યંત સંતુષ્ટ થયા. પ્રતિદિન શિષ્ય લોકો, શંકરના મુખપદ્મમાંથી નીકળેલા નવા નવા ઉપદેશો સાંભળી પરિતૃપ્ત થવા લાગ્યા. શિષ્યો કૈલાસ પર્વત ઉપર જવા અગાઉથી ઉત્સુક હતા. ત્યારપછી કેટલાક દિવસે, દેવ પ્રતિમ કેટલા એક સિદ્ધ પુરૂષો કેદાર તીર્થે આવ્યા. તેઓને પહેલાથીજ શંકરના માહાત્મ્ય અને કીર્તિ કલાપની માહેતી હતી. એ સિદ્ધ પુરૂષો શંકરને કૈલાસ પર્વતે લઇજવા અત્યંત ઉત્સુક થયા. શંકર, એ સાધુ પુરૂષનાં સ્તુતી વાક્ય સાંભળી પ્રસન્ન થઇ કૈલાસ પર્વતના ઉન્નતશૃંગ ઉપર તેઓ સાથે ગયા. અહીં આવ્યા પછી શંકર સઘળા કામથી વિરત થયા. કેવળ પ્રતિદિન તેજ પવિત્ર કૈલાસશૃંગના હિમથી ધોળા થઇ ગયેલા. પાષાણ ખંડ ઉપર બેસી સમાધિ મગ્નચિતે

૧ હિમાલયના પ્રદેશમાં કેદાર એક મહા પુણ્ય ભૂમિછે, કાશીખંડમાંલખેલછે કે જે માણસ ત્યાંના હરપાદહૃદમાં સ્નાન કરી કેદારેશ્વરની પૂજા કરે છે તેના કોટિ જન્માર્જિત પાપ નાશ પામે છે. મહા ભારત મત્સ્ય પુરાણ, નંદિકેશ્વર પુરાણ વીગેરેમાં કેદાર તીર્થનું મહાત્મય સવિસ્તર લખેલું છે. તીર્થ યાત્રાળુઓ કેદારેશ્વર, તુંગનાથ, રૂદ્રાલય, મધ્યમેશ્વર, અને કલ્પેશ્વરનાં ત્યાં દર્શન કરેછે. એ પંચકેદારના મંદિર શિવાય આંહી બીજાં કેટલાંક મંદિર છે, જેમકે સ્વર્ગારોહિણી, ભૃતન, રેતકુંડ, હંસકુંડ, સિધુંસાગર, ત્રિવેણી તીર્થ, મહા પથ અને શિવકુંડ, એ શિવકુંડ મંદાકિની નામની નદી તીરે આવેલ છે. પૂર્વે મુમુક્ષુલોકો મહાપથ નામના સ્થાને રહેલા ભૈરવજય નામના ઉંચાગિરિની ટોચ ઉપરથી પડતું મુકી દેહ ત્યાગ કરતા હતા. નંદિકેશ્વર પુરાણમાં લખેછે. કે જે માણસ એ ટોચ ઉપરથી પડતું મુકી દેહત્યાગ કરે, તેને મહાદેવ તત્ક્ષણ મોક્ષ આપે છે. હાલ બ્રીટીશ શાસનમાં એવી રીતે દેહત્યાગ કરવાની રીત બંધ થઇ ગઈ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

બ્રહ્માનંદનો ઉપભોગ કરતા હતા. એવી રીતે પરમજ્ઞાની યતિવર શંકરના જીવનના બત્રીસ વર્ષ ચાલ્યા ગયા. એક દિવસ શંકરે નિર્વિકલ્પ સમાધિનો આશ્રય કરી આમર્ત્યધામનો [૧]પરિત્યાગ કર્યો. પરબ્રહ્મ થકી વિકીરણ થયેલ તેજ પરમ જ્યોતિ જગતને આલોકિત કરી પાછું પરબ્રહ્મમાં લીન થઇ ગયું.

ભગવાન્ શંકરાચાર્ય વેદ વ્યાસના વરદાનથી બત્રીસ વર્ષનું પરમાયુષ્ય ભોગવી કેદારનાથ પર્વતની પાસે અપ્રકટ થઇ ગયા. એ થોડા કાળમાં ભગવાન્ શંકરાચાર્ય સર્વશાસ્ત્રમાં સુપંડિત થઇ બૌદ્ધમત વિગેરેનું ખંડન કરી આર્ય ધર્મનો ઉદ્ધાર કરી અદ્વૈતવાદની સ્થાપના કરી, બત્રીશ વર્ષની ટુંક મુદતની ઉમ્મરમાં ભગવાન્ શંકરાચાર્યે, બ્રહ્મસૂત્ર ભાષ્ય, દશોપનિષદ ભાષ્ય, શ્વેતાસ્વતરોપનીષદભાષ્ય, ભારતૈક પંચરત્નભાષ્ય,[૨] આનંદ લહરી મોહમુગર; સાધનપંચક, યતિપંચક. આત્મબોધ, અપરાધ ભંજન, વેદસાર શિવસ્તવ, ગોવિંદાષ્ટક યમકષટ પદી, વિવેક ચૂડામણિ, અપરોક્ષાનુભૂતિ સ્વાત્મ નિરૂપણ, વાક્યવૃત્તિ વીગેરે કેટલાક ગ્રંથો રચી જગતમાં અક્ષય કીર્તિ રાખી આર્ય ધર્મનો પ્રચાર કર્યોછે, ભગવાન શંકરાચાર્યનું દીર્ઘ જીવન થયું હત તો તે પોતે કેવાં અસાધારણઅને અલૌકિક કાર્ય કરત તે કાંઇ કહી શકાતું નથી.

---

૧ એવો પ્રવાદ પ્રચલિત છે કે શંકરાચાર્યે દિગ્વિજયના સમયે એક મોટું લોહ કઢાહ સાથે રાખ્યું હતું, બૌધ્ધ લોકોની સાથે શાસ્ત્ર વિચારમાં જ્યારે ભગવાન પ્રવૃત્ત થયા ત્યારે એ કઢાહ તેલથી ભરી તેને અગ્નિથી ખુબ તપ્ત કરી વિવાદમાં જે હારે તે એ તપ્ત તેલમાં પડે એમ પ્રતિજ્ઞા કરી વિવાદ કરતા હતા. એક દિવસ શંકર મહાચીન (ટીબેટ) પ્રદેશમાં જઇ ત્યાંના તાંત્રિક સંપ્રદાય વિરૂધ્ધે શાસ્ત્રચર્ચામાં ઉતર્યા. ત્યારે તેમના પ્રિયશિષ્ય આનંદગિરિ વીગેરેએ કહ્યું " પ્રભુ વિવાદ કરવાનું પ્રયોજન નથી, આથી હવે દૂર દેશમાં આપણે જવું નહિ, જગતની હદ નથી, કોઇ કોઇ ઠેકાણે પ્રતિભાશાળી પંડિત મળી જાયજેથી વાદમાં પરાજયપણ થાય. આનંદગિરની પ્રાર્થના ઉપરથી શંકરે એ કઢાહ ભ્રમણના સીમારૂપ કરી ટીબેટમાં રાખ્યું, ટીબેટમાં હાલમાં પણ એ સ્થાનનું નામ શંકર કઢાહ છે.

૨ गीता सहस्त्रना मैव स्तोत्रराजमनु स्मृतिः गजेंद्र मोक्षणं चैव पंचरत्ना तिभारते.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઉપર લખેલા ભગવાને રચેલા ગ્રંથોમાં આત્મબોધ નામનો નાનો ગ્રંથ ભારત વર્ષ માંહેલા અમૂલ્ય ગ્રંથોમાં અલૈાકિક ગ્રંથછે મહાત્માઓના જીવન ચરિત સાથે મહાત્માઓનાં વચનામૃતનો ગાઢ સંબંધ છે, તેથી ભગવાન શંકરાચાર્યનાં આલૈાકિક વચના મૃતનું પાન પાઠક વર્ગને અવશ્ય થાવુંજોઇએ જેના માટે એ અપૂર્વ નાના ગ્રંથનું અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ભાષાંતર ભગવાનના જીવન ચરિતના લેખ સાથે સંનિવેશિત કરેલ છે. જેનો પાઠ અને મનન કરવાથી અંગ્રેજી ભાષાના પાઠકને તથા ગુજરાતી ભાષાના પાઠકને ભગવાન શંકરાચાર્યનાં મહા વાકયની વાકેફગારી મળશે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

भगवच्छंकराचार्य चरित्

समाप्त.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

आत्मबोधः

तपोभिः क्षीणपापानां शांतानां वितरागिणाम् ।
मुमुक्षुणामपेक्षाऽय मात्मबोधो विधीयते ॥

this AtmaBodha is composed for those who have already effaced their sins by penitence, have attained tranquility, have conquered passion and who are aspiring to final emancipation.

[1]નિત્ય [2] નૈમિત્તિક [3] પ્રાયશ્ચિત ઉપાસના વિગેરે કર્મરૂપ તપસ્યાવડે જેમનાં રાગદ્વેષાદિ, અંતઃકરણના મલરૂપ પાપ નાશ પામ્યાં છે. એજ સબબથી જેઓ શાંત અને રાગ રહિતછે એવા મુમુક્ષુ (મોક્ષને ઇચ્છનાર) જનોના સારૂ આ આત્મ બોધ પ્રકરણ રચાય છે.

શંકા–યજ્ઞ, દાન, તપ વિગેરે અનેક મોક્ષનાં સાધન છે તેથી મુમુક્ષુજનો તેઓનો ત્યાગ કરી મોક્ષના અર્થે આત્મબોધ (આત્મજ્ઞાન) ની શા સારૂ ઇચ્છા રાખે !

बोधोऽन्यसाधनभ्यो हि साक्षान्मोक्षैकसाधनम्
पाकस्यवान्हिवज्ज्ञानं विना मोक्षो न सिद्ध्यति ॥

Of all means knowledge alone is able to effect emancipation as without fire there can be no cooking so without knowledge there can be no final deliverance

---

१ જે કર્મો ન કરવાથી પ્રત્યવાય લાગે તેવાં કર્મો જેવાંકે સંધ્યાવંદનાદિ ૨ પુત્રજન્મ વિગેરેને લઈ તેના નિમિત્તે આચરવા લાયક જાતેષ્ટયાદિ કર્મ ૩ માત્ર પાપ નિવૃતિનાંજ સાધનભૂતચાંદ્રાયણાદિ કર્મો ૪ સગુણ બ્રહ્મનું ધ્યાન.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઉત્તર–કર્મ વિગેરે બીજા સાધનો અંતઃકરણના મલ વિક્ષેપ આદિ દોષોની નિવૃત્તિદ્વારા મોક્ષનાં સાધન છે. સાક્ષાત્ મોક્ષનું સાધનતો અપરોક્ષજ્ઞાનજ છે કર્મ નથી. રસોયો, ઇંધન વિગેરે સામાન છતાં એક અગ્નિવિના જેમ રસોઇ તૈયાર થતી નથી. તેમ જ્ઞાન વિના મોક્ષ મળતો નથી.

શંકા–જનક વિગેરે મહાપુરૂષો કર્મવડેજ મોક્ષ રૂપ ફલને પામ્યાછે માટે મુકિતનું સાધન તો કર્મ છે, જ્ઞાનને મુકિતનું સાધન કેમ કહો છો !

अविरोधितया कर्म नाविद्या विनिवर्तयेत् ।
विद्याऽविद्यां निहंत्येव तेजस्तिमिरसंघवत् ॥

Action has no power of repelling ignorance but as darkness disperses before light so ignorance before knowledge.

ઉતર—જે પદાર્થ જેનો વિરોધી હોય છે તે પદાર્થ તેનો નાશ કરે છે જેમ તેજ અંધારાનું વિરોધી હોઇ અંધારાનો નાશ કરે છે. તેજ પ્રમાણે કર્મને અને અવિદ્યાને પરસ્પર વિરોધ નથી. કારણકેતે બન્ને જડછે માટે કર્મ અવિદ્યાની નિવૃત્તિ કરવા સમર્થ નથી.પણ તેજ અને ગાઢ અંધારાની પેઠે વિદ્યાનો અને અવિદ્યાનો પરસ્પર વિરોધ છે માટે વિદ્યા એટલે જ્ઞાન, અવિદ્યા એટલે અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે.

શંકા—પ્રત્યેક દેહમાં રહેલો આત્મા પરિચ્છિન્ન હોવાથી તે દેહની સંગે જન્મ મરણ પામે છે, દેવદત્ત મરણ પામ્યો, દેવદત્ત પેદા થયો એવું લોકમાં પણ કહેવું થાયછે માટે વિનાશવાળા આત્માની અવિનાશવાળા બ્રહ્મની સાથે એકતાનો સંભવ કેમ હોય? અને તે ન સંભવે ત્યારે જીવ અને બ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાનવડે મોક્ષફલ કેમ મળે ?

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

पारिच्छिन्न इवाज्ञानात्तन्नाशे सतिकेवलः ।
स्वयं प्रकाशते ह्यात्मा मेघापायेंऽशुमानिव ॥

The Soul spirit is smothered as it were by ignorance but as soon as ignorance disappears the spirit shines forth like the sun when released from clouds.

ઉત્તર--આત્મા તો સઘળા ઠેકાણે પરિપૂર્ણ તથા અદ્વિતીય છે. પરંતુ અજ્ઞાનવડે કલ્પાયેલા દેવ મનુષ્યો વિગેરેના જુદાજુદા +અધ્યાયથી તે પરિચ્છિન્ન જેવો લાગે છે માટે જેમ વાદળાં વિખરાઇ જવાથી સૂર્ય સ્પષ્ટ પ્રકાશે છે તેમ અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી તેનું કાર્ય દેહાધ્યાસ પણ નિવૃત્ત થવાથી ×સજાતીય વિગેરે ત્રણ પ્રકારના ભેદ વિનાનો આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપમાં પ્રકાશે છે.

શંકા--અજ્ઞાનનો નાશ થવાથી કેવળ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા જ પ્રકાશિત થાયછે એમ તમારૂં કહેવું સંભવતું નથી, શાથી કે એક અજ્ઞાનનો નાશ કરનારૂં વૃત્તિજ્ઞાન તથા એક આત્મા એમ બે વસ્તુ હોવાથી દ્વૈતની આવૃત્તિ થાય છે.

अज्ञानकलुषं जीवं ज्ञानाभ्यासाद्विनिर्मलम् ।
कृत्वा ज्ञानं स्वयं नश्येज्जलं कतकरेणुवत् ॥

ઉત્તર--જેમ ડોળા પાણીમાં નાંખેલ નિર્મળી ફલનો બારીક બુકો, પાણીનો મેલ કાપી પોતે પણ નીચે બેસી જાય છે તેમ મહાવાકયથી પેદા થયેલ વૃત્તિરૂપ જ્ઞાન તેના અભ્યાસની પરિપાકાવસ્થાએ હું કર્તા છું હું ભોકતા છું એવી રીતનાં જીવના મેલનો નાશ કરી પોતે (વૃત્તિ જ્ઞાન) પણ નાશ પામે છે. માટે વૃત્તિજ્ઞાન વડે દ્વૈતના વાંધારૂપ દોષ પ્રાપ્ત થતો નથી.

× શ્રોતસાન × સજાતીયભેદ જેમકે એક વૃક્ષનો બીજા વૃક્ષથી ભેદ વિજાતીયભેદ જેમકે વૃક્ષનો પાષાણ વીગેરેથી ભેદ સ્વગત ભેદજેમકે વૃક્ષનો તેના પત્ર પુષ્પ ફલ વીગેરેથી ભેદ.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

After the soul afflicted by ignorance, has been purified by knowledge which then disappears as the seed of berry of the Kataka after it has purified water.

શંકા--આ પ્રત્યક્ષ દેખાતા સંસારને તમે અસત્ય કહોછો તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી વિરૂદ્ધ છે.

संसारः स्वप्नतुलयोहि रागद्वेषादिसंकुलः
स्वकाले सत्यवद्भाति प्रबोधेऽसत्यवद्भवेत्

Like an image in a dream the world is troubled by love, hatred and other passions, so long as the dream lasts the image appears to be real, but an awaking it vanishes

ઉત્તર--જેમ સ્વપ્ન મિથ્યા છતાં પણ નિદ્રાના સમયમાં સત્ય જેવું ભાસે છે. પરંતુ જાગૃત દશામાં તે તેની મેળેજ ખોટું થઇ જાય છે તેમ આ રાગ દ્વેષાદિ દોષો વડે ભરેલો સંસાર મિથ્યા છે તથાપિ અજ્ઞાન અવસ્થામાં તે સાચા સરખો ભાસેછે

(જગતનું મિથ્યાપણું બીજા દૃષ્ટાંતવડે દૃઢ કરે છે.)

तावत्सत्यं जगद्भाति शुक्तिकारजतं यथा
यावन्न जायते ब्रह्म सर्वाधिष्ठानमद्वयम्

The world appears to the real as an ayster shell appears to be silver, only so long as Brahma (Pure) remains unknown the Brahma that is above all and indivisible.

જ્યાં સુધી છીપનું યથાર્થ ભાન થયું નથી. ત્યાં સુધી તે રૂપુંજ ભાસે છે તેમ નામ રૂપાત્મક સઘળા પ્રપંચના અધિષ્ઠાનભૂત અદ્વિતીય શુદ્ધ બ્રહ્મનો જ્યાં સુધી સાક્ષાત્કાર થયો નથી. ત્યાં સુધી આ જગત્ સત્ય હોય તેવું ભાસે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

માટે આ સઘળું જગત્ માયાવડે બ્રહ્મમાં કલ્પાએલ છે એ બાબતને દૃષ્ટાંત આપી દૃઢ કરે છે.

सच्चिदात्मन्यनुस्यूते नित्ये विष्णौ प्रकल्पिताः
व्यक्तयो विविधाः सर्वा हाटके कटकादिवत्

That being, true,and intelligent, comprehends within itself every varicty of beings,penetrating and permeating all as a thread which strings to gether the various beads.

જેમ સુવર્ણની અંદર કંટક કુંડળ વિગેરે જુદી જુદી જાતના ઘાટ કલ્પાયેલ છે. કટક કુંડળ વિગેરે કહેવા માત્ર છે. વસ્તુતાએ સુવર્ણ છે. તેમ સત્ય જ્ઞાન, આનંદ સ્વરૂપ, માળાના મણકામાં સૂત્રની પેઠે સર્વત્ર અનુસ્યૂત ભૂત ભવિષ્યત્ અને વર્તમાનકાળમાં બાધરહિત (નાશ રહિત) તથા વ્યાપક બ્રહ્મના અંદર દેવ, મનુષ્ય, પશુ, કીટ વિગેરે જુદી જુદી વ્યકિતઓ માયા વડે કલ્પાયેલી છે તાત્પર્ય એટલું છે કે કલ્પિત સઘળી વસ્તુ પોતાના અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન નથી કેવળ શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપજ છે

(કહેલા અર્થને મજબુત કરે છે.)

यथाकाशो हृषीकेशो नानोपाधि गतो विभुः ।
तद्भेदाद्भिन्नवद्भाति तन्नाशे सति केवलः ॥

The Verse is to the effect, that, in consequence of possessing diverse attributes, the supreme existence appears manifold but that when the attributes are annihilated unity is restored.

જેમ આકાશ એક છે તોપ પણ ઘટ મઠ વિગેરે ઉપાધિના યોગે તે ઘટાકાશ મઠાકાશ વિગેરે ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપે ભાસે છે તથા ઘટ મઠ વિગેરે ઉપાધિના નાશે કેવળ શુદ્ધ મહાકાશજ ભાસે છે એજ પ્રમાણે મન સહિત અગીયાર ઇંદ્રિયોનું પ્રવર્તક

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વ્યાપક શુદ્ધ બ્રહ્મ અંતઃકરણમાં પ્રતિબિંબ ભાવને પામી જુદા જુદા જીવરૂપે પ્રતીત થાય છે. આત્માના સાક્ષાત્કારવડે ઉપાધિનો નાશ થવાથી અસંગ શુદ્ધ બ્રહ્મચૈતન્યજ ભાસે છે.

શંકા–હું બ્રાહ્મણ છું, હું બ્રહ્મચારી છું, હું સન્યાસી છું એવા પ્રકારે વર્ણ આશ્રમાદિ યુકત અનેક ધર્મવાળા આત્માની પ્રતીતિ થાય છે માટે તમે આત્માને સંગરહિત કેમ કહો છો?

नानोपाधिवशादेव जातिनामाश्रमादयः ।
आत्मन्यारोपितास्तोये रसवर्णादिभेदवत् ॥

In consequence of those diverse attributes a variety of names and conditions are supposed proper to the spirit, just as a variety of tastes and colours are attribute to the water.

ઉત્તર–જેમ પાણી, સ્વભાવે શુકલ તથા મધુરજ છે. પરંતુ તેમાં મીઠું, લીંબડાનો રસ તથા રાતો, પીળો, કાળો વિગેરે રંગો પડવાથી તે ખારૂં કડવું રાતું પીળું કાળું વિગેરે વિવિધરૂપે ભાસે છે વસ્તુતાએ તે શુકલ અને મધુર છે તેમજ આત્મા પણ અસંગજ છે. પરંતુ પૂર્વોકત અનેક ઉપાધિના યોગે તેનામાં બ્રાહ્મણ વિગેરે જાતિ, દેવદત્ત વિગેરે નામ, બ્રહ્મચર્ય વિગેરે આશ્રમો કેવળ ભ્રાંતિ જ્ઞાનવડે આરોપાયેલ છે. વાસ્તવિક રીતે તેની માંહે તે માંહેલું કાંઇપણ નથી.

હવે અવિદ્યાએ કલ્પેલી સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એની ત્રણ ઉપાધિ પૈકી સ્થૂલ ઉપાધિનું વિવેચન કરે છે.

पंचीकृतमहाभूतसंभवं कर्मसंचितम् ।
शरीरं सुखदुःखानां भोगायतनमुच्यते ॥

The body, formed by the union of five elements produced as an effect of karma is considered to be the seat of perceptions of pleasure and pain.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પંચીકૃત, પૃથ્વી વિગેરે પંચ મહાભૂતોવડે ઉત્પન્ન થયેલ, પ્રારબ્ધ કર્મથી રચેલું તથા આત્માને સુખદુઃખ ભોગવવાનું સ્થાન આ સ્થૂલ શરીર આત્માની પ્રથમ ઉપાધિ છે.

(સૂક્ષ્મ શરીરની ઉપાધિ કહે છે.)

पंचप्राणमनोबुद्धिदशेंद्रियसमन्वितम् ।
अपंचीकृतभूतोत्थं सूक्ष्मांगं भोगसाधनम् ॥

The subtle body which is not formed by the five (gross) elements, but by the union of the five breaths (Pranas) with manas inteligence and the ten organs is the instrument of sense preception.

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન, અને વ્યાન એ પાંચ પ્રાણ, મન એટલે અંતઃકરણની એકતા વિકલ્પવાળી વૃત્તિ, બુદ્ધિ એટલે નિશ્ચયવાળી વૃત્તિ, શ્રોત્ર, ત્વચા, નેત્ર, જીહ્વા, અને નાસિકા એ પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિય, તથા વાણી, હાથ, પગ, ગુદા, અને ઉપસ્થ એ કર્મેંદ્રિયો મળી દશ ઇંદ્રિયો, એવી રીતના સત્તર તત્ત્વયુકત અપંચીકૃત મહાભૂતથી રચાયેલ સુખ દુઃખ ભોગના સાધનભૂત સૂક્ષ્મ શરીર (લિંગ શરીર) આત્માની બીજી ઉપાધિ છે.

(ત્રીજા કારણ શરીરરૂપ ઉપાધિ કહે છે.)

अनाद्यविद्यानिर्वाच्या कारणोपाधि रुच्यते ।
उपाधित्रितयादन्यमात्मानमवधारयेत् ॥

Ignorance (anadyavidya) which has no beginning and which cannot be defined, is the causal

---

૧ પંચીકરણનો પ્રકાર દરેક ભૂતના સરખા સરખા બે બે ભાગ કરવા. પછી તેમાંના દરેક ભૂતનો અર્ધો ભાગ લઇ તેના સરખા ચાર ચાર ભાગ કરી પોતાનાવિના બીજા ચાર ભૂતોને એક એક સાથે વહેંચી આપવાથી દરેક ભૂતોમાં પોતાનો અર્ધો ભાગ તથા બીજા ચાર ભૂતોના ચાર ચતુર્થાંશો મળી બીજો અર્ધો ભાગ પ્રાપ્ત થવાથી તૈયાર થયેલું એક ભૂત પંચીકૃત મહાભૂત કહેવાય છે એ પાંચ મહાભૂતો આ સ્થૂલ શરીરનું ઉપાદાન કારણ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

attribute, but this differs essentially from that triplicity of attributes which is recognised as the spirit.

અનાદિ અનિર્વચનીય, એટલે સત્ય અથવા અસત્ય નહિ કહી શકાતી, સમષ્ટિ વ્યષ્ટિ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ શરીરના કારણરૂપ અવિદ્યા તે આત્માની ત્રીજી ઉપાધિ છે. એ ત્રણે ઉપાધિથી જુદો, તેમનો સાક્ષી હું અસંગ કૂટસ્થ, સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છું એ પ્રમાણે આત્માનો નિશ્ચય કરવો એજ આ સ્થાને ત્રણ ઉપાધિના નિરૂપણ કરવાનું પ્રયોજન છે; અન્ય પ્રયોજન નથી.

શંકા—ઉપર કહેલ ત્રણ ઉપાધિથી ભિન્ન આત્મા, સત્ ચિત્ આનંદરૂપ છે એવું તમારૂં કહેવું સંભવપર નથી. શાથી કે આત્મા અન્નમયાદિ કોષરૂપ છે એવું શ્રુતિ ઉપરથી સમજાયછે. શ્રુતિ **सवा एष पुरुषोऽन्नरसमयः** તે આ પુરૂષ અન્નરસમય છે. માટે અન્નમયાદિથી જુદો આત્મા નથી. કોષજ આત્મા છે.

पंचकोशादियोगेन तत्तन्मय इव स्थितः ।
शुद्धात्मा नीलवस्त्रादियोगेन स्फटिको यथा ॥

With the five Koshas or sheaks, the pure spirit [shudhatina] appears to possess, the nature of one kosha or the other just as a crystal which is colourless by nature reflects the colours of objects that are brought before it

ઉત્તર—જેમ સ્ફાટિક મણિ શુદ્ધ સ્વચ્છ વર્ણનો છતાં પણ કાળા વા પીળા વસ્ત્રની પાંસે મુકવાથી કાળો કે પીળો લાગે છે તેમ +અન્નમયાદિ કોષના યોગવડે અર્થાત્ તે તે કોષની સાથે આત્માની એકરૂપતાની ભ્રાંતિવડે પ્રતીત થવાથી તેતે કોષરૂપે સ્થિત થવા સરખો જણાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

(અજ્ઞાન દશામાં કોષરૂપે પ્રતીત થાતા આત્માનો, ગુરૂની પ્રસન્નતાથી સૂક્ષ્મભાવને પામેલી બુદ્ધિવડે વિવેક કરવાથી તે કોષરૂપે ન પ્રતીત થાતાં શુદ્ધ સ્વરૂપ રૂપે પ્રત્યક્ષ થાયછે એ બાબત દૃષ્ટાંત સાથે કહે છે.)

वपुस्तुषादिभिः कोशैर्युक्तं युक्त्यावघाततः ।
आत्मानंमतरं शुद्धं विविच्यात्तंडुलं यथा ॥

By the flagellation of speculation must pure spirit be disengaged from the sheaths within which it is enveloped, as a grain of rice is relieved of its husks

ચોખા સ્વરૂપે ધોળા તથા શુદ્ધ છે તોપણ ફોતરાંવડે ઢંકાયેલા હોવાથી ફોતરાં રૂપેજ ભાસે છે પરંતુ તેમને જેમ ખાંડીને ફોતરાંથી જુદા પાડેછે તેમજ પંચ કોષની માંહે રહેલ શુદ્ધ આત્માનો યુકિતરૂપ વિચારવડે તે તે કોષથી વિવેક કરવો. એ વિચારનું સ્વરૂપ—સ્વપ્ન અવસ્થામાં સ્થૂલ દેહનું ભાન નથી. અને આત્માનુભાન છે. સુષુપ્તિમાં સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ બન્ને શરીરનું ભાન નથી અને સુખ સ્વરૂપ આત્માનું ભાન છે. જો સુષુપ્તિમાં સુખનું ભાન ન હોય તો "હું સુખે સુતો" ,એવી જાગતાં સ્મૃતિ ન થવી જોઇએ. માટે સુષુપ્તિમાં સુખનું ભાન છે.એ કાળે વિષયજન્ય સુખતો નથી પણ કેવળ આત્મસ્વરૂપજ સુખરૂપે પ્રતીત થાયછે તથા નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં અજ્ઞાનના આવણરહિત આત્મા ભાસે છે અને અજ્ઞાન એટલે કારણ શરીર ભાસતું નથી. એવી રીતે ત્રણ શરીર એક અવસ્થાને છોડી બીજી અવસ્થામાં ભાસતાં નથી અને આત્મા તો સર્વ અવસ્થામાં ભાસે છે માટે આત્માને ત્રણ શરીરથી અને ત્રણ અવસ્થાથી ભિન્ન જાણવો. સ્થૂલ શરીર અન્નમય કોષ છે. કારણ શરીર આનંદમય કોષછે તથા સૂક્ષ્મ શરીરમાં પ્રાણમય, મનોમય તથા વિજ્ઞાનમય કોષનો સમાવેશ થાય છે. માટે ત્રણ શરીરથી આત્માનો વિવેક કરવાથી પાંચે કોષનો વિવેક સહેલાઇથી થઈ જાય છે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકા–આત્મા, બ્રહ્મરૂપ હોવાથી સર્વત્ર વ્યાપક છે માટે તેની સર્વ સ્થળે પ્રતીતિ કેમ થાતી નથી.

सदा सर्वगतोप्यात्मा न सर्वत्रावभासते ।
बुद्धावेवावभासेत स्वच्छेषु प्रतिबिंबवत् ॥

The spirit (atma) although it penetrates all things is not everywhere manifest. It manifests itself in Buddhi (intelligence) like an image reflected by a polished surface.

ઉત્તર–જેમ ઘડો, ભીંત, કાચ એ બધાં માટીનાંજ કાર્ય છે તથાપિ ઘડામાં અથવા ભીંતમાં પ્રતિબિંબરૂપે સૂર્ય પ્રકાશતો નથી. શાથીકે તેઓ મલિન હોવાથી પ્રતિબિંબ ગ્રહણ કરવા સમર્થ નથી. માત્ર કાચ વિગેરે પદાર્થ સ્વચ્છ હોવાથી, તેમાં તેનું પ્રતિબિંબ પડે છે, તેમજ આત્મા જોકે સર્વ વ્યાપક છે તોપણ રાગાદિ મેલરહિત શુદ્ધ બુદ્ધિમાંજ પ્રકાશેછે, મલિન ઉપાધિમાં તેનો પ્રકાશ થાતો નથી.

(આત્મા. દેહ ઇંદ્રિયાદિ સંઘાતમાં રહ્યા છતાં પણ તેથી જુદો છે એ વાત દૃષ્ટાંત આપી દૃઢ કરે છે.)

देहेंद्रियमनोबुद्धिप्रकृतिभ्यो विलक्षणम् ।
तद्वृत्तिसाक्षिणं विद्यादात्मानं राजवत्सदा ॥

The spirit must be distinguished from body, from organs of sense, from manas, from intelligence (Buddhi). It must be recognized as incessantly superintending their operation as a King (watching the actions of his ministers.)

જેમ રાજા પોતાની સભામાં બેઠેલા પુરૂષોનો સાક્ષી તથા પ્રેરક હોઇ તેનાથી જુદો છે તેમ આત્મા પણ શરીર, ઇંદ્રિય, મન, બુદ્ધિ અને પ્રકૃતિથી વિલક્ષણ છે. એટલે શરીર વિગેરે જડ દૃશ્ય તથા પરિણામી છે, અને આત્મા ચેતન, દૃષ્ટા, તથા

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અપરિણામી છે અને દેહની બાલ્યાદિ અવસ્થાનો અને મન વિગેરે વૃત્તિઓનો સાક્ષી છે એમ નિશ્ચય કરવો.

શંકા–આત્માનું કેવળ સાક્ષીપણું તમે કહો છો, તે સંભવતું નથી, કારણ કે દેહાદિ સંઘાતમાં રહી જોવું સાંભળવું ઇત્યાદિ સઘળો વ્યવહાર કરતો પ્રતીત થાય છે.

व्यापृतेष्विंद्रियेष्वात्मा व्यापारीवाविवेकिनाम् ।
दृश्यतेऽभ्रेषु धावत्सु धावन्निव यथा शशी ॥

Whilst the organs of sense are in action it appears to the ignorant that it is the spirit which acts as when clouds pass across the moon, the moon itself appears to move.

વાયુના વેગવડે આકાશમાં વાદળાંને દોડતાં જોઈ મૂર્ખ માણસ માનેછે કે ચંદ્રમા દોડે છે તેવીજ રીતે ગુરૂશાસ્ત્રના ઉપદેશ વિનાના અવિવેકી પુરૂષ નેત્ર આદિ ઇંદ્રિયો પોત પોતાના વ્યવહારને આત્માના અંદર માને છે અર્થાત્ જોવું સાંભળવું આદિ સઘળા વ્યવહાર આત્માજ કરતો હોય એમ તેઓ માને છે.

શંકા–દેહઇંદ્રિય વિગેરેને તમે વ્યાપારવાળાં કહોછો ત્યારે તેઓ પણ ચૈતન્ય હોવાંજોઇએ. અને જો તેને ચૈતન્ય માનો તો તેઓને પણ અવશ્ય આત્મા માનવા ઘટેછે કારણ કે ચૈતન્ય એજ આત્માછે.

आत्मचैतन्यमाश्रित्य देहेंद्रियमनोधियः ।
स्वकीयार्थेषु वर्तंते सूर्यालोकं यथा जनाः ॥

The body, the organs of sense, manas and buddhi accomplish their respective functiou under the orders of the Atma as men perform their actions in the light of the sun

ઉત્તર–જેમ સઘળા માણસો સૂર્યના પ્રકાશના આશ્રયે પોત પોતાના વ્યવહારો કરેછે તેમજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માના

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

આશ્રયેજ દેહ, ઇંદ્રિય, મન અને બુદ્ધિ, પોતપોતાનાં કાર્ય કરે છે પોતે સ્વતંત્રપણાએ કરી શકતાં નથી,માટે તેઓ આત્મા નથી.

શંકા–આત્મા, ચૈતન્યરૂપ ભલે હો.પરંતુ હું જન્મુ છું હું મરૂં છું, હું બાળક છું,હું જુવાન છું, હું વૃદ્ધ છું,હું કાણો છું, હું બહેરો છું એવા વ્યવહારો આત્માના અંદર પ્રતીત થવાથી તે જન્મ વિગેરે વિકારવાળો હોવો ઘટે છે. તે અવિકારી સંભવતો નથી.

देहेंद्रियगुणान्कर्माण्यमले सच्चिदात्मनि ।
अध्यस्यंत्यविवेकेन गगने नीलिमादिवत् ॥

It is from want of discernment that various attributes of acts of the body and the organs af sense are assigned to the pure living intelligent spirit as blue colour and other properties are attributed to the firmament.

ઉત્તર–જેમ મૂઢ માણસ, આકાશના અંદર કાળા પીળા રંગોનો આરોપ કરે છે તેમ અવિવેકી માણસ, બાળ યુવા આદી દેહના ધર્મને, અંધ બધિર આદી ઇંદ્રિયોના ધર્મને તથા બોલવું ચાલવું વિગેરે ઇંદ્રિયોના કર્મને, અજ્ઞાનરૂપ મેલરહિત સત્ ચિત આનંદ રૂપ આત્માની અંદર કેવળ પોતાના અજ્ઞાનવડે મિથ્યા આરોપે છે વાસ્તવિક રીતે આત્મામાં દેહઇંદ્રિય વિગેરેના એકે ધર્મ નથી.

શંકા–આત્માની અંદર દેહ ઇંદ્રિયાદિના ધર્મો કદી નહો પણ હું કર્તા છું, ભોકતા છું, સુખી છું, દુઃખી છું એવું તો આત્માના અંદર જણાય છે માટે આત્મા કર્તા ભોક્તા હોવો જોઇએ અને વૈશેષિક મતના અનુયાયીઓ આત્માને કર્તા ભોક્તા માને છે.

अज्ञानान्मानसोपाधेः कर्तृत्वादीनि चात्मनि ।
कल्प्यंतेऽब्रुगते चंद्रे चलनादिर्यथांभसा ॥

Action and other qualities which belong to manas are attributed to the spirit through ignorance as one

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

attributes the agitation of waves in water to the moon whose moving reflection they give.

ઉત્તર–જેમ મૂઢ પુરૂષ પાણીના હાલવારૂપ ધર્મને પાણીમાં પડેલા ચંદ્રના પડછાયાને વિષે કલ્પેછે તેમજ અજ્ઞાની પુરૂષ પોતાના અજ્ઞાનના લીધે કર્તાપણું, ભોકતાપણું, સુખ દુઃખ વિગેરે મનરૂપ ઉપાધિના ધર્મોને આત્માની અંદર આરોપે છે.

(હવે રાગ ઇચ્છા વિગેરે અંતઃકરણના ધર્મો કેવળ અજ્ઞાન કલ્પિતજ છે એ વાત અન્વય વ્યેતિરેક યુકિતથી રહે છે.)

रागेच्छासुखदु खादि बुद्धौ सत्यां प्रवर्तते ।
सुषुप्तौ नास्ति तन्नाशे तस्माद् बुद्धेस्तु नात्मनः ॥

Passion, desire,pleasure& pain dwell in buddhi, wherever Buddhi exists; when in a state of deep slumber Buddhi ceases to exist, they like wise are no more.

જાગ્રત અવસ્થામાં તથા સ્વપ્ન અવસ્થામાં બુદ્ધિ છે તો રાગ (વિષયોમાં અત્યંત પ્રીતિ) ઇચ્છા [તેઓમાં સામાન્ય પ્રીતિ) સુખ, દુઃખ વિગેરે ધર્મો વર્તે છે અને સુષુપ્તિ અવસ્થામાં બુદ્ધિનો અજ્ઞાનમાં લય થઇ જવાથી રાગ વિગેરે ધર્મો પ્રતીત થાતા નથી, માટે રાગ વિગેરે ધર્મો બુદ્ધિના છે આત્માના નથી જો આત્માના હોય તો ત્રણે અવસ્થામાં માલુમ પડવા જોઇએ શાથી કે એ ત્રણે અવસ્વથામાં આત્મા તો છેજ.

શંકા- જ્યારે રાગાદિ આત્માનો સ્વભાવ નથી ત્યારે તેનો સ્વભાવ અર્થાત્ સ્વરૂપ કેવું છે

प्रकाशोऽर्कस्यतोयस्य शैत्यमग्नेर्यथोष्णता ।
स्वभावः सच्चिदानंदनित्यनिर्मलतात्मनः ॥

•૧ જેના હોવાથી જેવું હોવું તે અન્વય. જેવા નહોવાથી જેનું નહોવું તે વ્યતિરેક. આ ઠેકાણે બુદ્ધિના હોવાથી રાગાદિનું હોવું અને બુદ્ધિના ન હોવાથી રાગાદિનું ન હોવું.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

As light is the peculiar property of the sun, coolness of water, heat of fire, so according to its nature the spirit is essentially life, intelligence, beatitude eternity and purity.

ઉત્તર–જેમ પ્રકાશ એ સૂર્યનો સ્વભાવ છે, શીતળપણું એ પાણીનો સ્વભાવ છે ઉષ્ણતાએ અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ સત્ ચિત્ આનંદ નિત્ય શુદ્ધપણું એ આત્માનો સ્વભાવ છે.

શંકા--હું જાણું છું, હું સુખી છું એ પ્રમાણે અનુભવ થાય છે. માટે આત્મજ્ઞાન તથા સુખનો આશ્રય હોય એમ જણાય છે. ત્યારે તે નિર્વિકાર કેમ કહેવાય.

आत्मनः सच्चिदंशस्य बुद्धेर्वृत्तिरिति द्वयम् ।
संयोज्य चाविवेकेन जानामीति प्रवर्तते ॥

The living and intelligent character of spirit (atma) and the activity of intelligence (Buddhi] are distinct, when they are identified by ignorance one says "I know"

ઉત્તર—જેમ અગ્નિમાં તપાવેલો લોઢાનો ગોળો અને અગ્નિ બન્ને એક રૂપ હોઈ રહેલ છે તેમજ આત્માનો સત્ અંશ અને ચિત્ અંશ અને બુદ્ધિવૃતિ એ સઘળાં પરસ્પર એક રૂપ થઇ રહેલ હોયછે તેથી તેમને યથાર્થ વિવેક ન થવાથી "હું જાણુંછું" વિગેરે અંહકારવાળી બુદ્ધિ પેદા થાય છે.

(ઉપર કહેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરી કહે છે)

आत्मनो विक्रिया नास्ति बुद्धेर्बोधो न जात्विति।
जीवः सर्वमलं ज्ञात्वा कर्ता द्रष्टेति मुह्यति ॥

The spirit cannot change, buddhi (intelligence) has no bodh (Knowledge the soul (Jiva) knowing things in excess is subject to illusion and says "I act" "I see"

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

આત્માની માંહે કોઈ પણ વિકાર નથી સાથી કે શ્રુતિ સ્મૃતિ વિગેરે તેને નિર્ગુણ ગણે છે નિષ્ક્રિય, શાંત, નિર્વિકાર, નિર્લેપ ગણે છે અને બુદ્ધિના માંહે જ્ઞાન કોઈ પણ કાળે નથી શાથી કે તે માયાનું કાર્ય હોઇ જડ છે તો એપણ અંતઃકરણ ઉપાધિવાળા જીવો અજ્ઞાન વડે ઉપાધિના ધર્મો પોતામાં આરોપી અંગીકાર કરી ભ્રાંતિવડે હું કરૂંછું હું ભોક્તા છું એમ જાણી મોહ પામેછે.

તાત્પર્ય—જે કર્તાપણું વિગેરે બુદ્ધિના ધર્મો ભ્રાંતિવડે આત્મામાં પ્રતીત થાયછે તે આત્માના ધર્મો નથી શાથીકે આત્મા નિર્વિકારછે,

દેહાદિના ધર્મો પોતાના અંદર માની, આત્મા જન્મ મરણ વિગેરે ભયને પામે છે. પરંતુ તે દેહાદિકના ધર્મો પોતાના સ્વરૂપના વિષે કેવળ સ્વરૂપના અજ્ઞાનવડેજ આરોપેલા છે, એ વાત સ્પષ્ટ કહેછે.

रज्जुसर्पवदात्मानं जीवं ज्ञात्वा भयं वहेत् ।
नाहं जीवः परात्मेति ज्ञानंचेन्निर्भयो भवेत् ॥

If the spirit falls into the error of supposing the Individual soul, Jiva, to be identified with self as one might suppose a rope to be a snake it becomes frightened but as soon as it perceives "I am not Jiva but the supreme spirit (Parmatma) " it is released from all fears.

જેમ અંધારામાં પડેલી દોરડી ત્રણ કાળમાં પણ સર્પ નથી. તોપણ તેને ભ્રાંતિથી સર્પ જાણી જીવ ભય પામે છે. તેમજ સ્વયંપ્રકાશ આત્મા ભ્રાંતિવડે પોતામાં જીવપણું આરોપી હું જીવ છું, હું કર્તા છું. હું ભોક્તા છું.હું સુખી છું, હું દુઃખી છું,એવા અભિમાનવડે જન્મ મરણાદિક ભય પામેછે પરંતુ જ્યારે મહાવાકયના વિચારવડે હું જીવ નથી. હું તો અદ્વિતીય સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મ છું એમ જાણે છે, ત્યારે જન્મમરણાદિ સઘળા ભય વિનાનો થાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

आत्मावभासयत्येको बुद्ध्यादीनींद्रियाणि च ।
दीपो घटादिवत्स्वात्मा जडैस्तैर्नावभास्यते ॥

Spirits make Buddhi and the organs of sense manifest, as a lamp illuminates a vase and other objects, but the spirit which is svatma is not enlightened by inert matter.

જેમ દીવો ઘડા વિગેરે પદાર્થોને પ્રકાશ કરે છે, પણ ઘડા વિગેરે મલિન પદાર્થો દીવાને પ્રકાશ કરી શકતા નથી. તેમ આત્મા એક છે અને તે મન બુદ્ધિ વિગેરેને પ્રકાશિત કરે છે. પરંતુ મન બુદ્ધિ વિગેરે જડ છે તેથી તેઓ આત્માને પ્રકાશ કરી શકતાં નથી.

શંકા—જ્યારે આત્મા બુદ્ધિ વિગેરેથી જાણી શકાતો નથી. ત્યારે તેને જાણવા સારૂ અન્ય જ્ઞાનીની જરૂર છે ખરી!

स्वबोधे नान्यबोधेच्छा बोधरूपतयात्मनः ।
नदीपस्यान्यदीपेच्छा यथा स्वात्मा प्रकाशते ॥

The spirit whose special property is knowledge does not require knowledge about itself from any other Surce as a lamp shining with its own light does not require another lamp to make it visible.

ઉત્તર—જેમ દીવો સ્વયંપ્રકાશ હોવાથી તેને પ્રકાશ કરવાની બીજા દીવાની જરૂર નથી. તેમજ આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે માટે તેના જ્ઞાનના માટે બીજા જ્ઞાનની જરૂર નથી તે તો પોતાની મેળેજ પ્રકાશે છે.

શંકા—જ્યારે આત્મા બુદ્ધિ વિગેરેથી જણાતો નથી. ત્યારે તે શી રીતે જણાયછે તે કહો.

निषिध्य निखलोपाधीन्नेति नेतीति वाक्यतः ।
विद्यादैक्यं महावाक्यैर्जीवात्मपरमात्मनोः ॥

If once the upadhi or attributes are put aside by saying " This is not " " this is not ' let the ident-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ity of the supreme spirit with the soul be recognised by means of the sacred sentences.

नेति नेति (આનહિ આનહિ) એ શ્રુતિના વચનવડે સર્વ સ્થૂલ સૂક્ષ્મ અને કારણ એ સઘળી ઉપાધિઓ ત્યાગ કરી અર્થાત્ સ્થૂલ શરીર સૂક્ષ્મ શરીર અને કારણ શરીર આત્મા નથી. એમ નિશ્ચય કરી "[1] **तत्त्वमसि**" એ મહાવાકયમાં આવેલા તત્ પદની ઉપાધિ અલ્પજ્ઞત્વ સર્વજ્ઞત્વ વિગેરે ભાગ ત્યાગ લક્ષણાવડે તજી, બન્ને પદનો એક લક્ષ્ય અર્થ શુદ્ધ બ્રહ્મ હું છું એ રીતનો અપરોક્ષ નિશ્ચય કરવો એનું નામજ તત્ત્વજ્ઞાન અને તેજ મુકિતનું સાધન છે.

---

૧ "**तत्त्वमसि**" મહાવાકયવડે શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપ લક્ષ્ય અર્થનો બોધ ભાગ ત્યાગ લક્ષણા અંગીકાર કરવાથી થાય છે એ ભાગ ત્યાગ લક્ષણાનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે. "**सोऽयं देवदत्तः**" "તે આ દેવદત્ત" આ વાકયમાં "**सः**" પદનો અર્થ તે દેશ તથા તે કાળ સહિત દેવદત્ત છે તથા "**अयम्**" પદનો અર્થ આ દેશ તથા આ કાળ સહિત દેવદત્ત એવો અર્થ છે. એ બન્ને પદ બોલવાથી બન્નેનો અર્થ એકજ છે એમ સમજાય છે પરંતુ તેમ સંભવતું નથી. કારણકે **सः** અને **अयम्** પદના વાચ્ય અર્થમાં વિશેષણ રૂપે રહેલા તે દેશકાળ અને આ દેશ કાળ એ બન્નેનો પરસ્પર વિરોધ છે માટે તે બન્ને વિરૂદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરી અવિરૂદ્ધ દેવદત્ત પિંડમાં બન્ને પદની લક્ષણા કરવી એ લક્ષણા ભાગ ત્યાગ લક્ષણા કહેવાય છે. તેમજ **तत् त्वम् असि** એ મહાવાકયમાં **तत्** પદનો વાચ્ય અર્થ સર્વશકિતમાન્ સર્વજ્ઞ વિગેરેના ધર્મવાળો ઇશ્વર છે તથા **त्वम्** પદનો અલ્પ શકિત અલ્પજ્ઞતા વિગેરે ધર્મસહિત જીવ છે એ બન્ને અર્થમાં એક રૂપતા ન સંભવવાથી બન્ને પદોના વાચ્ય અર્થમાં વિવેષણરૂપે રહેલા સર્વ શકિત્ત, અલ્પશકિત સર્વજ્ઞતા અલ્પજ્ઞતા વિગેરે વિરૂદ્ધ અંશનો ત્યાગ કરી, કેવળ ચૈતન્ય અંશમાંજ **तत्** પદ અને **त्वम्** પદની લક્ષણા કરે છે. એવી રીતે ભાગ ત્યાગ લક્ષણા મહાવાકયમાં માનવાથી ઇશ્વરના તથા જીવના સ્વરૂપમાં વિરૂદ્ધાંશનો ત્યાગ કરી શેષ રહેલો અવિરૂદ્ધ લક્ષ્યાર્થ જે ચૈતન્ય અંશ છે તેની એકતા મહાવાકય જણાવે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકા—સ્થૂલ વિગેરે ઉપાધિ ત્યાગ ન કરીએ તોપણ હાનિ નથી શાથી કે ચૈતન્ય તો અસંગજ છે.

आविद्यकं शरीरादि दृश्यं बुद्बुदवत्क्षरम् ।
एतद्विलक्षणं विद्यादहं ब्रह्मेति निर्मलम् ॥

All that belongs to the body must be considered as the product of ignorance. It is visible, it is perishable like the bubbles of air (on the surface of water) but that which does not possess three signs must be recognised as pure spirit which asserts itself I am Bhrahama."

ઉત્તર—દેહ ઇંદ્રિય વિગેરે દૃશ્ય પદાર્થો અવિદ્યાનાં કાર્ય છે તથા પાણીના પરપોટાની પેઠે નાશવંત છે અને તેથી ભિન્ન સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ અવિદ્યારૂપ મલ રહિત જે બ્રહ્મ છે તેજ હું છું એમ નિશ્ચય કરવો. આવા અપરોક્ષ દૃઢ નિશ્ચયથીજ જીવ કૃતકૃત્ય થાય છે.

(જીવ બ્રહ્મની એકતારૂપ જ્ઞાન દૃઢ થવા સારૂ તત્ત્વ જ્ઞાનના મનનવડે પ્રકાર કહે છે)

देहान्यत्वान्नमे जन्मजराकार्श्य लयादयः ।
शब्दादिविषयैः संगो निरिंद्रियतया न च ॥

Because I am distinct from body, I experience neither birth, old age, decrepitude nor extinction; and detached from the organs of sense, I have no longer any connection with their object such as sound.

જન્મ, જરા, દુર્બલપણું મરણ વિગેરે ધર્મો સ્થૂલ શરીરના છે. હું સ્થૂલ શરીરથી ભિન્ન છું માટે જન્મ વિગેરે ધર્મો મારા નથી તથા શબ્દ સ્પર્શ રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોના ભોગરૂપ સંગ મારામાં નથી. કારણકે હું ઇંદ્રિયો રહિત છું. ઇંદ્રિયોનો વિષયોની સાથે સંયોગ અથવા વિયોગ થવાથી મને અસંગને લાભ કે હાનિ નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

(હવે આત્માની અંદર મનના ધર્મનો પણ નિષેધ કહેછે)

अनस्त्वान्नमे दुःखरागद्वेषभयादयः ।
अप्राणोह्यमनाः शुद्ध इत्यादिश्रुतिशासनात् ॥

Being deprived of manas, I no longer feel grief passion, hatred fear, or other affections. I am-and this is established by revelation (shruti) I am without Prana. without manas & absolutely pure.

દુઃખ, રાગ, દ્વેષ, સંકલ્પ, શોક, મોહ ભય એ બધા મનના ધર્મ છે, મારા નથી કારણ કે હું તો મન રહિત છું શ્રુતિ પણ કહે છે " આત્મા, મન અને પ્રાણ રહિત છે તથા નિર્મલ છે " માટે ઉપર કહેલા દુઃખ વિગેરે મનના ધર્મ ક્ષુધા તૃષા પ્રાણના ધર્મો મૂઢતા વિગેરે મારામાં નથી. હું તો અસંગ દૂરસ્થ સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ છું.

(જે જે કાર્ય છે તે અનિત્ય છે માટે પ્રાણ વિગેરેની અનિત્યતા તેઓની ઉત્પત્તિ કરી બતાવે છે.)

एतस्माज्जायते प्राणो मनःसर्वेंद्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

From Brahma proceed (are born) the breath of life, [Prana] manas, the organs of sense; the air, the wind, light, water, and the earth which nourish all existence.

આ અસત્ જડ તથા દુઃખરૂપ સંસારથી વિપરીત સ્વભાવવાળા, એટલે સત્ ચિત્ આનંદ બ્રહ્મથી ક્રિયા શક્તિવાળો પ્રાણ, જ્ઞાનશક્તિવાળું મન, દશ ઇંદ્રિયો, આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ તથા સ્થાવર જંગમ વિગેરેને ધારણ કરતી પૃથ્વી અનાદિ અવિદ્યાવડે આથી ઉત્પન્ન થાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

[1]निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो निर्विकल्पो निरंजनः।
निर्विकारो निराकारो नित्यमुक्तोऽस्मि निर्मलः ॥

I am without quality, without activity, eternal, without volition, without soil unqualified, without change, without form, emancipated for ever & perfectly pure.

સત્વ, રજ અને તમ એ પ્રકૃતિના ગુણો છે અને રાગ ઈચ્છા વિગેરે બુદ્ધિના ગુણો છે એ સઘળા ગુણથી હું રહિત છું, શાથીકે પ્રકૃતિ તથા બુદ્ધિ એ બન્નેનો મારામાં અભાવ છે, ક્રિયા, એ દેહ ઇંદ્રિયનો ધર્મ છે હું દેહ ઇંદ્રિય રહિત હોવાથી ક્રિયા વિનાનો છું, હું નિત્ય એટલે સર્વકાળમાં ચૈતન્યરૂપ છું, હું નિર્વિકલ્પ છું, હું નિરંજન અર્થાત્ માયા તથા તેના કાર્યના મેલ વિનાનો છું.

સઘળા વિકારો લિંગ શરીરનઃ આશ્રયે રહેલા છે અને હું લિંગ-શરીર રહિત હોવાથી કોઇપણ વિકાર મારામાં નથી. અવયવી પદાર્થ આકારવાન્ હોય છે હું આકાશની પેઠે નિરવયવ છું. તેથી આકાર રહિત છું, હું બંધન રહિત હોવાથી નિત્ય મુકત છું, અવિદ્યારૂપ મેલ મારામાં નથી. તથા હું સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાથી અચળ છું.

(ગુરૂ શિષ્યની પરીક્ષા કરવા માટે પુછેછે કે હે શિષ્ય! તું કહે છે તેવો તું છે પણ તું પરિચ્છિન્ન છે શાથી કે તું દેહવાળો દેખાયછે એ સાંભળી શિષ્ય પોતાનો અનુભવકહેછે)

अहमाकाशवत्सर्ववहिरंतर्गतोऽच्युतः ।
सदा सर्वसमः शुद्धो निःसंगो निर्मलोऽचलः ॥

I am like ether, penetrating all things within and without. I am without defect, the same throughout pure without attaehment immaculate, immovable.

१ આ શ્લોક કેટલીક પોથીમાં જોવામાં આવતો નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

હું આકાશની માફક સઘળા પદાર્થમાં બહાર તથા અંદર પડેલો છું; ન્યૂનતા વિનાનો છું સર્વત્ર સમ છું, શુદ્ધ છું, સંગ રહિત છું. નિર્મળ છું અને અચળ છું.

(त्वं પદાર્થના અર્થ, જીવાત્માના લક્ષ્ય સ્વરૂપનું જેવું વર્ણન કર્યું છે તેવુંજ तत्पदार्थ બ્રહ્મના લક્ષ્ય સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે હવે તે બન્નેના અભેદનું વર્ણન કરે છે)

नित्यशुद्धविमुक्तैकमखंडानंदमद्वयम् ।
सत्यं ज्ञानमनंतं यत् परं ब्रह्माहमेव तत् ॥

I am that which is eternal, pure, free, happy, without duality and truly existing–that which is knowledge, infinite, and the supreme Bhrama,

નિત્ય એટલે ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન એવા ત્રણે કાળમાં જેનો નિષેધ થતો નથી. જે અવિદ્યા વિગેરેના મેલથી રહિત-છે, જે નિત્ય મુકત છે. જે એક એટલે જેના જેવી બીજી ચીજ નથી, જે અખંડ એટલે સર્વ દેશ, સર્વ કાળ, અને સર્વ વસ્તુમાં છે, જે સુખ સ્વરૂપ છે જે અરૂપ એટલેનિર્જ્ઞનીયભેદ તથા સ્વગત ભેદ અને સજાતીય ભેદ રહિત છે તે સત્યજ્ઞાન અને અનંત બ્રહ્મરૂપજ હું છું, બ્રહ્મ ભિન્ન મારૂં સ્વરૂપ નથી.

एवं निरंतराभ्यस्ता ब्रह्मैवास्मीति वासना ।
हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम् ॥

This conception, " I am Bhrama myself " incessently entertained disperses the hallucinations born of ignorance as medicine removes sickness.

ઉપર પ્રમાણે દેખાડેલી રીતિ પ્રમાણે કાયમ અભ્યાસ કરવાથી ઉત્પન્ન થયેલી " હું બ્રહ્મજ છું " એવી દૃઢ વાસના, જેમ રસાયન રોગોનો નાશ કરે છે તેમ અવિદ્યાથી થયેલા ચિત્તના વિક્ષેપોને નાશ કરે છે. હવે બ્રહ્મની અને આત્માની એકતાના ચિંતન કરવામાં સાધન કહે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

विविक्तदेश आसीनो विरागो विजितेंद्रियः ।
भावयेदेकमात्मानं तमनंतमनन्यधीः ॥

Seated in a desert-place, exempt from passions master of his senses, let man represent to himself this spirit one and infinite without allowing his thoughts to stray else where.

નિર્જન સ્થાનમાં સ્વસ્તિકાસન, પદ્માસન વિગેરે સુખ પૂર્વક થઇ શકે તેવું આસન કરી, વિષયોમાં ઇચ્છા રહિતહોઇ ઇંદ્રિયોનો જય કર્યો છે એવા પુરૂષે, સજાતીય આદિ ભેદ રહિત તથા દેશ કાળ તથા વસ્તુ પરિચ્છેદ વિનાના બ્રહ્મનું પોતાથી ભિન્ન ન જાણી ચિંતન કરવું. અર્થાત્ એ બ્રહ્મ હું છું એવી ભાવના કરવી.

શંકા—આ દૃશ્ય પ્રપંચ પ્રત્યક્ષ વર્તમાન છતાં એકતાનું ચિંતન કેમ ગણી શકે.

आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः ।
भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा ॥

Considering the visible universe as annihilated in spirit, let a man pure through intelligence constantly contemplate the one spirit as he might contemplate the luminous ether

ઉત્તર—શુદ્ધ અંતઃકરણવાળો અધિકારી પુરૂષ, સઘળા દૃશ્ય પ્રપંચનો, યોગિજનોમાં પ્રસિદ્ધ [૧]લય ચિંતનને પ્રકારે વિવેકવાળી બુદ્ધિવડે આત્મામાં લય કરી આકાશની પેઠે નિર્મલ સદા એક રસ આત્માનું ચિંતન કરે.

---

૧ લય ચિંતનનો સામાન્ય પ્રકાર—પૃથ્વીએ જલનું કાર્ય છે કાર્ય અને કારણમાં ભેદ નથી માટે પૃથ્વી જલરૂપજ છે એ પ્રમાણે ચિંતનવડે પૃથ્વીનો જલમાં લય કર્યા પછી જલનો તેજમાં તેજનો વાયુમાં અને વાયુનો આકાશમાં તથા આકાશનો પ્રકૃતિમાં અને પ્રકૃતિનો બ્રહ્મમાં લય કરવો.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

શંકા–સર્વ દૃશ્ય પ્રપંચનો ત્યાગ કરી વિવેકી માણસ કેવી રીતે સમાધિમાં સ્થિતિ પામે છે ?

नामवर्णादिकं सर्वं विहाय परमार्थवित् ।
परिपूर्णचिदानन्दस्वरूपेणावतिष्ठते ॥

Knowing the highest, he rejects all else and remains firmly united with the self-existent being who is all intelligence, all happiness.

આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણનાર માણસ નામ રૂપાત્મક દૃશ્ય પ્રપંચ મિથ્યા જાણી તજી દઇ પરિપૂર્ણ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપે સમાધિમાં રહે છે.

શંકા–સમાધિમાં પણ જ્ઞાતા, જ્ઞાન અને જ્ઞેય એવી ત્રણ પ્રકારની ત્રિપુટી પ્રતીત થાય છે. તેથી આત્મા એક છે. એવી ભાવના કેમ સંભવે !

ज्ञातृज्ञानज्ञेयभेदः परात्मनि न विद्यते ।
चिदानंदैकरूपत्वाद्दीप्यते स्वयमेव हि ॥

In the supreme spirit there is no distinction between the perceiver, perception and the object perceived by this quality of the being, which is one intelligent and happy he shine by itself (himself)

ઉત્તર—જો કે સવિકલ્પ સમાધિમાં જ્ઞાતા, જ્ઞાન, અને જ્ઞેય એવો ભેદ પ્રતીત થાય છે. પરંતુ નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં તે ભેદ રહેતો નથી. તે કાળે તો સત્ ચિત્ આનંદ અખંડ આત્મા જ પોતે પ્રકાશે છે.

(એ રીતે આત્માની એકતાના જ્ઞાનને સારૂ આત્માનું ધ્યાનાદિ કરનારને શું ફળ થાય છે, તે બતાવી આપે છે.)

एवमात्मारणौ ध्यानमथने सततं कृते ।
उदितावगतिर्ज्वाला सर्वाज्ञानेंधनं दहेत् ॥

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

When meditation is rubbed diligently against spirit, the flame which such friction produces, burns up all the combustible materials of ignorance.

અગાઉ બતાવ્યા પ્રમાણે અંતઃકરણ રૂપ નીચી અરણી સાથે ધ્યાનરૂપ ઉપરની અરણીવડે ઘર્ષણ નિરંતર કરવાથી ઉત્પન્ન થએલ અખંડ બ્રહ્માકાર વૃત્તિરૂપ જ્વાળા, સઘળા અજ્ઞાનરૂપ કાષ્ઠને બાળી નાંખે છે.

(જીવ અને બ્રહ્મની એકતાનું યથાર્થ અપરોક્ષ જ્ઞાન થવાથી આત્મા પોતે પ્રકાશે છે એ વાત દૃષ્ટાંત સાથે કહે છે.)

अरुणेनेव बोधेन पूर्वसंतमसे हृते ।
तत आविर्भवेदात्मा स्वयमेवांशुमानिव ॥

When knowledge disperses darkness, the light of the spirit shines fourth, like the dazzling sun

જેમ પ્રાતઃકાળમાં અરૂણોદય થવાથી પ્રથમ અંધકાર નાશ થયા પછી સૂર્ય નારાયણનો ઉદય થાય છે તેમજ હું બ્રહ્મ છું એવા અપરોક્ષ નિશ્ચયવડે અજ્ઞાનરૂપ અંધકાર દૂર થયા પછી સૂર્ય નારાયણની માફક આત્મા આપોઆપ પ્રકાશે છે.

શંકા—આત્મા તો પોતાનું સ્વરૂપ હોવાથી નિત્ય પ્રાપ્તજ છે. તેની જ્ઞાનવડે પ્રાપ્તિ કેમ સંભવે !

आत्मा तु सततं प्राप्तोऽप्यप्राप्यवदविद्यया ।
तन्नाशेऽप्राप्तवद्भाति स्वकंठाभरणं यथा ॥

The spirit, always accessible, is rendered apparently, in accesssible by ignorance, but ignorance being dissipated, the spirit shines forth and is again accessible like ornament round the neck (of a ferron who had forgotten it).

ઉત્તર—જેમ કોઇ માણસ પોતાના કંઠમાં પહેરેલ આભરણ વિસરી જઇ તેને ચો તરફ શોધતો ફરતો હતે. તેને કોઇ ભલા

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

માણસે કહ્યું જે આભરણને તું ભુલથી ખોવાયેલ સમજી શોધતો ફરે છે તે તો તારા કંઠમાંજ છે એમ કહી તેને તેના કંઠમાં ધારણ કરેલ આભરણ દેખાડી આપ્યું. ત્યારે તેને ભ્રાંતિથી અપ્રાપ્ત માનેલ આભરણની પ્રાપ્તિ થઇ. તેમજ આત્મા સર્વત્ર પૂર્ણ હોવાતી જ્ઞાની અને અજ્ઞાનિ બન્નેને પ્રાપ્ત છે પરંતુ અજ્ઞાનીને અજ્ઞાનના લીધે, પ્રાપ્ત છતાં પણ અપ્રાપ્ત સરખો થઇ ગયેલો હોય છે. ત્યારે તેનું સદ્‌ગુરૂના ઉપદેશવડે અજ્ઞાન નાશ પામેછે ત્યારે તેને આત્મા જે પ્રથમથીજ પ્રાપ્ત છે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે, કાંઇ અપ્રાપ્તની પ્રાપ્તિ તેને થાતી નથી.

શંકા—જીવાત્મા તથા પરમાત્મા બન્ને વિરૂદ્ધ સ્વભાવવાળા હોવાથી તે બન્નેની એકતા જે તમે કહોછો તે કેમ સંભવે ?

स्थाणौ पुरुषवद्भ्रांत्या कृता ब्रह्मणि जीवता ।
जीवस्य तात्त्विके रूपे तस्मिन्दृष्टे निवर्तते ॥

It is an error to attribute the spirit of life or man's individual spirit (Jivatma) to the supreme spirit just as it is an error to take a post for a man When once the true nature of jwala has been recognized, jwala itself disappears.

ઉત્તર—જેમ અંધારામાં રહેલા વૃક્ષના ઠુંઠામાં અજ્ઞાનવડે ખોટી પુરૂષ બુદ્ધિ થાય છે તેમ અનાદિ અજ્ઞાનથી થયેલ ભ્રમવડે કર્તાપણું ભોકતાપણું વિગેરે જીવનાં લક્ષણો બ્રહ્મના અંદર ભાસે છે પરંતુ तत्त्वमसि ઇત્યાદિ મહા વાકયના વિચારવડે ત્યારે જીવનાં વાસ્તવ સ્વરૂપ બ્રહ્મનું યથાર્થ સ્વરૂવ જણાય છે. ત્યારે તે જીવપણું જતું રહે છે.

શંકા—જ્યાંસુધી હું છું અને આ સ્ત્રીપુત્રાદિ મારાં છે એવી વૃત્તિ છે ત્યાં સુધી હું નથી તથા મારૂં કાંઇપણ નથી, એવી વૃત્તિનો ઉદય કેમ થાશે !

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

तत्त्वस्वरूपानुभवादुत्पन्नं ज्ञानमंजसा ।
अहंममेति चाज्ञानं बाधते दिग्भ्रमादिवत् ॥

The knowledge which comes from comprehending that being, which has self existence, completely destroys the ignorance which says "I am" or "That belongs to me," in the same manner as the light of the sun removes the uncertainty concerning the regions of the sky.

ઉત્તર–જેમ રાત્રીમાં થયેલો દિગ્ભ્રમ સૂર્યના ઉદય થવાથી મટેછે તેમજ જીવની તથા બ્રહ્મની એકરૂપતાનું દૃઢ જ્ઞાન,અનાયાસે અહંતા મમતારૂપ સંસારને મટાડે છે.

(જેનું અજ્ઞાન નિવૃત્ત થયું છે એવા વિવેકી પુરૂષની દૃષ્ટિના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે.)

सम्यग्विज्ञानवान् योगी स्वात्मन्येवाखिलं स्थितम् ।
एकं च सर्वमात्मानमीक्षते ज्ञानचक्षुषा ॥

The yogin, possessing perfect dicernment, contemplates all things as subsisting in him-self and thus by the eye of knowledge, discovers that all is the one spirit.

જેને નિઃસંશય આત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયો છે એવો યોગી,પોતાની જ્ઞાનચક્ષુવડે આ અજ્ઞાનવડે કલ્પાયેલ સર્વ જગત્ અધિષ્ઠાન કૂટસ્થ સર્વત્ર પૂર્ણ પોતાના સ્વરૂપમાંહે જુએ છે.તથા સર્વ પ્રપંચ અદ્વિતીય વસ્તુની અધિષ્ઠાનથી ભિન્ન સત્તા હોતી નથી માટે આત્માના અંદર અજ્ઞાનવડે આરોપેલ વિશ્વ આત્મારૂપજ છે.

શંકા–આત્માથી ભિન્ન કળાતા જગત્ને જ્ઞાની આત્મ સ્વરૂપ કેમ જુએ છે ?

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

आत्मैवेदं जगत्सर्वमात्मनोऽन्यन्न विद्यते ।
मृदो यद्वद्घटादीनि स्वात्मानं सर्वमीक्षते ॥

He knows that all this world is spirit or that beyond spirit, there is nothing; as all varieties of vase are clay, as all things he sees are that spirit

ઉત્તર–કાર્યની સત્તા પોતાના ઉપાદાન કારણથી ભિન્ન નથી. તેથી ઘડા વિગેરે કાર્યો જેમ માટીથી ભિન્ન નથી પણ માટી રૂપજ છે. તેમજ સંપૂર્ણ જગત્ પોતાના ઉપાદાન કારણથી ભિન્ન નથી પણ આત્મા રૂપજ છે.

(જ્ઞાનીની જીવન્મુકત અવસ્થાનું નિરૂપણ)

जीवन्मुक्तिस्तु तद्विद्वान्पूर्वोपाधिगुणांस्त्यजेत् ।
सच्चिदानंदरूपत्वाद्भवेद्भ्रमरकीटवत् ॥

He, who emancipated from his own individual attribute [Jivanmukta): knows this, rejects the qualities of the attributes, he previously believed himself to possess and becomes (Brahma) in virtue of the essential nature of that being intelligent and happy just as the chrysalis loses its former nature to become a bee.

સચ્ચિદાનંદ આત્માના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કરનાર જીવન્મુકત પુરૂષે, પૂર્વે કહેલ દેહ, ઇંદ્રિય, મન વિગેરે ઉપાધિઓનો ત્રિગુણી માયામાં કાર્યરૂપ જાણી ત્યાગ કરવો તથા [1]ભ્રમરકીટની પેઠે સચ્ચિદાનંદ રૂપમાં રહેવું.

(જીવન્મુકતનું વર્ણન શ્રીરામચંદ્ર કહેછે)

तीर्त्वा मोहार्णवंहत्वारागद्वेषादिराक्षसान् ।
योगी शांतिसमायुक्तो ह्यात्मारामो विराजते ॥

---

૧ જેમ ભમરી કોઇ કીડાને દરમાં લઇ જઇ ડંખ મારે છે ત્યારે તે કીડાની વૃત્તિ ભયના લીધે ભમરીરૂપ થાય છે. કીડો પોતાનું રૂપ તજી ભમરીરૂપ થાય છે તેમજ અધિકારી પુરૂષ પણ વિચારવડે અંતે બ્રહ્મરૂપ થઇ જાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

After having traversed the ocean of illusion and after having destroyed the bad genii with which it is infested. the yogin with a spirit full of joy sinks into tranquility,

પોતાના સ્વરૂપ માંહે રમણ કરનાર જીવન્મુક્ત યોગી, અજ્ઞાનરૂપ સાગરને તરીને તથા રાગ દ્વેષાદિક રાક્ષસોને હણીને, શાંતિયુક્ત પોતાના સ્વરૂપમાં વિરાજે છે.

बाह्यानित्यसुखासक्तिं हित्वाऽऽत्मसुखानिर्वृतः
घटस्थदीपवत्स्वच्छः स्वांतरेव प्रकाशते ॥

Renouncing attachment for external and changeable happiness, and satisfied with happiness derived from spirit (atma) he shines, with an inward light as a lamp sheltered beneath a jar.

ચક્ષુ વિગેરે બાહ્ય ઇંદ્રિયોને અનુકુળ વિષયોની સાથે સંબંધ થવાથી પ્રાપ્ત થાતા વિષયાનંદમાં આસક્તિ તજી જે સ્વરૂપાનંદવડેજ તૃપ્ત છે તે ઘડાનાં રહેલા દીવાની પેઠે અંતકરણમાંજ સ્વરૂપે પ્રકાશે છે.

(જ્ઞાનીની વિદેહ મુક્તિને કહે છે)

उपाधिस्थोऽपि तद्धर्मैर्न लिप्तो व्योमवन्मुनिः
सर्वविन्मूढवत्तिष्ठेदसक्तो वायुवच्चरेत् ॥

The muni, although subject to the conditions of the body resembles the ether in not being soiled by their properties knowing every thing he conducts him--self as though he knows nothing and passes on like the wind independent of all things.

મુનિ દેહાદિ ઉપાધિમાં રહ્યા છતાં પણ આકાશની પેઠે નિર્લેપ રહે છે. સર્વજ્ઞ છતાં મૂઢની પેઠે રહે છે. અર્થાત્ પોતાનું સર્વજ્ઞપણું બીજાની પાંસે માન પ્રતિષ્ઠા વિગેરેના લોભથી દેખાડતો નથી. અને વાયુની પેઠે પ્રારબ્ધ વડે પ્રાપ્ત થયેલા વિષયોમાં આસક્તિ પામ્યા વિના વિચરે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

उपाधिविलयाद्विष्णौ निर्विशेषं विशेन्मुनिः
जले जलं वियद्व्योम्नि तेजस्तेजसि वा यथा ॥

From the moment when the attributes (upadhi) are destroyed, the muni enters into that which penetrates every where (Vishnue) as water in water, air in air, fire in fire.

ઉપાધિના નાશ પછી મુનિ, જેમ જલમાં જલ, આકાશમાં આકાશ, અને અગ્નિમાં અગ્નિ પેસી જાય છે તેમ બ્રહ્મમાં પેસી જાય છે,

વિદેહ મુક્તિ અવસ્થામાં વિવેકી પુરૂષ જે પરબ્રહ્મને પામે-છે તેના સ્વરૂપનું નિરૂપણ આઠ શ્લોકથી કહે છે)

यल्लाभान्नापरो लाभो यत्सुखान्नापरं सुखम् ।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥

The possession, possessing which there is no other to desire the happiness, above which there is no higer happiness, the knowledge above which there is no higher knowledge—may one know that this is Brahma ?

જેના લાભ કરતાં બીજો લાભ અધિક નથી, જે સુખ કરતાં બીજું સુખ અધિક નથી અને જેના જ્ઞાન કરતાં બીજું જ્ઞાન અધિક નથી. તેજ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કર !

यद्दृष्ट्वा न परं दृश्यं यद्भूत्वा न पुनर्भवः ॥
यज्ज्ञात्वा न परं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारय ॥

The object of vision, beyond which no further vision can be desired, the existence in union with which no further birth is possible, the knowledge beyond which one needs no further knowledge may one know "it is Brahma"

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

જેનો સાક્ષાત્કાર કરતાં પછી બીજી વસ્તુ જોવા લાયક રહે તીનથી,જે રૂપ થવાથી અર્થાત્ જેની સાથે એકરૂપથઇ જવાથી સંસારમાં ફરી જન્મ થાતા નથી, તથા જેને જાણુવાથી બીજું જાણુવાનું કાંઇ રહેતું નથી, તેજ બ્રહ્મ છે એમ નિશ્ચય કર.

तिर्यगूर्ध्वमधः पूर्वं सच्चिदानंदमद्वयम् ।
अनंतं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥

The being which fills all intermediate regions superior & inferior living, intelligent, happy, without duality, infinite eternal, one, may one know it ' it is Brahma.'

જે પૂર્વ. પશ્ચિ, ઉત્તર, દક્ષિણ, ઉપર નીચે છે, પૂર્ણ છે, સત્ ચિત્ તથા આનંદ રૂપ છે જેનો કાળ દેશ અને વસ્તુવડે અંત નથી. જે ત્રણે કાળમાં બાધ રહિત છે. અને જે એક છે. તેજ વસ્તુ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કર ?

अतद्व्यावृत्तिरूपेण वेदांतैर्लक्ष्यतेऽव्ययम् ।
अखंडानंदमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥

That which is designated in the books of the Vedant as the existence which rejects all which is not him, the imperishable, the incessantly happy, the one, may one know it. it is Brahma.

જેને વેદાંત શાસ્ત્રો આત્માથી ભિન્ન સર્વ જડ વસ્તુનો ત્યાગ કરવાથી પરમાર્થ રૂપે લક્ષણા વૃત્તિવડે જણાવે છે જે વિકાર રહિત એક અખંડ આનંદ સ્વરૂપ છે. તેજ બ્રહ્મ છે, એમ નિશ્ચય કર, ?

શંકા—નિરતિશય આનંદ યુકત તો બ્રહ્મા વિગેરે દેવો પણ છે, એમ શાસ્ત્રો કહે છે, તમે કેવળ બ્રહ્મનેજ નિરતિશય આનંદ સ્વરૂપ કહો છો કેમ !

अखंडानंदरूपस्य तस्यानंदलवाश्रिताः ।
ब्रह्माद्यास्तारतम्येन भवंत्यानंदिनोऽखिलाः ॥

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

Admitted to a portion of the happiness of that being, which is incessantly happy, Brahma and other gods attain a partial happiness

અખંડ આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મનો લેશ માત્ર આનંદ પામી બ્રહ્મા વિગેરે સઘળા દેવો વત્તા ઓછા આનંદ યુક્ત થયા છે, અર્થાત્ બ્રહ્મામાં બ્રહ્માનંદનો લેશ છે તે કરતાં બૃહસ્પતિમાં સોગણો આનંદ ઓછો છે, તેથી ઇંદ્રનો ઓછો છે, એ પ્રમાણે બ્રહ્માથી મનુષ્ય પર્યંત સર્વમાં ઉત્તરોત્તર ન્યૂન ન્યૂન આનંદ હોય છે. સઘળા આનંદનો અંતર્ભાવ બ્રહ્માનંદમાં છે, માટે જ્ઞાની પુરૂષ વિદેહ મુક્તિ અવસ્થામાં પૂર્ણ બ્રહ્માનંદમાંજ સ્થિતિ પામે છે.

શંકા—જેના આનંદના લેશને સઘળા બ્રહ્માદિ દેવો ભોગવેછે, તે બ્રહ્મ કયાં છે ? શું લોકાંતરમાં છે ?

तद्युक्तमखिलं वस्तु व्यवहारस्तदान्वितः
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म क्षीरे सर्पिरिवाखिले ॥

all things rest upon him, all activity depends upon Him; therefore Brahma is universally diffused like butter in the mass of milk.

ઉત્તર—એ સત્ ચિત્ તથા આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મવડે યુક્ત સઘળી ઘટ પટ વિગેરે વસ્તુ અસ્તિ, ભાતિ પ્રિયરૂપે પ્રકાશે છે તથા સઘળા વ્યવહાર પણ તે બ્રહ્મવડેજ સિદ્ધ થાય છે માટે જેમ દુધમાં સર્વત્ર ઘી રહેલ છે. તેમ બ્રહ્મ પણ સર્વત્ર રહેલ છે.

(એ પ્રમાણે સઘળા જગત્માં બ્રહ્મ વ્યાપ્ત છતાં પણ તે
અસંગ હોવાથી જગત્ના ધર્મનો સ્પર્શ પણ તેને
થાતો નથી, તે બાબતનું નિરૂપણ કરે છે.)

अनण्वस्थूलमह्रस्वमदीर्घमजमव्ययम् ।
अरूपगुणवर्णाख्यं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

That which is neither small, nor large, neither short nor long neithar subject to birth nor to destruction, that which is without form, without qualities without colour, without name, may one know it. it is Brahma.

જે વસ્તુ સૂક્ષ્મ નથી, સ્થૂલ નથી, ટુંકી નથી, લાંબી નથી તથા જે જન્મ રહિત અવિનાશી છે, રૂપ રહિત છે, ગુણ રહિત છે, વર્ણ રહિત છે, તેજ બ્રહ્મ છે, એમ નિશ્ચય જાણવું.

यद्भासा भासतेऽर्कादिर्भास्यैर्यत्तु न भास्यते ।
येन सर्वमिदं भाति तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥

That by the splendour of which the sun and the stars shine, whilst it itself derives no light from their light; that by which all things are illuminated may one know it.it is Brahma.

જેના પ્રકાશ વડે સૂર્ય વિગેરે પ્રકાશે છે, પરંતુ જેના પ્રકાશવડે પ્રકાશ પામનારા સૂર્ય વિગેરે વડે જે પ્રકાશ પામતું નથી. અને જે વડે આ સંપૂર્ણ જગત્ પ્રકાશે છે તે બ્રહ્મ છે. એમ જાણવું.

स्वयमंतर्बहिर्व्याप्य भासयन्नखिलं जगत् ।
ब्रह्म प्रकाशते वन्हिप्रतप्तायसींपडवत् ॥

Penetrating everywhere, within,and without, illuminating the whole universe, Brahma shines afar like a globe of iron rendered meandescent by flame

જેમ અગ્નિવડે તપાવેલા લોઢાના ગોળામાં અગ્નિ, બહાર તથા અંદર વ્યાપીને પ્રકાશે છે તેમજ બ્રહ્મ, સંપૂર્ણ જગત્ની માંહે તથા બહાર વ્યાપ્ત થઇ પોતે પ્રકાશે છે તથા જગત્ને પણ પ્રકાશિત કરે છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

जगद्विलक्षणं ब्रह्म ब्रह्मणोऽन्यन्न किंचन ॥
ब्रह्मान्यद्भाति चेन्मिथ्या यथा मरुमरीचिका॥

Brahma has no resemblence to the world, nothing in reality exists but Brahma; if any thing is produced which is exterior to Him, it is but a vain show like the mirage in a desert.

આ જગત્ જે અસત્ જડ તથા દુઃખ રૂપ છે, તેથી બ્રહ્મ વિલક્ષણ છે એટલે સત્ ચિત્ તથા આનંદરૂપ છે, માટે બ્રહ્મથી ભિન્ન કાંઇપણ નથી જે બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઇ વસ્તુ પ્રતીત થાતી હોય તો તે ઝાંઝવાના પાણીની જેમ મિથ્યા પ્રતીત થાય છે.

दृश्यते श्रूयते यद्यद्ब्रह्मणोऽन्यन्न तद्भवेत् ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानंदमद्वयम् ॥

All that is seen, all that is heard, is Brahma and by knowing this, Brahma is contemplated as the existing intelligent undivided being.

જે જે વસ્તુ દેખાય છે, જે જે વસ્તુ સંભળાય છે, તે વસ્તુ બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી પરંતુ બ્રહ્મજ છે તે બ્રહ્મ સત્ ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે તથા ભેદ રહિત છે. એ વાત તત્વજ્ઞાન વડે જણાય છે.

શંકા—તમે જગત્ને સચ્ચિદાનંદ બ્રહ્મ સ્વરૂપ કહો છો ત્યારે તેવું કેમ જણાતું નથી.

सर्वगं सच्चिदात्मानं ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेक्षेत भास्वंतं भानुमंधवत् ॥

The eye of science contemplates the being which is living intelligent, happy & which penetrates through out, but the eye of ignorance can not contemplate this as a person who is blind can not perceive the shining sun.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઉત્તર— જેને જ્ઞાન રૂપી નેત્ર છે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્માને સર્વત્ર વ્યાપ્ત જુએ છે, પરંતુ જેમ આકાશમાં પ્રકાશી રહેલ સૂર્યને આંધળો જોતો નથી. તેમજ અનાદિ અવિદ્યાવડે છંદાયેલી નજરવાળો માણસ પોતાનાજ શરીરમાં સાક્ષીરૂપે રહેલા પ્રકાશમાન આત્માને જોઇ શકતો નથી.

શંકા—જ્ઞાનરૂપી નેત્રવાળો પુરૂષ પોતાના વિવેકના જોરવડે દેહ ઇંદ્રિયાદિકના અધ્યાસ રૂપ મળને દુર કરે છે છતાં અનાદિ વાસનાનાલીધે ફરી તેને દેહાદિકમાં અહંબુદ્ધિ થઇ જાય છે. માટે તેને સદા સ્વરૂપના અંદર સ્થિતિરૂપ મુક્તિ કેમ મળી શકે ?

श्रवणादिभिरुद्दीप्तो ज्ञानाग्निपरितापितः ।
जीवः सर्वमलान्मुक्तः स्वर्णवद्द्योतते स्वयम् ॥

The Jiva or soul enlightened by sacred tradition and other means of knowledge, warmed by the fire of knowledge and freed from all soil, becomes brilliant as gold purified by fire.

ઉત્તર—જેમ સોનું અગ્નિમાં તપાવ્યાથી અન્ય ધાતુના લેગરૂપી મેલને તજી દઇ શુદ્ધ કુંદનરૂપે પ્રકાશે છે, તેમજ શ્રવણ, મનન, તથા નિદધ્યાસનવડે પ્રદીપ્ત થયેલા જ્ઞાનાગ્નિમાં તપેલો (શુદ્ધ થએલો) જીવ અવિદ્યા વિગેરે સઘળા મેલનો દાહ કરી પોતે શુદ્ધ ચિદાનંદરૂપે પ્રકાશે છે.

શંકા—એ પ્રમાણે શુદ્ધ થયેલો આત્મા કેવો હોય છે ? ક્યાં પ્રકટ થાય છે ? તથા કોને પ્રકાશિત કરે છે ?

हृदाकाशोदितो ह्यात्मा बोधभानुस्तमोऽपहृत् ।
सर्वव्यापी सर्वधारी भाति सर्वं प्रकाशते ॥

When atman [spirit] which is the sun of knowledge rises in the ether of the heart,it disper-

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ses darkness, permeates all and sustains all; it shines and all is lighted by Atman.

ઉત્તર—જે આત્માનો જ્ઞાનરૂપી સૂર્ય અધિકારીના હૃદયાકાશમાં ઉદય પામી અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરે છે. તે સર્વત્રવ્યાપક છે. સર્વને ધારણ કરી રહેલ છે. અને સર્વને પ્રકાશિત કરે છે.

શંકા—જ્ઞાન પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધ કરનાર દોષોને નિવૃત્ત કરવા સારૂ મુમુક્ષુ પુરૂષે પણ પ્રયાગાદિ તીર્થ સેવવાં કે નહિ ?

दिग्देशकालाद्यनपेक्ष्य सर्वगं शीतादिहृन्नित्यसुखं निरंजनम् ।
यः स्वात्मतीर्थं भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत्।

He who undertakes the pilgrimage of his own Atma, which is peculiar to himself, going everywhere without regard to the state of the sky, the country or the weather, neutralising or dispersing heat and cold and acquiring perpetual happiness free from soil, such a one becomes omniscient, all pervading and immortal.

ઉત્તર—જે સર્વ ક્રિયા રહિત તત્ત્વવેત્તા પુરૂષ પોતાના આત્મારૂપ તીર્થને સેવે છે અર્થાત્ પોતાના આત્માનું જ મનન કરે છે, તેજ સર્વજ્ઞ છે. તેજ સર્વવ્યાપક છે, તથા તેજ મુક્ત છે, તેને બીજાં તીર્થ સેવવાની કાંઈ જરૂર નથી. શાથીકે આત્મા તીર્થ સઘળાં તીર્થ કરતાં અધિક છે, તે આ પ્રમાણે પ્રયાગ વિગેરે તીર્થ એક દિશામાં તથા એક દેશમાં રહેલ છે. તથા આત્મા તીર્થ સર્વત્ર વ્યાપક છે, બીજાં તીર્થને ગ્રહણ વિગેરે કાલની જરૂર છે, અને આત્મા તીર્થતો સર્વદા પવિત્ર છે. બીજાં તીર્થ શીતાદિ આપનાર છે, અને આત્મ તીર્થ તો શીત ઉષ્ણાદિ દ્વંદ્વ ધર્મનો નાશ કરનાર છે. બીજાં તીર્થમાં ગારો હોય છે, અને આત્મતીર્થ અવિદ્યારૂપ ગારાથી રહિત

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

છે અને સદા સુખરૂપ છે. માટે આત્મ તીર્થ સેવનાર પુરૂષને બીજાં તીર્થ સેવવાની બીલકુલ જરૂર નથી.

શાંકર દર્શન.

વેદાંત દર્શન શાસ્ત્રનો અસાધારણ ભાગ્યોદય છે કે આજ કાલ દુનિયાની વિદ્વન્ મંડળીની તેનાં ઉપર સુદૃષ્ટિ પડી છે, વિશેષે કરી શાંકરદર્શનના અભ્યાસીઓ સારી નિષ્ઠાથી શાંકર-દર્શનનો અભ્યાસ કરે છે. અને છાત્ર વર્ગ પાસે અભ્યાસ કરાવે-છે, હાલની વિશ્વ વિદ્યાલયો (યુનીવરસીટી) માં સ્કોલરશીપ આપી શાંકરદર્શનનો છાત્રવર્ગ પાસે અભ્યાસ કરાવાય છે, પણ પરિતાપનો વિષય એટલો છે કે કોઇપણ છાત્રે શાંકર દર્શનની સમાલોચના કરી હજી સુધી અંગ્રેજી ભાષામાં એકપણ સંદર્ભ કે પ્રકરણ પ્રસિદ્ધ કરી બહાર પાડયું હોય એમ જોવામાં આવ્યું નથી.

જ્ઞાન શિવાય બીજું કાંઇ નથી. જગત્માં જે કાંઇ છે તે સઘળું જ્ઞાનમાં છે એ સિદ્ધાંત વેદાંત શાસ્ત્રનો મેરૂ દંડ છે, એ સિદ્ધાંતમાં જે દર્શન આવી પહોંચ્યું નથી તે સિદ્ધાંત તો દર્શન પદવાચ્ય કહેવાતું નથી ભારત વર્ષમાં એ સિદ્ધાંતનું રહસ્ય હજારો વર્ષથી પરિચિત છે, ઘણું કરીને દુનીયાની સભ્ય જાતીઓમાં પુરાતન કાળથી આર્ય લોકો એ સિદ્ધાંતને પહેલાંથીજ જાણતા આવ્યા છે, ઋગ્વેદના નાસદીય સૂક્તમાં છે જે " **आद्धान्य नपरः किंचनास** " " તેનાથી ભિન્ન કશું નથી. " મોક્ષ મૂલરે એ ઋગ્મંત્રમાં અદ્વૈતવાદનું આદિ બીજ ગણ્યું છે. અદ્વૈત વાદના સૂત્રમાત્રની વાત અગાઉથીજ ભારત વર્ષના આર્યલો-કોનાં સમજવામાં છે.

મંત્ર બ્રાહ્મણમાં જેનો માત્ર આભાસ છે તેનો ઉપનિ-ષદ્માં વારંવાર વિવેચનથી પરિષ્કાર છે, બૃહદારણ્યક ઉપનિષ-દ્માં એક શ્રુતિ છે કે—

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

"ब्रह्मतंपरादाद्योऽन्यत्रात्मनोब्रह्मवेद । क्षत्रंतंपरादाद् योऽन्यत्रात्मनःक्षत्रंवेद ।..... सर्वंतंपरादाद् योऽन्यत्रात्मनःसर्ववेद[1]॥

સૂત્રના શારીરિક ભાષ્યમાં ભગવાન્ શંકરાચાર્યે ઉપરની શ્રુતિની સમજણ પાડી છે કે—

" योहिब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्रस्वातंत्र्येण लब्धसद्भावंपश्यतितंमिथ्यादर्शिनं तदेवमिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोति भेददृष्टिमपोद्येदंसर्वंयदयमात्मेतिसर्वस्यवस्तुजातस्याहमात्मव्यतिरेकमवतारयति[2] "

" જે આશામિ બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિ રૂપી જગત્ને આત્માની સાથે સંપર્ક શૂન્ય સ્વતંત્ર ભાવે રહેલ જુએ છે. તેજ મિથ્યા દર્શી આશામીને એવી રીતનું :મિથ્યા દૃષ્ટ જગત્ પુરૂષાર્થ થકી ભ્રષ્ટ કરે છે "

એવી રીતે ભેદ દૃષ્ટિની નિંદા કરી "આ સઘળું આત્માજ છે" એમ કહી આત્માથી સઘળું અભિન્ન જણાવ્યું છે. બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમાધ્યાયમાં તૃતીયપાદમાં સપ્તમાધિકરણમાં એવોજ સિદ્ધાંત પ્રતિપાદન કર્યો છે. તે સ્થાને ભાષ્યમાં ભગવાન્ શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ લખે છે કે

" सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्ययाऽभिव्यक्तिः साब्रह्मज्योतिः सन्नातिभिन्ना यथासूर्यज्योतिःसन्नातिभिन्नासर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिस्तद्वत् । यदुपलभ्यतेतत्सर्वंब्रह्मणैवज्योतिषोपलभ्यतेब्रह्मतुनान्येनज्योतिषोपलभ्यस्तेवयंज्योतिः स्वरूपत्वात् येनसूर्यादयस्तस्मिन्भायुःब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्तिनतुब्रह्मान्येनव्यज्यते"

સૂર્યની જ્યોતિઃ સતાથી જેમ સઘળી જાતના રૂપની અભિવ્યક્તિ સાધિત થાય છે તેમ, બ્રહ્મની જ્યોતિઃ સત્તાવડે નામ રૂપ વિગેરે સઘળું જગત્ અભિવ્યક્ત થાય છે. જે કાંઇ ઉપ-

(૧) ૨-૮-૮ (૨) ૧-૪-૧૯(૩) ૧-૩-૨૨

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

લબ્ધ થાય છે તે સઘળુંજ બ્રહ્મરૂપ જ્યોતિદ્વારા ઉપલબ્ધ થાય છે પણ બ્રહ્મ કોઇ બીજા જ્યોતિદ્વારા ઉપલબ્ધ થાતું નથી. અર્થાત્ સૂર્ય્યાદિ વિગેરે બ્રહ્મને પ્રકાશિત કરતા નથી. બ્રહ્મ સ્વયંજ્યોતિઃ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મ બ્રહ્મને વ્યક્ત કરે છે પણ બ્રહ્મ,બીજાથી વ્યક્ત થાતું નથી. વળી દક્ષિણા મૂર્તિ સ્તોત્રમાં વધારે ખુલાસા ભરેલ છેકે.

" यस्यैव स्फुरणंसदात्मक मसत्कल्पार्थगं भासते । સ્ફુરણ અટલે પ્રકાશ જેના સત્સ્વરૂપ પ્રકાશમાંજ અસત્કલ્પ જગત્ પ્રકાશિત થાય છે. અસત્કલ્પ જગત્ એટલે જ્ઞાન સત્તા વિના જગત્ ની સત્તા અસિદ્ધ–ભગવાન્ શંકરાચાર્યના પ્રધાન શિષ્ય સુરેશ્વરાચાર્ય એ સ્તોત્રના વાર્તિકકાર છે. એ વાર્તિકનું નામ માનસોલ્લાસ છે. માનસોલ્લાસ સુરેશ્વરાચાર્યે કરેલ પાંચવાર્તિકમાંથી એક વાર્તિકછે. માન સોલ્લાસમાં સુરેશ્વરાચાર્યે સ્ફુટતાથી કહેલછે કેઃ–

आत्मसत्तैवसत्तैषां भावानांनसतोऽधिका॥
तथैवस्फुरणंचैषां नात्मस्फुरणतोधिकं[1] ॥

न ततोऽधिका અર્થાત્ આત્મસત્તા વિના જગત્ની સતા સ્વતંત્ર નથી. ભાષ્ય વાર્તિકનું તાત્પર્ય એજ બ્રહ્મ વા આત્માજ્ઞાન સ્વરૂપ જગત્ની અભિવ્યક્તિ અથવા પ્રકાશ એ જ્ઞાનાધીન જ્ઞાન વિના પ્રકાશ નહિ. જ્ઞાને જે પ્રકાશિત તેજ 'સત્' **बुद्धिर्हिनः प्रमाणं सदसतोर्याथात्म्यावगमे** જ્ઞાનજ અસ્તિ અને નાસ્તિની કસોટી છે "જગત્છે" શાથી કે તે જગત્ જ્ઞાને પ્રકાશિત છે.

જગત્ જ્ઞાનાધીન છે, જ્ઞાનસત્તા વ્યતિરેકે સ્વતંત્ર બીજું કાંઇ નથી. જેની સત્તાના વ્યતિરેકે બીજી જે સ્વતંત્ર સત્તા નથી તેજ પ્રથમને દ્વિતીય વસ્તુનું[2] કારણ અને તેજ દ્વિતીય વસ્તુને પ્રથમ વસ્તુનું કાર્ય કરી શકાય છે. મૃતિકાદિ વિના મૃણ્મય ઘર હોઇ શકે નહિ. તેથીજ મૃત્તિકાદિ મૃણ્મય ઘટનુ કારણ છે. જ્ઞાન

(૧) ૩–૩ (૨) કઠ ભાષ્ય. ૫–૧૨

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

વિના જગત્ નથી તેથીજ જ્ઞાન સ્વરૂપ બ્રહ્મજ જગત્નું કારણ. કારણની સત્તાના વ્યતિરેકે કાર્યની સ્વતંત્ર સત્તા હોતી નથી. અને વળી કાર્યસત્તા વ્યતિરેકે પણ કારણત્વ અસંભવિત. ઘટાદિ રૂપ વા જગરૂપ કાર્ય ન હોય તો મૃતકાદિનું વા બ્રહ્મનું કારણત્વ હોય નહિ કાર્ય કારણ, પરસ્પર સાપેક્ષ છે—એટલે કે જ્યારે કોઇને કાંઇ કારણરૂપ જાણવું ત્યારે અવશ્ય કોઇ કાંઇ કાર્ય પણ તેનું ધારવું. કાર્ય, કારણ વિના હોઇ શકે નહિ, કુંભાર મૃતિકાદ્વારા ઘટ વિગેરે કરી શકે, આંહી મૃતિકાને ઉપાદાન કારણ અને કુંભારને નિમિત કારણ કહે છે, નિમિત કારણ સંબંધે આર્યના આસ્તિક દર્શનમાં કાંઇ મત ભેદ નથી, કોઇક દર્શન શાસ્ત્રમાં નિમિત કારણ આત્મારૂપે વા પુરૂષ રૂપે કહેલ છે, કોઇક દર્શનમાં ઇશ્વર રૂપે કહેછે. અને કોઇક દર્શનમાં બ્રહ્મ રૂપે કહેછે, શાંકર દર્શનમાં બ્રહ્મ અભિન્ન નિમિતોપાદાન કારણછે ઉપાદાન કારણ ત્રણ પ્રકારનું છે, આરંભક કારણ પરિણામી કારણ અને વિવર્ત કારણ જે હતું નહિ અને થયું તેનું નામ આરંભક. જેમકે મૃતિકામાંથી ઘટની ઉત્પત્તિ. જે પૂર્વે એક અવસ્થામાં હતું, અને પછી બીજી અવસ્થાને પામ્યું. તેને પરિણામ કહેછે જેમ દુધ દહીં રૂપે પરિણામ પામે છે, અને જે વસ્તુ જે પ્રકારની ન હોય તે વસ્તુ તે પ્રકારની પ્રતિભાત થાય અર્થાત્ સ્વરૂપતઃ અવસ્થાંતર ન હોય તો પણ તેનાં અવસ્થાંતરનું જ્ઞાન થાય તેને વિવર્ત કહે છે, જેમ છીપમાં રૂપાનો ભ્રમ, દોરડીમાં અને મરિચિમાં ઝાંઝવાના પાણીનો ભ્રમ.

મૃતિકામાંથી જેમ ઘટની ઉત્પત્તિ હોય છે, સૂત્રમાંથી જેમ પટનો આરંભ થાય છે, તેમ નૈયાયિક લોકના મતમાં પરમાણુસમૂહથી પૃથ્વી વિગેરે જગત્નો આરંભ હોઇ સૃષ્ટિ હોય છે મૃત્તિકામાં જેમ ઘટ વિદ્યમાન હોય નહિ તેમ પરમાણુમાં વ્યક્ત જગત્ વિદ્યમાન હોય નહિ, એ ઠેકાણે નૈયાયિક લોકો મૃત્તિકા થકી ઘટને પૃથક વસ્તુ અંગીકાર કરે છે, ઉત્પત્તિની પૂર્વે ઉત્પત્તિ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ધર્મકપદાર્થ વા કાર્ય વિદ્યમાન હોય નહિ એમ કહેનારા દર્શન શાસ્ત્રને આરંભવાદી અથવા અસત્કાર્યવાદી કહે છે. સાંખ્ય અને પાતંજલનો સિદ્ધાંત બીજી રીતનો છે, દુધ જેમ દહીંરૂપે પરિણુત હોય છે, મૃત્તિકા જેમ ઘટરૂપે પરિણુત હોય છે. : સુવર્ણ જેમ કુંડલમાં પરિણુત થાય છે, તેમ સત્વ, રજઃ અને તમઃ એવા ત્રણ ગુણવાળી પ્રકૃતિ, મહત્તત્વ, અહંકારતત્વ વિગેરેમાં પરિણુત થઈ વિચિત્ર વિશ્વરૂપ ધારણ કરે છે. સાંખ્ય અને પાતંજલની યુકિત એવી છે કે અવિદ્યમાનનો જન્મ હોય નહિ. અને વિદ્યમાનનો ધ્વંસ અસંભવિત. એટલે અસત્ થકી સત્ની ઉત્પત્તિ હોય નહિ, તેઓ કાર્યને સત્ કહે છે. એ નિમિત્તે તેઓ સત્કાર્યવાદી કહેવાય છે, વ્યવહારિક રીતે સત્કાર્યવાદીએ અને અસત્કાર્યવાદીએ જગત્ની આલોચના કરી છે.

તેઓના મનમાં જગત્ની વ્યવહારિક સત્તા છે, પણ અદ્વૈત વેદાંતનાં સિદ્ધાંતનું રહસ્ય અન્યરૂપ છે. તેના મતમાં જગત્ની વ્યવહારિક સત્તાનું અસ્તિત્વ નથી, નિરવયવ બ્રહ્મમાં ઉપર કહેલ વિવિધ કારણ હોઇ શકતાં નથી, અખંડૈક રસ પરમાત્મા પોતાની માયાદ્વારાએ આકાશાદિ જગદાકારે વિવર્તિત થયેલ છે, અદ્વૈત વેદાંતના મતમાં કારણ સત્ કારણ નિત્ય, કિંતુ કાર્ય મિથ્યા, કાર્ય અસત્, વેદાંત દર્શન વિવર્તવાદી વા સત્કારણવાદી કહેવાય છે. પંચદશી પ્રણેતા વિદ્યારણ્ય મુનિએ કહેલ છે કે—

उपादानं त्रिधाभिन्नं विवर्ति परिणामि च
आरंभकं चतत्रांतौ ननिरंशेऽवकाशिनौ

અર્થાત્ ઉપાદાન કારણ ત્રણ પ્રકારનું વિવર્ત ઉપાદાન, પરિણામી ઉપાદાન અને આરંભક ઉપાદાન, એ ત્રણ ઉપાદાન કારણમાં આરંભક ઉપાદાનનું અને પરિણામી ઉપાદાનનું ઉપાદાનપણું નિરવયવ પર બ્રહ્મમાં અસંભવિત છે, અદ્વૈત બ્રહ્મ સિદ્ધિમાં આસ્તિક અને નાસ્તિકના ભેદવડે બાર પ્રકારના મતનું નિર્ધારિત થયું છે, તેમાં એ સઘળાદાર્શનિક

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

મતને અસત્કાર્યવાદ સત્કાર્યવાદ વ સત્કારણવાદ એવા ત્રણ ભેદથી ત્રણ ભાગે વિભકત કર્યા છે, અથર્વવેદ ભાષ્યમાં કહેલ છે કે **पूर्वरूपापरित्यागेन असत्यनानाकारप्रतिभासोविवर्तः पूर्वरूपपरित्यागे सति नानाकारप्रतिभासः परिणामः** અર્થાત્ પૂર્વ રૂપ પરિત્યાગ ન કરી જે અસત્ય જુદા જુદા આકારે પ્રતિભાસ થાય છે તેનું નામ વિવર્ત અને પૂર્વરૂપ પરિત્યાગ પૂર્વક જે જુદાજુદા આકારે પ્રતિભાસ થાય છે. તે પરિણામ. નીચે એ ત્રણ વાદની સંક્ષિપ્ત સમાલોચના છે.

(ક) અસત્કાર્યવાદ–મહર્ષિ કણાદે કહેલ છે કે– **क्रियागुण व्यपदेशाभावात्प्रागसत् ।** (**वैशेषिक सूत्र** ૧-૨-૨) અર્થાત્ ઉત્પત્તિની પૂર્વે કાર્યની ક્રિયા અને ગુણનો વ્યપદેશ કોઈ દિવસ હોય નહિ. એ માટે કાર્યને અસત્ કહે છે જેથી કણાદ અને ગૌતમના મતને અસત્કાર્યવાદ કહે છે. કણાદ મતાવલંબી કહે છે કે ઘટની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જેમ ઘટ હતો નહિ તેમ જગત્ની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જગત્ હતું નહિ. તેઓ સૃષ્ટિઓનો આરંભ Beginning સ્વીકારે છે, તેથી તેઓ આરંભવાદી કહેવાય છે, ગૌતમે કહેલું છે જે **बुद्धिसिद्धं तुत दसत्** (**न्याय सूत्र** ૪-૧-૫૦) અર્થાત્ આ જગત્ જે અસત્ છે શાથી કે તે ઉત્પત્તિના પૂર્વે હતું નહિ. એ વાત સામાન્ય બુદ્ધિ સિદ્ધ છે, એથી આપણે સમજીએ છીએ કે ન્યાય વૈશેષિકનો સૃષ્ટિવાદ નિષ્ટાધિકારી માણસોના સારૂ રચાયેલ છે, જેના જાણવામાં આત્મતત્ત્વ નથી. એવા સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આશામીને સમજણ પાડવાસારૂ એ બન્ને દર્શન શાસ્ત્ર છે, એ બન્ને દર્શન શાસ્ત્ર કહે છે કે સર્વશકિતમાન્ ઇશ્વરે આ પરિદૃશ્યમાન સ્થૂલ જગત્ પરમાણુ સમષ્ટિદ્વારા રચ્યું છે, સામાન્ય બુદ્ધિવાળા આશામીને સમજાવવા ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન વ્યવહારિક ભીતિ ઉપર ઉભા રહી સૃષ્ટિતત્ત્વની આલોચના કહે છે. તે બન્ને જડ અને ચેતનની વિભિન્નતા સ્વીકારે છે, ઉપર પ્રમાણે આરંભવાદનું તત્ત્વ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

(ખ) સત્કાર્યવાદ–શ્રુતિ કહે છે જે આ વિશ્વ અનાદિકાળથી વિદ્યમાન છે. આરંભવાદી કહે છે જે આ સ્થૂલ જગત્ ઉત્પત્તિના પૂર્વે સ્થૂલાકારે હતું નહિ. અને આ જગત્ની વિચિત્રતા, પરમાણુના સંયોગ વિયોગથી થાય છે, એ વાદના રદીયામાં સાંખ્યકાર બોલે છે જે ક્રિયાગુણાત્મિક પ્રકૃતિ વિભિન્નાકારે આકારિત થાય છે. આ બન્નેના મૂળમાં એકજ વાત છે. વિજ્ઞાનભિક્ષુ યોગસૂત્રના વાર્તિકમાં કહે છે કે વૈશેષિકે કહેલા પરમાણુને અમે "ગુણ" શબ્દથી માનીએ છીએ એ બન્ને દર્શન શાસ્ત્રની આલોચના કરવાથી માલુમ પડેછે કે નૈયાયિક જે સ્થળે અનુમાનિક નિત્ય પરમાણુનો સ્વીકાર કરે છે તે સ્થળે સાંખ્યવાદી પ્રકૃતિને અધિષ્ઠિત કરે છે, નૈયાયિકના પરમાણુ અને સાંખ્યવાદીની પ્રકૃતિ અનાદિકાળથી વર્તમાન. ન્યાય અને વૈશેષિક દર્શન શાસ્ત્ર કરતાં સાંખ્ય દર્શન સૃષ્ટતત્ત્વ સંબંધે અધિક દૂર અગ્રસર થયેલ છે, શી રીતે જગત્ની સૃષ્ટિ થઇ છે, એ હકીકત સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં સારી રીતે વિવેચિત છે, સૂક્ષ્મનું કેવી રીતે સ્થૂલમાં પરિણામ થયું. અર્થાત્ સૂક્ષ્મ શી રીતે સ્થૂલીભૂત થયું તેનું તત્ત્વ સાંખ્ય શાસ્ત્રમાં ઠીક રીતે વિવૃત છે આ જગત્ પ્રકૃતિનું પરિણામ છે, એમ સાંખ્યવાદી માને છે. તેથી સાંખ્ય શાસ્ત્રનો મત પરિણામ વાદ કહેવાયછે.

અવિદ્યમાન અથવા અસત્ની સાથે કોઇ દિવસ વિદ્યમાનનો સંબંધ હોય નહિ એથી કાર્ય વિદ્યમાન અથવા સત્ સ્વીકાર કરવું જોઇએ. સાંખ્યમાં પ્રધાન વા પ્રકૃતિને વિશ્વ કાર્યનું ઉપાદાન કારણ ઠરાવેલ છે. સાંખ્યના મતને તે સારૂ સત્કાર્યવાદ કહે છે. અસત્–જે વાસ્તવિક રીતે વિદ્યમાન નથી તેની અભિવ્યક્તિ હોય નહિ. અસત્ને કોઇ સત્ કહી શકે નહિ. એ. માટે સાંખ્યકાર કહે છ કે રૂપનામ વિશિષ્ટ સ્થૂલ જગત્ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં સૂક્ષ્મ ભાવે અર્થાત્ અવ્યક્ત અવસ્થામાં હતું.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સાંખ્યમતમાં આ વ્યક્ત સ્થૂલ જગત્ ક્રમે ક્રમે સૂક્ષ્મ થકી સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતરથી સૂક્ષ્મ તત્વમાં આરોહણ કરે છે. અર્થાત્ એકજ સત્ પદાર્થ, કોઇકવાર સૂક્ષ્મભાવે અને કોઇકિવાર સ્થૂલભાવે વિદ્યમાન. સંક્ષેપમાં સાંખ્ય શાસ્ત્રના મતમાં જેમ કારણ સત્ છે તેમ કાર્ય પણ સત્ છે જે સ્થૂલમાં સૂક્ષ્મનો અનુભવ કરી શકે અને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મતમનો અનુભવ કરી શકે તેજ સૂક્ષ્મદર્શી સાંખ્યતત્વ જાણવાને અધિકારી છે. બર્હિમુખ સ્થૂલદર્શી આસામીના સારૂ ન્યાયદર્શન છે અને અંતર્મુખ સૂક્ષ્મદર્શી દ્વૈતવાદીના સારૂ સાંખ્યદર્શન છે. સર્વજ્ઞ મુનિએ કહેલ છે કે–

विवर्तवादस्यहिपूर्वभुमिर्वेदांतवादे परिणाम वादः !व्यवस्थितेऽस्मिन् परिणामवादे स्वयं समायातिविवर्तवादः અર્થાત્ પરિણામવાદ વ્યવસ્થિત established થાય તો વિવર્તવાદ ખુદ આવી જાય. વિવર્તવાદની પૂર્વ ભૂમિ વેદાંતવાદમાં પરિણામવાદ.

(ગ) સત્કારણવાદ—સત્કારણવાદી એક બ્રહ્મનેજ સઘળા કાર્યનું પરમ કારણ સત્ વા સત્ય કહેછે. બ્રહ્મ પોતાની માયા દ્વારાએ જુદા જુદા રૂપે વિવર્તિત અર્થાત્ અસત્યરૂપે જુદા જુદા આકારે પ્રતિભાસિત વિશ્વપ્રપંચનો આદિ અને અંતસમાન. કારણ, બ્રહ્મજ વિશ્વનું આદિ અને બ્રહ્મજ અંત વિશ્વ જગત્ બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયું બ્રહ્મમાં સ્થિત અને બ્રહ્મમાં વિલીન ત્યારે એક બ્રહ્મ શિવાય બીજું કાંઇ નથી ત્યારે આ સૃષ્ટિ કયાંથી આવી તેના ઉત્તરમાં સત્કારણવાદી કહે છે કે, વાસ્તવિક સૃષ્ટિ વા જગત્ વિગેરે કોઇનું અસ્તિત્વ નથી. એ તો માત્ર માયાનું વિજૃંભણ છે અર્થાત્ માણસની મિથ્યા દૃષ્ટિથી તે ભાસે છે તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યારે તેનો ઉચ્છેદ થઇ શકે છે, ત્યારે કાર્ય અર્થાત્ જગતનું મિથ્યાપણું માલુમ પડે છે અને પારમાર્થિક સાર ઉપર આવી જવાય છે. પણ જ્યાંસુધી તત્વજ્ઞાનનો ઉદય ન થાય ત્યાંસુધી કાર્યનું મિથ્યાપણું માલુમ પડતું નથી.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અમે અગાઉ કહી ગયા છીએ કે કાર્યનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત એવાં બે કારણ હોય છે. એ કારણના ભેદાભેદ લઇ ઉપર કહેલા ત્રણ વાદની ઉત્પત્તિ અસત્કાર્યવાદી ન્યાય વૈશેષિક નો ઉપદેશ એવો છે જે પરમાણું વિશ્વ જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે અને ઇશ્વર, કાળ, પૂર્વ કર્મ વા અદૃષ્ટ નિમિત્ત કારણ છે, સત્કાર્યવાદી સાંખ્ય દર્શનનો ઉપદેશ એવો છે જે પ્રકૃતિ, વિશ્વ જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે અને કર્મ અર્થાત્ ધર્મા ધર્મ નિમિત્ત કારણ છે, કર્મના ધર્માધર્મ પ્રકૃતિનું જ કાર્યવા વિકાર સાંખ્ય મતમાં પ્રકૃતિ વિકારથી વિશ્વ જગત્ની સૃષ્ટિ છે સત્કારણવાદી વેદાંત દર્શનનો ઉપદેશ એછેકે બ્રહ્મજ વિશ્વ પ્રપંચનું ઉપાદાન કારણ અને બ્રહ્મજ નિમિત્ત કારણ, બ્રહ્મને ચિન્મય કરી વર્ણન કરેલ છે એટલે સઘળી વસ્તુ ચિત્—એમ હોય તો સંશય ઉઠે છે કે ન્યાય વૈશેષિક અને સાંખ્યે અચિત્ ઉપદેશ કેમ આપ્યો. સૃષ્ટિનું પ્રકરણ સમજાવવા સારૂ તેઓએ અચિત્નો ઉપદેશ આપ્યોછે. અર્થાત્ વ્યવહારિક ભીંત ઉપર તેઓ ઉભા રહેલા છે. એટલે સૃષ્ટિ વિષયના સમાલોચનામાં તેઓનું મત છે. એ માટે વેદાંત સૂત્રમાં કહેલછે કે——**कारण त्वेन चाकाशादिषु यथा व्ययादृष्टोक्तेः (સૂત્ર ૧–૪–૧૪)** સૃષ્ટિ વિષયે વિભિન્ન ઉપદેશ છે પણ સૂષ્ટા વિશે વિભિન્ન મત નથી.

આરંભવાદી કહે છે કે અવયવ દ્રવ્યથી અવયવી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ જેમ સૂત્રથી વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ તેઓના મતમાં અવયવ અને અવયવી એક વસ્તુ નથી તે બન્ને ભિન્ન વસ્તુ છે,સૂત્ર એક વસ્તુ અને વસ્ત્ર બીજી વસ્તુ સૂત્ર વસ્ત્રનું ઉપાદાન કારણ છે. આરંભવાદી કહેછે કે બ્રહ્મ જગત્નું ઉપાદાન કારણ હોઇ શકે નહિ બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન વસ્તુ કદી અવયવ થઇ શકે નહિ, અને અવયવ ન હોઇ અવયવી દ્રવ્યનું ઉપાદાન કારણ થઈ શકે નહિ.

પરિણામવાદી કહે છે કે દુધ જેમ અવસ્થાંતર પામી. દહીં રૂપે થાય છે. તેમ જે વસ્તુ અવસ્થાંતર પામી આ જગત

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

રૂપે પરિણત થયેલ છે, તેજ વસ્તુ જગત્નું ઉપાદાન કારણ પરિણામવાદી, ઉપાદાન કારણની સાથે, કાર્યનો સંપૂર્ણ ભેદ સ્વીકાર કરતા નથી અને પાછો તેનો અભેદ પણ સ્વીકારના નથી, તેઓના મતમાં બ્રહ્મ જગત્નું ઉપાદાન કારણ છે નહિ શાથી કે બ્રહ્મ અપરિચ્છિન્ન અને નિર્વિકાર.

વિવર્તવાદી ઉપર કહેલા બન્ને કારણમાં દોષ આપે છે. આરંભવાદના ખંડનના સમયે તેઓ કહે છે કે વસ્ત્ર અવયવી, સૂત્ર અવયવ એ ઉદાહરણમાં વસ્ત્ર, અવયવથી અતિરિક્ત છે પણ વસ્ત્રના અંદર સૂત્ર છે, એટલે અવયવનો ધર્મ, રૂપ, સ્પર્શ પરિમાણ અને અવયવીનું રૂપ, ધર્મ રૂપ, સ્પર્શ પરિમાણ વિગેરે વસ્ત્રની અંદર છે, તેમ થવાંથી સઘળા ધર્મ દ્વિગુણ થયા. વળી શ્રુતિમાં પણ કહેલ છે કે ઉપાદાન કારણનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યનું પણ જ્ઞાન થાયછે, પણ કાર્ય અને કારણ ભિન્ન હોવાથી કારણ જ્ઞાનવડે કાર્ય જ્ઞાન થઇ શકે નહિ એટલે કરી આરંભવાદ શ્રુતિ વિરૂદ્ધ છે.

પરિણામ વાદીના મતના ખંડન કાળે વિવર્તવાદી દોષ દેખાડી કહે છે જે મૃતિકા થકી ઘટ થાય છે.

એ ઉદાહરણમાં મૃત્તિકા, ઘટનું ઉપાદાન કારણ. પણ એ સ્થલે મૃત્તિકાનું અવસ્થાંતર થયું નહિ. એટલે અવસ્થાંતર ન પામવાથી ઉપાદાન કારણ થાય નહિ એ વાત બોલી શકાય નહિ. એ માટે વિવર્તવાદી કહે છે કે વાસ્તવિક રીતે અવસ્થાંતર ન થયું હોય તો પણ અવસ્થાંતર કલ્પના કરવી. તેજ વિવર્ત. જે વસ્તુમાં એજ કલ્પના તેજ ઉપાદાન કારણ. જેમકે રજ્જુ સર્પ. રજ્જુનું અવસ્થાંતર ન થયું હોય પણ તે સર્પ જાણો સર્પ ભ્રમ થાય છે. એ ભ્રમ કલ્પિત સર્પનું ઉપાદાન કારણ રજ્જુ. એવી રીતે ભ્રમ કલ્પિત જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ એ કારણનું જ્ઞાન થવાથી કાર્યનું મીથ્યા પણું નિશ્ચિત થાય ત્યારે બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સૃષ્ટિતત્ત્વની આલોચના કરવા જતાં સાંખ્યદર્શન કહેછે કે ગુણ સામ્ય થકી ગુણ વ્યંજન ઉત્પન્ન થઇ સૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે પણ એ ગુણ સામ્યનો ભંગ કોણ કરે છે, તે વાત સાંખ્ય દર્શનમાં કહેલી નથી, વેદાંતમાં એ વાતની મીમાંસા છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રકૃતિ અને પુરૂષથી જગતનું પરિણામ દેખાડે છે વેદાંત બ્રહ્મનું વિવર્ત દેખાડેછે. અદ્વૈત વેદાંત, સઘળા વિષયો, એક બ્રહ્મના પરમાર્થ પક્ષ થકી જુએ છે, પરમાર્થિક ભિત્તિથી સૃષ્ટિ તત્વની આલોચના કરે છે. અદ્વૈત વેદાંત બીજું વળી કહે છે કે લૈાકિક જ્ઞાનમાં જડ અને ચેતનનો વિભેદ અપરિહાર્ય છે, પણ પારમાર્થિક જ્ઞાનમાં વેદાંત શાસ્ત્ર બ્રહ્મને જગતનું કારણ કહી તેની માયાને જગત વ્યકત કરેછે, અદ્વૈત વેદાંત કહેછે કે માયા, પરાધીન અર્થાત્ બ્રહ્મને આધીન છે, અને સાંખ્યશાસ્ત્ર પ્રકૃતિ (માયા) ને સ્વાધીન બેાલે છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે જે પ્રકૃતિ, પુરૂષમાં પેાતાના ગુણનેા આરેાપ કરી જવા સ્ફટિકવત્ એક સંગે અંધ પંગુવત્ અંગાગિભાવે વિદ્યમાન રહેલ છે, પણ સાંખ્યશાસ્ત્રનાં સિદ્ધાંતિને પુછવું જોઇએ કે પ્રકૃતિ અને પુરૂષનેા સંયેાગ કોણ કરેછે ? તેના ઉત્તરમાં વેદાંત કહે છે કે મહેશ્વરદ્વારાએ એ સંયેાગ થાય છે. એ સંયેાગના જોરે વિશ્વસંસાર વ્યક્ત છે, એથીજ માયાને સ્વતંત્ર કહેવી યેાગ્ય નથી.

ઋગ્વેદમાં નીચે લખેલેા ઋઙમંત્ર માલુમ પડે છે.

नासदासीन्नोसदासीत्तदानीं नासीद्रजोनोव्योमापरोयत् ।
किमावरिवः कुहकास्यशर्मन्नंभः किमासी द्गगनंगभीरम् ॥ (ઋગ્વેદસંહિતા ૮–૧૨૯–૧)

અર્થાત્ સૃષ્ટિની પૂર્વે જગત્ અસત્ હતું નહિ શાથીકે અસત્ કારણથી જગતની ઉત્પત્તિ થઇ શકે નહિ, પ્રલય અવસ્થામાં પણ જગત્ સત વા વિદ્યમાન હતું નહિ, સૃષ્ટિની પૂર્વે અર્થાત્ પ્રલય અવસ્થામાં જગત્ પરમ વ્યેામમાં એટલે પરમ બ્રહ્મમાં નામ રૂપ વિનિર્મુક્ત હેાઈ અવ્યક્ત અવસ્થામાં વિદ્યમાન હતું,

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પ્રલય કાળે, પૃથિવ્યાદિ લોક, આવરકતત્વ અર્થાત્ આકાશાદિ ભૂતજાત. વિગેરે સઘળું કાંઈ નહોતુ.

ઉપરના ઋડ મંત્રથી માલુમ પડે છે કે અસત્કાર્યવાદ સત્કાર્યવાદ અને સત્કારણવાદ, વેદમાંથી નીકળે છે પણ તેમાં બે વાદ વ્યવહારિક હોઇ ઝવટનો વાદ પારમાર્થિક છે.કેમકે વેદમાં સૃષ્ટિ શ્રુતિઓ પરમાર્થ વિષયવાળી બ્રહ્મ ભાવ પ્રતિપાદન કરવા સારૂ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ છે.

જ્ઞાનને છોડી દઇએ તો જગત્ નથી, જ્ઞાન સ્વરૂપ બ્રહ્મજ જગત્નું કારણ, કારણ સત્તાના વ્યતિરેકે કાર્યની સ્વતંત્ર સત્તા હોતી નથી અને કાર્ય સત્તા વ્યતિરેકે પણ કારણત્વનું અસંભવિતપણું,ઘટાદિરૂપ વા જગદ્રુપ કાર્ય ન હોય તો મૃત્તિકાદિનું વા બ્રહ્મનું કારણત્વ રહે નહિ,કાર્ય કારણ પરસ્પર સાપેક્ષ છે ઉત્પત્તિના પૂર્વે પણ કાર્ય સત્ અર્થાત્ છે તે વ્યક્તરૂપે નહિ પણ અવ્યક્ત શક્તિ રૂપે છે, તે શક્તિ કાર્યથી ભિન્ન નથી, ભિન્ન હોય તો કારણ અસિદ્ધજ રહી જાય. શાથી કે કારણત્વ, કાર્યસત્તા સાપેક્ષ કાર્ય વ્યક્ત, શક્તિ અવ્યક્ત શક્તિ પ્રાચીન, વ્યક્ત કાર્ય તેનું પરભાવી.

કાર્ય કાળે પણ જેમ કારણ સત્તા વ્યતિરેકે કાર્યની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, તેમ કાર્યાભિવ્યક્તિની પૂર્વે શક્તિની સ્વતંત્ર સત્તા નથી. કારણત્વ હોય તો શક્તિ પણ હોય અને કારણત્વ નહોય તો શક્તિ ન હોય, કારણત્વની ઉપલબ્ધિ હોય તો સાથે શક્તિની ઉપલબ્ધિ થાય છે, કારણ થકી શક્તિ ભિન્ન નથી. કેટલીક બાબતમાં ભિન્ન ખરી, તેથી એમ ઠર્યું કે **कारणस्यात्म भूताशक्तिः शक्तेश्चात्मभूतंकार्य्यम्** શક્તિ,કારણની આત્મભૂત, કાર્ય શક્તિનું આત્મ ભૂત. એટલે કાર્ય પણ કારણનું આત્મભૂત. ભગવાન્ ભાષ્યકરે સ્પષ્ટ કહેલ છે કે—

नहि कार्य्यकारणयोर्भेद आश्रिताश्रयभावो वा वेदांतादिभिरभ्युपगम्यते कारणस्य संस्थानमात्रंकार्य्यमित्युपगमात् ॥

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સૂત્રભાષ્ય ૨ ૧-૧૮

વેદાંત વિગેરે કાર્ય કારણનો ભેદ વા આશ્રિતાશ્રયભાવ કબુલ કરતા નથી. કારણનું જ માત્ર સંસ્થાન કાર્ય છે એવો અભ્યુગમછે.

આપણે ઉપર કહી ગયા છીએ કે ન્યાયદર્શનના મતમાં પરમાણુ, આપરિદૃશ્યમાન જગતનું ઉપાદાનકારણ Material cause છે અને સાંખ્યદર્શનના મતમાં પ્રકૃતિ, ઉપાદાન કારણ છે અને એ બન્ને દર્શનના મતમાં બ્રહ્મ નિમિત્ત કારણ Instrumental cause છે, એ બન્ને બાબતની આપણે ઉપર સમાલોચના કરી ગયા, પણ વેદાંત દર્શનમાં એક વિભિન્નભાવે સૃષ્ટિ તત્વની સમાલોચના કરી છે. તે બાબતની વેદાંત શાસ્ત્રની પ્રણાલિકા સ્વતંત્ર છે વેદાંત દર્શન, એક માત્ર બ્રહ્મને પ્રકૃત પ્રસ્તાવમાં નિખિલ જગતનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ કહે છે. વેદાંત પરિભાષામાં લખેલ છે જે.

निखिलजगदुपादानत्वं ब्रह्मणोपलक्षणं उपादान त्वं च जगद ध्यासाधिष्ठानत्वं ।। जगदाकारेणपरिणममाणमायाधिष्ठानत्वंवा ॥

વેદાંત દર્શનનો જગત્ સૃષ્ટિ સંબંધે કેવો મત છે તે ઉપરની કારિકાથી માલુમ પડશે, તેનો અર્થ એવો છે કે બ્રહ્મ એ સઘળા જગત્નું ઉપાદાન, ઉપાદાન કોને કહે છે ? આ જગત્ રૂપ આરોપ વા અધ્યાસ જેમાં આરોપિત હોય તેજ જગત્નું ઉપાદાન આધાર ન હોય તો આરોપ સંભવે નહિ એટલે, કે જે આધારમાં આ જગત્ અધ્યસ્ત કહેવાઇ પ્રતીયમાન થાયછે,તેજ તેનું ઉપાદાન વેદાંતકાર કહે છે જે માયાજ આ જગતનો આધાર માયામાંજ આ જગત્ અધ્યસ્ત છે, અર્થાત માયાજ પરિણામ પામી,નામ અને રૂપમાં વ્યાકૃત વા પ્રકાશિત થઇ આ જગદાકારે દેખાડે છે, તેથી અનિર્વચનીય માયાજ આ જગત્નું ઉપાદાન છે.

વેદાંતના મતમાં અજ્ઞાનનેજ માયાવા અવિદ્યા નામે કહેલ છે વેદાંતની માયા અને સાંખ્યની પ્રકૃતિ વા પ્રધાન એકજ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

એ અજ્ઞાન સદ્‌સદાત્મકઅને અનિર્વચનીય છે. તેનું પ્રકૃત સ્વરૂપ જાણવાનો કોઇ ઉપાય નથી. એ માયાજ જ્ઞાનને આવરણ કરેછે. સાંખ્યશાસ્ત્રમાં પ્રકૃતિનું પૃથક્ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યું છે અને વેદાંતમાં માયાનું પૃથક્ અસ્તિત્વ સ્પષ્ટભાવે સ્વીકારેલ નથી, માયા અને બ્રહ્મ જે એક તે વેદાંત સ્પષ્ટ રીતે બોલાયેલ નથી. બ્રહ્મચૈતન્યમાં માયા છે તેથી અને માયા બ્રહ્મનો સ્વભાવ વા અંશ છે તેથી આ જગત્ બ્રહ્મ ચૈતન્યમાં પ્રતિભાત્છે. ત્યારે સમજાય છે કે માયા જો જગત્નું ઉપાદાન કારણ હોય ત્યારે બ્રહ્મને કેમ ઉપાદાન કારણ કહી શકાય ? પણ આ ઠેકાણે એક વાત વિવેકથી જોવાની છે. માયાજ વાસ્તવિક પક્ષે જગત્નું ઉપાદાન. પણબ્રહ્મતત્વનો સાક્ષાત્કાર થવાથી માયા નિવૃત થાય છે.એટલે માયા મિથ્યા પદાર્થ. માયા, બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાને અધિષ્ઠિત એ અવશ્ય સ્વીકારવું પડશે. તેથી માયા, જગત્નું ઉપાદાન કારણ છતાં પણ બ્રહ્મજ વાસ્તવિક પક્ષે જગત્નું પ્રકૃત ઉપાદાન કારણ થઇ પડે છે.

કિંતુ આ સ્થળે એક વિષય વિશેષ ધ્યાન આપવાથી સમજાશે. આપણે ઉપર કહી આવ્યા છીએ કે બ્રહ્મ અને તેની શકિત માયા બન્ને જગત્ના ઉપાદાન કારણ. પણ ઉપાદાનજ જગત્રૂપે પ્રકાશિત થાય વા દેખાદે અથવા ઉપાદાનજ પરિણત થઇ કાર્ય રૂપે જન્મે, ત્યારે વિચારી જોવાનું છે જે અપરિણામ સ્વભાવ, બ્રહ્મ પણ પરિણામી થઇ પડેછે,શાથી કે બ્રહ્મને જગત્નું ઉપાદાન કારણ કહેલ છે તેથી કિંતુ અપરિણામી અવિકારી પૂર્ણ બ્રહ્મનું પરિણામ શી રીતે સંભવ પર હોય ! એ માટે જ વેદાંતદર્શનમાં પરિણામ અને વિવર્ત એવા બે ભાગે કાર્યોત્પતિ, સ્વીકૃત કરેલીછે. ઉપાદાન પરિણત થઇ કાર્યોત્પતિ હોયછે અને ઉપાદાન વિવર્તિત હોઇ કાર્યોત્પતિ હોય છે આપણે ઉપર કહી ગયા કે માયા અને બ્રહ્મ બન્ને જગત્નાં ઉપાદાન કારણ, એટલે કે માયા પરિણત થઇ જગદાકારે આવિર્ભૂત થઇછે અને તેની સંગે બ્રહ્મ વિવર્તિત થઇ પડેછે. અર્થાત્ જગદુત્પત્તિમાં માયાનું

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

પરિણામ હોય છે અને બ્રહ્મનું પરિણામ હોતું નથી પણ વિવર્ત હોય છે, માયારૂપ ઉપાદાન સંબંધે જગત્ની પરિણતિ અને બ્રહ્મરૂપ ઉપાદાન સંબંધે જગત્નું વિવર્તન સ્વીકૃત થાય છે. વેદાંત સારમાં લખેલ છે જે " **परिणामो नाम वस्तुतः स्वस्वरूपं परित्यज्य स्वरूपांतरापतिः** અને **विवर्तोनाम स्वस्वरुपा परित्यागे न स्वस्वरुपांतरापतिः** વસ્તુ સ્વરૂપ પરિત્યાગ કરી અન્યરૂપ ધારણ કરવાથી પરિણામ કહેવાય છે જેમ દુધ પોતાના સ્વરૂપનો પરિત્યાગ કરી દહીંરૂપે પરિણત થાય છે. પરિણત કાર્યમાં કારણના સ્વરૂપનું પરિવર્તન થઇ જાય છે, પણ વિવર્ત તેનાથી ભિન્ન છે, સ્વરૂપ સત્વે પણ જે વસ્તુ બીજું એક મિથ્યારૂપ ધારણ કરે તેનું નામ વિવર્ત છે જેમ રજ્જુમાં એકદમ સર્પ ભ્રમ. જગતૂની સૃષ્ઠિમાં માયા જ પરિણત થઇ જગત્ રૂપે પ્રત્યકત થયેલ છે અને બ્રહ્મ પણ વિવર્તન થયેલછે સંક્ષેપમાં બ્રહ્મરૂપ અધિષ્ઠાને અધિષ્ટાતા માયાજ જગદાકારે પરિણત થઇ તેથી ચૈતન્યમાં આ જગત્નો માત્ર અધ્યાસ છે, એથી કરી બ્રહ્મ પરિણામ દોષે દૂષિત થઈ શકતું નથી. એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાશે કે બ્રહ્મજ જગતૂનું ઉપાદાન કારણ, અને એ બ્રહ્મજ અવિદ્યા વા માયાને જગદાકારે પરિણત કરાવવાનું કર્તા છે, તેથી બ્રહ્મજ જગતનું નિમિત અને ઉપાદાન કારણ છે.

આપણે ઉપર સમાલોચના કરી છે કે ન્યાય પ્રણેતા અને સાંખ્યકાર બન્ને બ્રહ્મને જગત્ના અધિષ્ટાતા વા નિમિત્ત કારણ કહી છેવટના નિર્ણય ઉપર આવે છે. વેદાંતના સિદ્ધાંતમાં એવી રીતનો નિર્ણય અસંગત અને અયોગ્ય છે. અદ્વૈતવાદી ભગવાન્ શંકરાચાર્ય " **पत्युरसामंजस्यात्** " (વેદાંત દર્શન ૨–૨–૩૭) ના સૂત્ર ભાષ્યમાં એવી રીતના સિદ્ધાંતના વિરૂપે કેટલાક દોષોની અવતારણા કરી છે. આ સ્થલે તેનો ઉલ્લેખ પ્રયોજન વિનાનો છે. સંક્ષેપમાં ભગવાન્ શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને ઉપાદાન કારણ એ સૂત્રથી પ્રતિપાદિત કરેલ છે.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

આપણે ઉપરના લેખથી સમજી શકયાકે મૃત્તિકા સુવર્ણ વિગેરે જેવી રીતે ઘટકુંડલ વીગેરેની ઉત્પતિનું કારણ છે તેવી રીતે બ્રહ્મ પણ આ જગત્ની ઉત્પતિનું કારણ છે. પણ એવી રીત ની મીમાંસાના વિરૂધે અનેક વાંધા ઉઠે છે. પણ તે વાંધાના સમાધાન થઇ શકે તેવું છે. જેનો અત્યંત વિસ્તાર હોવાથી આ સ્થળે નાંખવાનું દુરસ્ત ધાર્યું નથી.

શાંકર દર્શન, સઘળા દર્શન કરતાં ઉત્કૃષ્ટ અને સર્વત્ર સમાદરણીય છે. પૂર્વ કાળે ભારતવર્ષમાં જેટલા પ્રધાન બુદ્ધિશાળિ પંડિતો થઇ ગયા છે તેઓમાંથી અનેક પંડીતો શાંકર દર્શનના પ્રદર્શિત માર્ગના પથિક થઇ સાધારણ લોકની સુગમતાના માટે એ માર્ગના અનેક ગ્રંથો રચી ગયા છે. એ કારણથી શાંકરદર્શના નુયાયી ગ્રંથો કેટલા છે તેની સંખ્યા થઇ શકતી નથી અધિક શું કહું ? માધવાચાર્યે તે દર્શનના કેટલા ગ્રંથો કર્યા છે તેની શંખ્યા થઇ શકતી નથી.

એ દર્શન પ્રણાલી પૂજ્યપાદ ભગવાન્ શંકરાચાર્યે આધિષ્કૃત કરી છે તેથી તેનું નામ શાંકરદર્શન કહેવાય છે; અને ભગવાન શંકરાચાર્યે મહર્ષિ વેદવ્યાસ કૃત વેદાંત સૂત્રનું અવલંબન કરી એ અદ્વૈત મતની સ્થાપના કરી છે. એ નિમિતે એ દર્શનને વેદાંત દર્શન અથવા અદ્વૈત દર્શન કહે છે. મહર્ષિ વેદ વ્યાસે એવાં અસ્કુટ વેદાંત સૂત્ર રચ્યા છે કે તેનું તાત્પર્ય કોઇ રીતે અનાયાસે બોધગમ્ય થાય તેવું નથી. જે જે પંડીતોનો જે જે અભિપ્રાય તે પંડિતે પોતાના અભિપ્રાયાનુસારે સુત્રનો અર્થ કર્યો છે.એ કારણથી વેદાંત સુત્રનાં જુદાં જુદાં પ્રસ્થાન થયાં છે.

શાંકર દર્શનમાં એક માત્ર બ્રહ્મજ સત્ય છે અને સઘળું જગત્ મિથ્યા છે, બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી મુક્તિ થાય છે વીગેરે સઘળા વિષય પ્રાધાન્યરૂપે શ્રુતિ સ્મૃતિ અને યુક્તિનું અવલંબન કરી પ્રતિપાદિત કર્યા છે. શાંકર દર્શનમાં પ્રદર્શિત થયેલો જ્ઞાન માર્ગ પકડવાથી મુક્તિ થવાની સંપૂર્ણ સંભાવના છે. પણ જેમ જેનામાં

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

જલ સર્પ પકડવાનીજ સમતા નથી તે આસામી કાલ સર્પ પકડવા જાય તો તેને મૃત્યુ મુખે પડવું પડે છે; તેમ જે માણસ અધિકારી ન હોઇ સઘળું કર્મકાંડ પરિત્યાગ કરી એકદમ શંકર દર્શનના પ્રધાન ઉદ્દેશ્ય સર્વોપાસ્ય નિર્ગુણ બ્રહ્મની ઉપાસનામાં ઉદ્યત થાય છે તેને તો **ज्ञानाद्वै नरक** અર્થાત્ કેવળ જ્ઞાન કાંડ ની આલોચના કરવાથી નરક પ્રાપ્તિ થાય છે. સંક્ષેપમાં અધિકારી થયા વિના જ્ઞાનકાંડની ઉપાસના કરવાથી જ્ઞાનના ફળનો કાંઇ પણ લાભ તેને મળતો નથી.એ બ્રહ્મજ્ઞાનના અધિકારી થવું એ કાંઇ સહેલી વાત નથી,જે આસામી,અધ્યયનવિધિના અનુસારે વેદ અને વેદાંતનું અધ્યયન કરી વેદાર્થ સઘળો હૃદયંગમ કર્યો છે, આ જન્મે અથવા જન્માંતરે કામ્ય કર્મ અર્થાત સ્વર્ગાદિ જનકયાગાદિ અને નિષિદ્ધ કર્મ અર્થાત્ નરકકારક બ્રહ્મ હત્યાદિથી નિવૃત્ત થઇ,કેવળ સંધ્યા વંદનાદિ સ્વરૂપ નિત્ય કર્મ, નૈમિત્તિકકર્મ, અર્થાત્ પુત્ર જન્મકાળાદિ કર્તવ્ય જ્યોતિષ્ટિ વિગેરે, પ્રાયશ્ચિત્ત અને ઉપાસના અર્થાત્ છાંદોગ્ય ઉપનિષદુકત શાંડિલય વિદ્યાનુંસારે સગુણ બ્રહ્મ વિષયક માનસ ઉપાસના વીગેરે ઉપાસના કાંડના અનુષ્ટાનદ્વારા ચિત્તને બીલકુલ નિર્મલ કરી, છેવટે સાધન ચતુષ્ટય સંપન્ન થઇ અભ્રાંત થઇ જાય છે.તેજ આસામી બ્રહ્મજ્ઞાનનો પ્રકૃત અધિકારી છે. તેણેજ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઇચ્છા કરવી. જેથી તેની ઇચ્છા થોડા સમયમાં યોગ્ય ફળવાળી થાય છે.આપણા જેવાએ બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ઇચ્છા કરવી તે દરિદ્રની રાજ્યાભિષેકની ઇચ્છાની જેમ હાસ્યાસ્પદછે.

ઉપર લખેલા સાધન ચતુષ્ટયમાં પ્રધાન સાધન નિત્યા નિત્ય વસ્તુ વિવેક છે.દ્વિતીય સાધન,ઇહા મુત્ર ફલભોગમાં વિરાગ, તૃતીય સાધન શમદમાદિષકસંપતિ,અને ચોથું સાધન મુમુક્ષુત્વ-નિત્યાનિત્ય વસ્તુ વિવેક એવા શબ્દથી કઇ વસ્તુ નિત્ય અને કઇ વસ્તુ અનિત્ય તેનું વિવેચન કરવું એ વાત સમજાય છે.નિત્યાનિત્ય વસ્તુની વિવેચના કરવાથી " એક માત્ર બ્રહ્મ નિત્ય અને સઘળું અનિત્ય " એ માત્રની સમજણ લેવી."ઇહા મુત્રફલ ભોગ વિરાગ" એ શબ્દથી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સૂક્ચંદન વનિતા સંભાગાદિરૂપ આ જગતનાસુખ ભોગ અને સ્વર્ગ ભોગાદિ સ્વરૂપ પારલૌકિક સુખ ભોગમાં જે એકદમ વિતૃષ્ણા એવી માત્ર સમજણ લેવી. " શમાદિસંપત " શમ, દમ, ઉપરતિ, તિતિક્ષા સમાધાન અને શ્રદ્ધાભેદે છ પ્રકારની છે. બ્રહ્મ શિવાય બીજા વિષયોના શ્રવણાદિથી મનનો નિગ્રહ કરવો તેનું નામ શમ. બાહ્યેંદ્રિયને શ્રવણાદિ ભિન્ન વિષયથી નિવૃત્ત કરવી તેનું નામ દમ. વિહિત સઘળા કર્મનો વિધિ પૂર્વક ત્યાગ કરવો તેનું નામ ઉપરતિ. શીત ત્રા ઉષ્ણતા વીગેરે દ્વંદ્વની સહિષ્ણુતા કરવી તેનું નામ તિતિક્ષા. ઉપર લખેલા પ્રકારે ઇંદ્રિય નિગ્રહ કરી બ્રહ્મવા તદુપયોગી વિષયમાં મનો નિવેશ કરવો, તેનું નામ સમાધાન. અને ગુરૂ ઉપર તથા વેદાંતવાક્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખવો તેનું નામ શ્રદ્ધા. અને મોક્ષેચ્છાને મુમુક્ષુત્વ કહે છે.

ઉપર લખેલા પ્રકારે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અધિકારી થઇ જ્ઞાનકાંડની આલોચના કરવાથી તરતજ બ્રહ્મ ભાવ પ્રાપ્તિ સ્વરૂપ મુક્તિ પામવાનું પાત્ર થવાય છે.

બ્રહ્મ સત્ અર્થાત્ સત્ય સ્વરૂપ, ચિત અર્થાત ચૈતન્યપદ વાચ્ય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ. પરમ આનંદ સ્વરૂપ. અખંડ અર્થાત અપરિછિન્ન, અદ્વિતીય, અને નિર્ધર્મક અર્થાત બ્રહ્મમાં જ્ઞાન વા સુખાદિ કોઇ ધર્મ નથી. બ્રહ્મ ખુદ જ્ઞાનસ્વરૂપ અને સુખસ્વરૂપ છે. અગર જો કે ઘટ જ્ઞાનથી પટજ્ઞાન ભિન્ન છે જેથી જ્ઞાનનું જુદા જુદા પણ પ્રતિપન્ન થાય છે, જ્ઞાનની બ્રહ્મ સ્વરૂપતા વા સઘળા જ્ઞાનની ઐકય સાધક કોઇ યુક્તિ આપાતથી દૃષ્ટિ ગોચર થાતી નથી તોપણ વિશેષ વિવેચના કરી જોવાથી માલુમ પડશે કે વિષય સ્વરૂપ ઉપાધિનું જુદા જુદાપણું હોવાથી જ્ઞાનના જુદા જુદાપણાનો માત્ર ભ્રમ હોય છે. વાસ્તવિક રીતે જ્ઞાનનું જુદા જુદાપણું છે નહિ. સઘળાની સંવિદ્ એકજ છે, સર્વ વિષયક સઘળા આસામીનું જ્ઞાન એકજ છે વિભિન્ન નથી એ જ્ઞાનનું બીજું નામ ચૈતન્ય, ચૈતન્ય જ્ઞાનથી પૃથગ્ભૂત નથી અને એ જ્ઞાન

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સ્વરૂપ ચૈતન્યજ આત્મા. આત્માજ ચૈતન્યથી ભિન્ન નથી. જ્ઞાન, સંવિદ્નું ઐકય છે ત્યારે સઘળા આત્માનું પરસ્પર ઐકય છે. અને પૂર્ણ ચૈતન્ય સ્વરૂપ બ્રહ્મની સાથે જીવાત્માનું પણ જે ઐકય સિદ્ધ છે તે બોલવાની હવે અપેક્ષા શી છે, એ જીવ તથા બ્રહ્મનું ઐકય " तत्त्वमसि " ઇત્યાદિ શ્રુતિદ્વારા પ્રતિપાદિત થયેલ છે. આત્માના જન્મ, સ્થિતિ,પરિણામ, વૃદ્ધિ. અપચય, અને વિનાશ એવા છપ્રકારના વિકારમાંથી એક પણ વિકાર નથી આત્મા સર્વત્ર સર્વદા દેદીપ્યમાન છે, આત્માજ પરમ આનંદ સ્વરૂપ શાથી કે આત્માજ સઘળાનો નિરતિશય સ્નેહનું અદ્વિતીય પાત્ર છે. જુઓ આત્માની પ્રીતિ નિમિતે પુત્ર કલત્ર વિગેરે ઉપર સ્નેહ પેદા થાય છે. બીજાની પ્રીતિ નિમિતે કોઇ કોઇ કાળે આત્મામાં સ્નેહ રાખે નહિ. વાસ્તવિક રીતે આત્માની આનંદરૂપના અજ્ઞાન સ્વરૂપ અવિદ્યાની પ્રતિબંધકતાથી પ્રતીત થાતી નથી અર્થાત સામાન્ય રીતે પ્રતીત થાય છે પણ વિશેષરૂપે પ્રતીત થાતી નથી. પરબ્રહ્મ ના પ્રતિબિંબ યુક્ત સત્ય રજ અને તમો ગુણાત્મક સત્ વા અસત્ રૂપે અનિર્વેચ્ય પદાર્થ જે જોવામાં આવે છે તેનું નામ અજ્ઞાન. એ અજ્ઞાન જગતનું કારણ હોઈ પ્રકૃતિ પણ કહેવાય છે. અજ્ઞાનની આવરણ અને વિક્ષેપ નામની બે શક્તિ છે. જેવી રીતે મેઘ, પરિમાણમાં અલ્પ છતાં દર્શક લોકનાં નયન આચ્છન્ન કરી બહુ યોજન વિસ્તૃત સૂર્ય મંડલને આચ્છાદિત કરે છે એવું જ્ઞાન થાય છે. તેમ અજ્ઞાન, પરિચ્છિન્ન છતાં પણ જે શક્તિદ્વારા દર્શક જનની બુદ્ધિ વૃત્તિને આચ્છાદિત કરી જાણે અપરિચ્છિન્ન આત્માને તિરોહિત કરી રાખે છે એવી શક્તિને આવરણ શક્તિ કહે છે. અને જે શક્તિ સહકારે અજ્ઞાન ઉપાદાન કારણરૂપે જગત્ સૃષ્ટિ કરે છે એ શક્તિને વિક્ષેપ શક્તિ કહે છે. એ અજ્ઞાન વાસ્તવિક રીતે એક છતાં અવસ્થા ભેદે બે પ્રકારનું છે. માયા અને અવિદ્યા વિશુદ્ધ અર્થાત્ રજોગુણ અને તમોગુણદ્વારા અનભિભૂત સત્વગુણ પ્રધાન અજ્ઞાનને માયા કહે છે. અને મલિન અર્થાત્ રજોગુણ વા તમોગુણ દ્વારા અભિભૂત સત્વગુણ પ્રધાન અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. ઉપર

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

લખેલી માયામાં પરબ્રહ્મનું જે પ્રતિબિંબ હોય છે એ પ્રતિબંબ-નેજ એ માયા સ્વાધીન કરી જગત્ સૃષ્ટિ કહે છે એ કારણે એ પ્રતિબિંબજ સર્વજ્ઞ સર્વ શક્તિમાન સર્વનિયંતા અને અંતર્યામી સ્વરૂપ ઈશ્વરપદ વાચ્ય છે. અને અવિદ્યામાં જે પરબ્રહ્મનું પ્રતિબંબ પડે છે એ પ્રતિબિંબજ એ અવિદ્યાને વશીભૂત થયેલ મનુષ્યાદિ જીવપદ વાચ્ય છે. અવિદ્યા જુદી જુદી છે તેથી તેનું પડેલ પ્રતિબિંબ પણ જુદા જુદા જીવે પ્રતિભાસિત થાયછે.માયાને અને અવિદ્યાને યથાક્રમે ઈશ્વરની અને જીવની સુષુપ્તિ આનંદમય કોષ અને કારણ શરીર કહે છે. એ કારણે શરીરમાં અભિમાની ઈશ્વર અને જીવ યથાક્રમે ઈશ્વરપદ વાચ્ય અને જીવપદ વાચ્ય છે. જીવના ઉપભોગના સારૂ પરમેશ્વરે, જીવનાં પૂર્વકૃત અને સુકૃત અને દુષ્કૃતના અનુસારે અપરિમિત શક્તિ વિશિષ્ટ માયાનીસાથે નામ રૂપાત્મક નિખિલ પ્રપંચને પ્રથમથી બુદ્ધિમાં કલ્પના કરી " એ રૂપ કરવુંજ કર્ત્તવ્ય " એવી રીતનો સંકલ્પ કર્યો. ત્યાર પછી એ માયા વિશિષ્ટ આત્માથી આકાશ, આકાશથી વાયુ, વાયુથી તેજ, તેજથી જલ, અને જલથી પૃથ્વી ઉત્પન્ન થઇ એ આકાશથી માંડી પૃથ્વી સુધી પાંચ પદાર્થને પંચ સૂક્ષ્મ ભૂત, અપંચીકૃત ભૂત. અથવા પંચતન્માત્ર કહે છે" **कारणगुणाः कार्य गुणमारभंते** " અર્થાત્ કારણમાં જે જે ગુણો હોય છે, તદનુરૂપ ગુણ કાર્યમાં પેદા થાય છે, એ ન્યાયના અનુસારે અજ્ઞાન રૂપ કારણના સત્વ, રજ અને તમ વીગેરે ગુણ આકાશ વીગેરે પંચભૂતમાં સંક્રાંત થાય છે પણ એ સઘળા પદાર્થ જડત્વના અતિશયપણાના લીધે એ એ પદાર્થમાં તમોગુણનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારવું પડે છે.

ઉપર લખેલા એક એક પંચ ભૂતના એક એક સત્વાંશથી ક્રમે જ્ઞાનેંદ્રિયપંચક પેદા થાય છે અર્થાત્ આકાશના સત્વાંશ થકી શ્રોત્ર, વાયુના સત્વાંશથી ત્વક્ તેજના સત્વાંશથી ચક્ષુ જલના સત્વાંશથી રસના અર્થાત્ જીભ અને પૃથ્વીના સત્વાંશથી

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

ઘ્રાણેંદ્રિય પેદા થાય છે અને એ પંચ ભૂતના પંચ સત્વાંશ મિલિત થઇ અંતઃકરણ પેદા થયેલ છે. અંતઃકરણ વૃત્તિ અથવા અવસ્થા ભેદે બે પ્રકારનું છે, બુદ્ધિ અને મન, વેદાંત પરિભાષા કારના મતમાં અંતઃકરણ ચાર પ્રકારનું છે. મન, બુદ્ધિ અહંકાર અને ચિત્ત, જે કાળે અંતઃકરણની નિશ્ચયાત્મક વૃત્તિ હોય તે કાળે બુદ્ધિ કહેવાય છે, અને જ્યારે અંતઃકરણની સંકલ્પ વિકલ્પાત્મક વૃત્તિ થાય છે ત્યારે તે મનઃ પદવાચ્ય હોય છે. ઉપર કહેલ જ્ઞાનેંદ્રિયપંચક, બુદ્ધિ અને મનના યથા ક્રમે, દિક્, ચંદ્ર વાયુ, સૂર્ય, વરૂણ, અગ્નિ, ચતુર્મુખ અધિષ્ઠાતા દેવ છે, જ્ઞાનેંદ્રિય, એ સઘળા દેવતાથી અધિષ્ઠિત થઇ યથા ક્રમે શબ્દ. સ્પર્શ રૂપ, રસ, ગંધ, વિગેરે વિષયની ઉપલંભક અર્થાત્ પ્રકાશક હોય છે, પ્રત્યેક પંચભૂતના પ્રત્યેક રજોશપંચકથી યથા ક્રમે,વાક્ પાણી, પાદ. વાયુ અને ઉપસ્થ રૂપ પંચ કર્મેંદ્રિય પેદા થાયછે. અગ્નિ, ઇંદ્ર, ઉપેંદ્ર, મૃત્યુ અને પ્રજાપતિ યથા ક્રમે એ કર્મેંદ્રિય પંચકના અધિષ્ઠાતા દેવ હોય છે, એ એ દેવતાને આધિન થઇ એ એ કર્મેંદ્રિય યથા ક્રમે વચન, આદાન, ગમન, વિસર્ગ અર્થાત પુરૂષ ત્યાગ અને આનંદ અર્થાત્ સ્ત્રી સંભોગાદિ સુખના કર્મ સંપન્ન કરે છે, પંચભૂતના સમુદિત્ રજોશપંચક થકી પ્રાણ વાયુ પેદા થાય છે, પ્રાણ પોતાની વૃત્તિના ભેદે પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન નામના પાંચ પ્રકારનો થાય છે, મતાંતરે નાગ, કૂર્મ. કુકર, દેવદત્ત અને ધનંજય નામના વળી બીજા પંચ પ્રાણ છે, એ પ્રાણ વાયુના સાયસ્થાયી, પ્રાગગમન અને શ્વાસપ્રશ્વાસાત્મક ગમનશાળી છે, અપાન વાયુ, પાયુ વીગેરે દેશ સ્થિત અને અવાગમનવાળો છે, પાયુ વિગેરે દેશ થકી જે વાયુ નીકળે છે, તેને અપાત વાયુ કહે છે. સમાન વાયુ શરીરના મધ્યમાં રહેલ છે. અને ભુક્ત પીત વીગેરે સઘળાનો પાક જનક છે, ઉદાન વાયુ કંઠદેશવર્તી અને ઉર્ધ્વ ગમન શીલ છે અને વ્યાન વાયુ સઘળા શરીરનો સંચારી છે, ઉપર કહેલ બુદ્ધિ, જ્ઞાનેંદ્રિય પંચક સાથે વિજ્ઞાનમય કોષ અને મન

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કર્મેંદ્રિય સાથે મનોમય કોષ અને કર્મેંદ્રિય સહિત પ્રાણ પ્રાણમય કોષ હોય છે.

એ ત્રણ કોષની માંહે વિજ્ઞાનમય કોષ, જ્ઞાન શક્તિવાળો અને કર્તૃત્વ શક્તિ સંપન્ન છે. મનોમય કોષ ઇચ્છા શક્તિશીલ અને કરણ સ્વરૂપ છે. અને પ્રાણમય કોષ ક્રિયાશક્તિશાળી અને કાર્ય સ્વરૂપ છે. પાંચ જ્ઞાનેંદ્રિ, પાંચ કર્મેંદ્રિય, પાંચપ્રાણ બુદ્ધિ અને મન એ સત્તર પદાર્થ મળી સૂક્ષ્મ શરીર થાય છે, એ સૂક્ષ્મ શરીરને લિંગશરીર પણ કહેછે. લિંગ શરીર આ લોકમાં અને પરલોકમાં ગમનશીલ છે, અને તે મુક્તિ થતાં સુધી સ્થાયી રહે છે, એ એક એક લિંગ શરીરના અભિમાની જીવને તૈજસ કહે છે અને સઘળા લિંગ શરીરના અભિમાની જીવને હિરણ્ય ગર્ભ કહે છે, ઇશ્વરે જીવના ઉપભોગ સંપાદક સ્થૂલ વિષયના સંપાદન અર્થે પંચ સૂક્ષ્મ ભૂતનું પંચીકરણ કર્યું.

વાસ્તવિક રીતે પરબ્રહ્મ શિવાય સઘળી વસ્તુ મિથ્યા આ જગતમાં જે કાંઇ વસ્તુ માલુમ પડે છે, તે સઘળી રજ્જુ સર્પની જેમ અજ્ઞાન કલ્પિત જીવાત્મા સાથે પરમાત્માનો ભેદ થઇ જીવાત્માજ પરમાત્મા અને પરમાત્માજ જીવાત્મા. એથી આ જગતનો સૃષ્ટિ ક્રમ અને પરમાત્માનો વિભાગ કરવો એ વંધ્યા પુત્રના નામ કરણની જેમ ઉપહાસાસ્પદ છે. પણ જેવી રીતે બાલકને તિક્ત ઔષધ સેવન કરાવવામાં પ્રથમ મિષ્ટ પદાર્થ ફોસલાવવામાં આવે છે, અને તેમ કરી બાલકની તિક્ત ઔષધ સેવન કરાવવામાં પ્રવૃત્તિ પેદા કરાવાય છે અને બાલકના પક્ષમાં તિક્ત દ્રવ્ય ઉપકારક અને મિષ્ટ દ્રવ્ય અપકારક છે, પણ તિક્ત દ્રવ્ય સેવન કરાવવામાં મિષ્ટ દ્રવ્યનું પ્રલોભન અપાય છે. તેમ સાક્ષાત પ્રતીયમાન અને ઉપરથી મધુર તથા સુખકર જગતનું મિથ્યાત્વ વીગેરે સ્વીકાર પણ નિશ્ચયરૂપે અજ્ઞાનથી દૂષિત લોકના હૃદયમાં કોઇ રીતે બેશે નહિ. અને તેના હૃદયમાં જગતૂની સત્યતા અને ચૈાકિતકતા ઉલટી પેદા થાય છે, વળી એવા અજ્ઞ લોકના હૃદયમાં નિર્ગુણ, નિરાકાર, નિર્વિકાર પરબ્રહ્મનું

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

જ્ઞાન એકદમ બેસવું અસંભાવિત જાણી પહેલાં જગતનું સત્યત્વ વીગેરે દેખાડી સૃષ્ટિક્રમ પ્રદર્શિત થાય છે પણ જેમ મરૂ મરીચિકામાં જલભ્રમ થવાથી જ્યાં સુધી એ ભ્રાંતિ કલ્પિત જલના સ્વરૂપનું અને કારણ વીગેરેના અનુસંધાન રૂપ તત્વાનુસંધાન ન થાય ત્યાં સુધી એ જલ કોઇ રીતે મિથ્યા પ્રતીત થાતું નથી. અને સાચુંજ પ્રતીત થાય છે, પણ તત્વાનુસંધાનદ્વારા એ કલ્પિત જલનું સ્વરૂપ અને કારણ વીગેરે માલુમ પડે ત્યારે એ જલ સત્ય મનાઇ શકતું નથી, તેવી રીતે જ્યાં સુધી પર બ્રહ્મમાં પરિ કલ્પિત આ જગતનું સ્વરૂપ અને કારણ વીગેરેનું અનુસંધાન ન થાય ત્યાં સુધી આ જગત્ અસત્ છતાં પણ સત્ રૂપે પ્રતીત થાય છે, કિંતુ જ્યારે જગતના સ્વરૂપ કારણ વીગેરેની શોધદ્વારા અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય ત્યારે પછી જગત્ સત્ય માલુમ પડતું નથી, અને તે કાળે સત્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મજ પ્રકાશમાન થાય છે, એથીજ જગત્ વાસ્તવિક મિથ્યા છતાં જગતને સત્ય કહી સૃષ્ટિ ક્રિયા વિગેરેનો દેખાડ કરવો તે કેવળ જગતના મિથ્યાપણાના નિરૂપણ નિમિત્તેછે,એટલેકે અદ્વૈત મતના પ્રદર્શનના પ્રસ્તાવમાં સૃષ્ટિ ક્રમાદિ દેખાડી આપવું એ પ્રકૃતોપયોગી છે, તેમાં કાંઇ સંદેહ નથી, ઉપર પ્રમાણે અજ્ઞાન નિવૃત્ત થાય ત્યાં સુધી સંસાર દશામાં જગતનું સત્યત્વ પ્રતીત થાય છે, પણ જ્ઞાન થવાથી સંસાર નિવૃત્ત થતાં જગતનું મિથ્યાપણું થાય છે,આ બાબતમાં કેટલાએક આપતિ બતાવી વાંધો ઉઠાવે છે પણ તેનું સારૂ સમાધાન છે. એ સમાધાનના લેખથી ગ્રંથનો વિસ્તાર થાય તેવું છે તેથી આહીં વાંધાનું ખંડન લખવું દુરસ્ત છે નહિ.

જેવી રીતે માયાવી ઐંદ્રજાલિક પોતાની વિદ્યાદ્વારા ઐંદ્રજાલિક વસ્તુ પ્રકાશ કરી માણસોનું દર્શનોત્સુકય નિવારણ કરી એ સઘળી વસ્તુનો સંહાર કરે છે તેવી રીતે પરમેશ્વર અચિંત્ય શક્તિ શાલિની માયાંથી જગતની સૃષ્ટિ કરી માણસોના સુકૃત

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અને દુષ્કૃતનાં ફળ આપતાં છેવટે જગતનો પ્રલય કરે છે.

પ્રલય ચાર પ્રકારનો છે, નિત્ય, પ્રાકૃત, નૈમિતિક અને આત્યંતિક, જે અવસ્થામાં અત્યંત નિદ્રાભિભૂત આસામી ઘટ પટ વીગેરેના જ્ઞાનથી રહિત થાય છે તે અવસ્થા સુષુપ્તિને નિત્ય પ્રલય કરે છે એ નિત્ય પ્રલય થાતાં ધર્મ વા અધર્મ, સંસાર અને લિંગ શરીર વીગેરે માત્ર કેટલાક પદાર્થ, કારણરૂપે રહે છે. અને સઘળી વસ્તુનો પ્રલય થઈ જાય છે. કિંતુ એ નિત્ય પ્રલયરૂપ સુષુપ્તિનો ભંગ થવાથી પુનર્વાર અગાઉના જેવો સંસાર પેદા થાય છે. એથી કરી એ પ્રલયનો અનુભવ થાતો નથી. જીવની જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિના ભેદે ત્રણ અવસ્થા છે. તેઓમાં નિત્ય પ્રલય સ્વરૂપ સુષુપ્તિજ સઘળા કરતાં ઉત્કૃષ્ટ છે, એ અવસ્થામાં જીવનો પરબ્રહ્મભાવ ઉપસ્થિત થઇ કેવળ પરમાનંદનોજ અનુભવ હોય છે, તે કાળે બીજા કોઇ વસ્તુ અનુભૂત થાતી નથી, કાર્ય બ્રહ્માના લય નિબંધન સઘળા કાર્યના વિલયને પ્રાકૃત લય કરે છે, એવી રીતથી માયાત્મક પ્રકૃતિમાં જે લય હોય છે તેથી તે પ્રાકૃત લય કહેવાય છે, ઉપર કહેલા કાર્ય બ્રહ્માના દિવાવ જ્ઞાન નિમિ- તક ત્રૈલોક્યના લયને નૈમિત્તિક પ્રલય કહે છે, નૈમિતિક પ્રલયનું પરિમાણ ચાર હજાર યુગ વર્ષનું છે. બ્રહ્મ જ્ઞાન નિમિતક પરમ મુક્તિની પ્રાપ્તિને આત્યંતિક પ્રલય કહે છે. બ્રહ્મજ્ઞાનદ્વારા સંસારનું મુલ કારણ મૂળા જ્ઞાન નિવૃત થવાથી સંસારા વા સ્થિતિની અથવા પુનરૂત્પતિની સંભાવના રહેતી નથી. પહેલાં પૃથ્વીનો લય જલમાં થાય છે જલનો લય તેજમાં થાય છે તેજનો લય વાયુમાં થાય છે. વાયુનો લય આકાશમાં થાય છે આકાશનો લય જીવના અહંકારમાં થાય છે. અંહકારનો લય હિરણ્યગર્ભના અહંકારમાં થાય છે અને તેનો લય અજ્ઞાનમાં થાય છે, એવી રીતનો કાર્ય લય થાતાં ક્રમે કારણનો લય થાય છે એવી રીતનો લયક્રમ વિષ્ણુ પુરાણ વિગેરેમાં કહેલ છે.

આ મતમાં પ્રમાણ, પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, આગમ

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

અર્થાપતિ અને અનુલબ્ધિ ભેદે ૭ પ્રકારનું છે. એ ૭ પ્રમાણથી પદાર્થોની સિદ્ધિ હોય છે. એ છે પ્રમાણ શિવાય બીજું પ્રમાણ નથી. પૌરાણિક લોકો સંભવ અને ઇતિરા નામનાં બીજા બે પ્રમાણ માને છે. એ ૭ પ્રમાણદ્વારા બુદ્ધિમાન લોકો ઐહિક અને પારત્રિક સુખ સંભોગાદિકમાં અસ્થિરપણાના દોષને જોઇ પરમ સુખ સ્વરૂપ પરાત્પર પરબ્રહ્મપ્રાપ્તિ સારૂ તત્સાધની ભૂત તત્વજ્ઞાનના ઇચ્છનાર થઇ તેના ઉપાય સ્વરૂપ શ્રવણ મનન, નિદિધ્યાસન અને સમાધિનું અનુષ્ઠાન કરવા પ્રવૃત થાય છે.

ષડવિધ લિંગદ્વારા સઘળા વેદાંતના પરબ્રહ્મમાં તાત્પર્ય્ય વધારણને શ્રવણ કરે છે એ ષડવિધ લિંગનું પ્રથમ લિંગ ઉપક્રમ વા ઉપસંહાર. દ્વિતીયલિંગ અભ્યાસ, તૃતીયલિંગ અપૂર્વતા, ચતુર્થ લિંગફલ. પંચમલિંગ અર્થવાદ અને ષષ્ટલિંગ ઉપપત્તિ. જે પ્રકરણમાં જે વિષય પ્રતિપાદિત કરવાનો હોય તે પ્રકરણમાં આદિમાં અને અંતમાં તે વિષયના ઉપકીર્તનને યથાક્રમે ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર કહે છે. પ્રકરણના પ્રતિપાદ્ય વિષયનું વારંવાર કીર્તન કરવું તેનું નામ અભ્યાસ છે.

પ્રકરણ પ્રતિપાદ્ય અર્થની પ્રમાણાંતરદ્વાર અપ્રાપ્તિને અપૂર્વતા કહે છે. પ્રકરણ પ્રતિપાદ્ય અર્થના અનુષ્ઠાનની ફલ શ્રુતિને ફલ કહે છે. પ્રકરણ પ્રતિપાદ્ય અર્થની તે પ્રકરણમાં થાતી પ્રશંસા ને અર્થવાદ કહે છે, તે પ્રકરણમાં પ્રતિપાદ્ય અર્થની સંભાવ્યતાના પ્રતિપાદનના અર્થે થાતી યુક્તિના ઉપન્યાસને ઉપપત્તિ કહે છે. ઉપર કહેલી રીતે શ્રુત અદ્વિતીય પરબ્રહ્મનું વેદાંતનુ ગુણ યુક્તિદ્વારા અનવસ્ત ચિંતન કરવું તેનું નામ મનન છે. દેહાદિક વિવિધ વિષયક પરંપરાનો પરિત્યાગ કરી એક માત્ર અદ્વૈતિય બ્રહ્મ વિષયક બુદ્ધિ ધારાને નિદિધ્યાસન કહે છે

સમાધિ, સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક ભેદે બે પ્રકારની છે. જ્ઞાન જ્ઞેય અને જ્ઞાના ઇત્યાદિ વિકલ્પના વિલય નિરપેક્ષ અથવા તત્સાપેક્ષ પરબ્રહ્મ વસ્તુમાં નિવિષ્ટ ચિતની સ્થિરતા તે યથાક્રમે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

સવિકલ્પક અને નિર્વિકલ્પક સમાધિ કહે છે. નિર્વિકલ્પક સમાધિની અવસ્થામાં ચિત વૃત્ત નિર્વાયુ દેશસ્થ દીપ શિખા નીમ્વાકૂક નિશ્ચલ હોય છે. એ નિર્વિકલ્પક સમાધિનાં અંગ યમ નિયમ વિગેરે અષ્ટાંગ યોગ સાધનની બાબત પાતંજલ દર્શનમાં ખાસ રીતે વર્ણવેલ છે.

નિર્વિકલ્પક સમાધિ સિદ્ધ થવાથી તત્વજ્ઞાની થઇ માણસ જીવન્મુક્ત અથવા પરમમુક્ત થાય છે, જીવન્મુક્ત આસામીના વૈધવા નિષિદ્ધ કર્માનુષ્ઠાનદ્વારા શુભા દૃષ્ટ અથવા અશુભા દૃષ્ટ કાંઇ પણ પેદા થાય નહિ. પણ તેણે નિષિદ્ધ કર્મમાં વિતૃષ્ણ થવું યોગ્ય છે. જીવન્મુક્ત આસામી ભોગદ્વારા પ્રારબ્ધકર્મ ક્ષય થવાથી, પોતાનું વર્તમાન શરીર પડવાથી પરબ્રહ્મ પ્રાપ્ત સ્વરૂપ પરમ મુક્તિ મેળવે છે. જે કર્મદ્વારા શરીર હોય છે તેનું નામ પ્રારબ્ધકર્મ. ભોગ વિના કોઇ દિવસ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થાતો નથી એ કારણે જીવન્મુક્ત આસામીને પ્રારબ્ધકર્મના ભોગ કરવા સારૂ શરીર ધારણ કરવું પડે છે.

તંતુ વિના જેમ વસ્ત્રની સ્વતંત્ર સત્તા નથી, મૃત્તિકા વિના ઘટનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી અને સાગરના જલથી તેના પરપોટાની સ્વતંત્ર સત્તા નથી તેમ બ્રહ્મ વિના જગત્નું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ નથી. બ્રહ્મ એક માત્ર સત્ય પદાર્થ છે આ નામરૂપાત્મક જગત્ મિથ્યા પદાર્થ છે જેમકે શ્રુતિ કહે છે કે—

सोम्यैकेन मृत्पिंडेन विज्ञातेन सर्व मृण्मयं विज्ञानं स्याद वाचारं भणं विकारो नामधेय मृतिदेत्येद सत्यम् " એક મૃત્પિંડનું સ્વરૂપ જાણવાથી મૃણ્મય ઘટ વીગેરે મૃત્સ્વરૂપે જણાઇ આવે છે. ઘટ વિગેરે વિકાર નામધેય છે. મૃત્તિકાજ સત્યછે મૃત્તિકા જેમ ઘટ શરાવ વિગેરેનું ઉપાદાન તેમ બ્રહ્મ જગત્નું ઉપાદાન મૃત્તિકા જેમ ઘટ વીગેરેમાં અનુસ્યૂતછે તેમ બ્રહ્મ જગત્ના દરેક પરમાણુંમાં અનુસ્યૂત છે. મૃત્તિકા જાણવાથી જેમ ઘટ વીગેરે અજ્ઞાન રહે નહિ તેમ બ્રહ્મ જાણવાથી જગત્ અજ્ઞાન રહે નહિ. તેથીજ તિ કહેછે

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust

કે બ્રહ્મજ સત્ય અને નામ રૂપાત્મક જગત્ મિથ્યા છે.

સત્ ચિત્ અને આનંદ એ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ. એ ત્રણજ અંશ જગત્ના પ્રત્યેક પદાર્થમાં અનુસ્યૂત. જગત્નો કોઇપણ પદાર્થ, સત્ ચિત્ અને આનંદ વર્તન નથી. મૃત્તિકા જેમ ઘટ શરાવ વિગેરેમાં અનુસ્યૂત, તંતુ જેમ વસ્ત્રમાં અભિન્નભાવે વિરાજીત છે તેમ સત્ ચિત્ આનંદ સ્વરૂપ બ્રહ્મ જગત્ના પ્રત્યેક અંશમાં અણુ પરમાણુંમાં અભિન્નભાવે રહે છે, મારી સમીપે જે સુંદર ચિત્ર રહેલું છે. એ પદાર્થ, સત ચિત્ આનંદ નામ અને રૂપ એ પાંચ અંશની સમષ્ટિ છે. તે શિવાય બીજું તેમાં કાંઇ નથી, હું એ જે ચિત્ર દેખું છું એ દર્શનાત્મક જ્ઞાન તેનો " ચિદંશ " છે એ ચિત્ર, મારી સંમુખે રહેલ છે એવી જે તેની વિદ્યમાનતા એ તેનો ' સદંશ છે " એ ચિત્ર દેખવામાં સુંદર છે એટલે મને પ્રિય લાગે છે એ પ્રિયતા તેનો " આનંદાંશ " છે. ચિત્રમાં એ ત્રણ અંશ સત્ય છે અને નામ રૂપ મિથ્યા છે. એ પાંચ અંશ શિવાય ચિત્ર બીજું કાંઇ નથી. જગત્ના પ્રત્યેક પદાર્થજ એ પાંચ અંશની સમષ્ટિ શિવાય બીજું કાંઇ નથી. એપાંચમાં સત્ ચિત્ અને આનંદ સારાંશ છે અને નામ તથા રૂપ અસાર છે, શાથી કે પદાર્થનું નામ તથા રૂપ ચાલ્યું જાય છે. પરિવર્તિત થાય છે. પણ સત્ ચિત અને આનંદ એ ત્રણ અંશ પદાર્થમાંથી ચાલ્યા જાતા નથી. પરિવર્તિત થાતા નથી. વિશેષ વિવરણ ભગવાન્ શંકરાચાર્યકૃત વ્યાસસૂત્રના શારીરક ભાષ્યમાં જોવું.

ભગવચ્છંકરાચાર્ય ચરિત સમાપ્ત.

સમાપ્ત.

P.P. Ac. Gunratnasuri M.S. Jun Gun Aaradhak Trust